

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ХРЕСТОМАТІЯ
з української педагогіки

Житомир – 2017

УДК 378
ББК 74.58

Рекомендовано до друку Вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 6 від 31 березня 2017 року)

УКЛАДАЧІ:

О.С. Березюк – кандидат педагогічних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка,

О.М. Власенко – кандидат педагогічних наук, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В.І. Бондар – доктор педагогічних наук, професор, член-кор. НАПН України, директор Інституту педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова,

З.І. Нагачевська – доктор педагогічних наук, професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,

Г.О. Васьківська – доктор педагогічних наук, науковий співробітник, зав.відділом дидактики Інституту педагогіки НАПН України

Хрестоматія з української педагогіки: навчально-методичний посібник / Упоряд. О.С. Березюк, О.М. Власенко; За ред. О.С. Березюк, О.М. Власенко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. – 338 с.

В даному посібнику упорядковані набутки з історії освіти й виховання з позицій соціокультурного підходу у відповідності з програмою «Педагогіка», «Історія педагогіки» для вищих навчальних закладів. До посібника включені твори видатних педагогів і мислителів, які характеризують розвиток педагогічної думки в Україні від античності і до ХХ століття включно. Зміст посібника також включає праці педагогів ХХ століття, які розкривають основні тенденції розвитку української педагогіки і можуть слугувати для виконання творчих індивідуальних завдань та науково-дослідної роботи молодих дослідників.

Книга розрахована на студентів, магістрантів, аспірантів педагогічних університетів. Вона буде також корисною всім працівникам сфери освіти та педагогічної науки.

©О.С.Березюк, О.М.Власенко, укладання, 2017
©Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2017

ЗМІСТ

Володимир Мономах	6
<i>Повчання Володимира Мономаха</i>	
Феофан Прокопович	12
<i>Етика</i>	14
Григорій Сковорода	19
<i>Вдячний Еродій</i>	20
<i>Пчела и Шершень</i>	22
Микола Костомаров	24
<i>Дві руські народності</i>	25
<i>О преподавании на народном языке в Южной Руси</i>	39
Пантелеймон Куліш	44
<i>Граматка</i>	46
Христина Данилівна Алчевська	47
<i>Передуманное и пережитое</i>	48
<i>Школа прежде и теперь</i>	
<i>Заметка об удачных и неудачных уроках в школе</i>	
<i>Історія відкриття школи в Олексіївці</i>	49
Павло Грабовський	53
<i>Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті</i>	54
<i>Харківської губернії</i>	
<i>Дещо про освіту на Україні</i>	63
<i>Лист до молоді української</i>	66
Тарас Шевченко	68
<i>Буквар Южнорусский</i>	69
Костянтин Ушинський	75
<i>Людина як предмет виховання</i>	76
<i>Про народність у вихованні</i>	81
<i>Про користь педагогічної літератури</i>	94
<i>Рідне слово</i>	97
<i>Праця в її психічному і виховному значенні</i>	102
Микола Пирогов	107
<i>Питання життя</i>	
Олександр Духнович	113
<i>Народная педагогия в пользу училищ и учителей</i>	114
<i>сельских</i>	
Статут товариства «Просвіта» про завдання діяльності	117

«Просвіта» про українські народні заповіді	
Михайло Драгоманов	118
<i>Народні школи на Україні</i>	119
Іван Франко	128
<i>Наші народні школи та їх потреби</i>	129
<i>Чого хоче Галицька робітнича громада?</i>	136
<i>Коли ще звірі говорили</i>	138
Леся Українка	142
<i>Волинські образки</i>	143
Борис Грінченко	151
<i>Украинский букварь для науки чтения и письма</i>	152
<i>Якої нам треба школи</i>	153
Софія Русова	168
<i>Нова школа</i>	169
Тимофій Лубенець	183
<i>Педагогические беседы</i>	184
<i>Про покарання в дитячому віці і шкільну дисципліну</i>	186
Микола Корф	200
<i>Наши педагогические вопросы</i>	201
<i>Из пережитого</i>	
<i>Земский вопрос (о народном образовании)</i>	
Михайло Грушевський	205
<i>Шкільна мова</i>	206
<i>Не дозволити!</i>	
<i>Колишня освіта і теперішня темнота</i>	
Григорій Ващенко	209
<i>Виховний ідеал</i>	211
<i>Виховання волі і характеру. Підручник для педагогів</i>	214
Іван Огієнко	217
<i>Українська культура</i>	218
<i>Рідна школа</i>	220
Антон Макаренко	225
<i>Педагогічна поема</i>	226
<i>Книга для батьків</i>	230
<i>Про Батьківський Авторитет</i>	236
Василь Сухомлинський	241
<i>Серце віддаю дітям</i>	242
<i>Павлівська середня школа</i>	258

<i>Народження громадянина</i>	264
<i>Розмова з молодим директором школи</i>	285
<i>Сто порад учителю</i>	290
Мирослав Гнатович Стельмахович	299
<i>Українська народна педагогіка</i>	300
Олександр Антонович Захаренко	321

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

(1053-1125 pp.)

Короткі біографічні відомості

Володимир Мономах – онук Ярослава Мудрого, син великого київського князя Всеволода Ярославича та грецької царівни, дочки візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, звідки й походить його прізвисько. Батько Володимира Мономаха,- Всеволод, був улюбленим сином Ярослава Мудрого – він вирізнявся серед інших синів любов'ю до книг та вченістю. Він “сидячи вдома, знав п'ять іноземних мов”. Народження Володимира зміцнило задумані дідом політичні зв'язки між Руссю та Візантійською імперією.

Полководець, політик, письменник, Володимир Мономах “...був красивий лицем, очі у нього були великі, волосся рудувате й курчаве, чоло високе, борода широка. Зростом він не був особливо високий, але міцний тілом і дуже сильний.”

Володимир Мономах народився 1053 року, здобув добру освіту, дитячі роки провів у прикордонному Переяславі, де княжив його батько після смерті Ярослава. Княжич з юних літ брав участь у битвах та походах на степовиків. Уже в п'ятнадцять років він бився у складі руського війська з половцями. Коли його батько почав князувати у Києві, отримав Чернігівське князівство і Смоленську землю. Володимир

доводилося допомагати батькові в його боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами. У 1113 р. був запрошений на князівство в Києві. Прийшовши до влади, Володимир відновив великокнязівську владу на більшій території руських земель, тимчасово затримав розпад ранньофеодальної монархії.

Гучну славу й популярність Мономах здобув завдяки просвітницьким заходам. Часи його князювання характеризуються розквітом церковного та світського будівництва, малярства, письменства. Мономах отримав гарну освіту, був талановитим письменником. Його «Повчання дітям» (1118) містить історико-побутові, культурні сюжети, моральні настанови, які було адресовано молодому поколінню.

В історії Володимир Мономах залишився взірцем доброчесності та державної мудрості. Культурною спадщиною Володимира є укладена за його ініціативою «Повість временних літ», власний твір, що став великим внеском у розвиток української і світової культури.

Помер Мономах 19 травня 1125 року поблизу Переяслава на 73-му році життя. Поховано його у Києві, в соборі святої Софії. Літопис називає його «благовірним, христілюбивим, великим, чудним, святим і добрим».

Уривки з основних педагогічних праць

<...> Року 988. Володимир же... почав ставити по містах церкви і попів і приводити по всіх містах і селах людей на охрещення. Пославши, почав він забирати в нарочитої чаді*дітей і віддавати їх на навчання книжне; матері ж дітей цих, тому що ще не укріпилися були в вірі, плакали по них, як по померлих плакали

«Повчання Володимира Мономаха» (за Лаврентіївським списком)

<...> Я, недостойний, дідом своїм Ярославом благословенним, славним, батьком возлюбленим і матір'ю своєю з Мономахів — названий при хрещенні Василем, руським іменем Володимир [у благочесті наставлений, дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення

вам, улюблені,] і ради людей християнських, яких стільки уберіг з милості своєї і батьківської молитви від всіляких бід! Сидячи на санях, подумав я в душі своїй і похвалив Бога, що до сих днів мене допровадив. Перш за все, бога ради і душі своєї, майте страх божий в серці своєму і милостиню подавайте щедрі,— бо то початок всякого добра. Якщо ж комусь не люба грамотиця ся, хай не насміхається, а так про неї скаже: на далекій путі та на санях сидячи, небилиць наговорив. От так і Василій навчав, зібравши біля себе юних, мати душу чисту й незаплямовану, тіло худокосте, розмову лагідну і дотримуватись слова Господнього: «їжа і питво має бути без шуму великого, при старших мовчать, премудрих слухать, старшим коритися, з рівними і меншими в любові бути,— розмовляти без лукавства, а розуміти багато; не лютитися словом, не хулити мовою, не багато сміятися, соромитись старших, з жінками безпутними не розмовляти, очі долу опускати, а душу до гори, уникаючи їх. Не ухилятися наставляти падких до влади, ні в що ставити, що від усіх честь. Коли ж хтось із вас може іншим корисне зробити, від Бога на віддяку і насолодження вічними благами — хай надіється.

<...> Навчися, праведний чоловіче, поступати благочестиво, навчися, за євангельським словом, «очима управлять, язик стримувать, ум упокорювать, тіло поневолювать, гнів погублять, помисли чисті мати, спонукаючись на добрі діла ради Господа; позбавлений — не мсти, зненавиджений — люби, гнаний — терпи, підданий хулі — моли, умертви гріх». «Заступайтесь за обиженого, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю. Приходьте, щоб об'єднатися,— говорить Господь.— Якщо гріхи ваші будуть як багрянниця, обілю я їх, як сніг.

<...> Засіяє весна посту і квіт покаяння; очистимо себе, браття, від всілякої крові, тілесної і душевної. Звертаючись до світодавця, говоримо: «Слава тобі, чоловіколюбче!

<...> Справді, діти мої, зрозумійте, який до тебе чоловіколюбивий Бог милостивий і премилостивий. Ми, люди, грішні і смертні, і якщо нам хтось зло зробить, то хочемо зтерти його і кров його пролити негайно; а Господь наш, володіючи і життям і смертю, безмірні гріхи наші терпить і аж до кінця життя нашого. Як люблячий батько б'є дитя своє і знову пригортає до себе, так і Господь наш показав нам, як ворогів перемагають, як

трьома добрими ділами позбуватися від них і перемагати їх: покаянням, сльозами і милостинею. І це вам, діти мої, не тяжка заповідь Божа, як тими ділами трьома позбутися гріхів своїх і царства [небесного] не лишитися. І, Бога ради, не лінуйтеся, умоляю вас, не забувайте тих трьох діл: не тяжкі вони, ні усамітнення, ні чернецтво, ні голод, що інші добродійні терплять, адже й малими ділами [можна] заслужить милість Богу.

<...> Що таке чоловік, як подумаєш про нього?» «Великий ти, Господи, і дивні діла твої, і ніяк не може розум людський розповісти про чудеса твої»,— і знову кажемо: «Великий ти, Господи, і дивні діла твої, і благословіння і славне ім'я твоє во віки по всій землі.

Оці слівця божественні прочитавши, діти мої, похваліте Бога, даючого нам милість свою; а се від слабкого мого розуму напучення. Вислухайте мене, якщо не все приймете, то половину.

Якщо вам Бог пом'якшить серце, і сльози свої зроните за гріхи свої, кажучи: «Як блудницю, і розбійника, і митаря помилював ти, так і нас, грішних, помилуй!» І в церкві це робіть і [спать] лягаючи. Не грішіть ані єдину ніч, а якщо можете, поклоніться до землі, а коли вам нездужатиметься, то тричі. А того не забувайте, не лініться, бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемагає диявола, і що вдень согрешисть, то тим чоловік [вночі] спасається [від гріха]. А якщо і на кокі їдучи не будете ні з ким справ мати, і коли інших молитов не вмієте промовлять, то «Господи помилуй» повторяйте безперестанку про себе: бо та молитва найліпша,— аніж розмишлять, їздячи, про нісенітницю.

А найголовніше — убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуйте і подайте [милостиню] сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина. Слово мовлячи, і про погане, і про добре, не клянїться Богом і не хрестіться, бо в тому нема тобі ніякої потреби. Якщо ж ви будете клятву давати братам чи будь-кому, то перевірте серце своє і, на чому можете устоять, у тому і клянїться, а, поклявшись, дотримуйтесь, аби, порушивши [клятву], не погубили душі своєї. Єпископи, і попи, і ігумени з

любов'ю приймайте від них благословення, і не стороніться їх, і, в міру сил своїх, любіть і печіться про них, щоб прийняти їхню молитву від Бога. А понад усе — гордині не майте ні в серці, ні в розумі, але скажемо: «Смертні ми, сьогодні живі, а завтра — в гріб; це все, що ти нам дав, не наше, а твоє, доручене нам тобою на мало днів. І в землі не ховайте [скарбів], то нам великий гріх. Старих шануй, як отця, а молодих — як братів. У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте. Не покладайтесь на тівуна, ні на отрока, щоб не насміхалися гості ваші ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод; ні питву, ні їді не попускайте, ні спанню; і сторожів самі споряжайте, і вночі, розставивши скрізь [сторожу], біля воїв самі лягайте, а рано вставайте; а оружжя не спішіть із себе знімати, не роздивившись, бо з-за лінощів раптово чоловік гине.

<...> Лжі остерігайтеся, і п'янства, і блуду, бо в них гине душа і тіло. Куди б ви не йшли і якими шляхами по своїх землях, не давайте отрокам чинити пакості, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні в житлах, щоб не почали вас проклинати. Куди не підете і де не станете, напійте і нагодуйте страждущого. А найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий чоловік, чи знатний, чи посол. Якщо не можете [пошанувати його] дарами, то їжею і питвом: бо вони мимоходом прославлять чоловіка по всіх краях або добрим, або злим. Хворого відвідайте, покійного проведіть, бо всі ми смертні. І чоловіка не минайте, не привітавши, доброго слова не сказавши. Жінку свою любіть, але не давайте їм над собою влади. Це ж і кінець всьому: страх Божий майте над усе.

Якщо почнете забувати це, то частіше перечитуйте: і мені не буде соромно, і вам буде добре.

Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій, дома сидячи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лінь-бо — мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається. Добро діючи, не лінуйтеся ні на що добре, найперше — до церкви: хай не застане вас сонце в постелі. Так і отець мій блаженний робив, і всі знатні мужі славетні. На заутрені воздати Богові хвалу і потім, коли сонце сходить і побачивши сонце, належить прославити Бога із радістю і сказати: «Просвіти очі мої, Христе Боже, що дав ти мені

світ свій красний!» І ще: «Господи, додай мені літо до літа, щоб у подальшому, в гріхах своїх покавшись, оправдав життя своє». Так я похваляю Бога, сідаючи думать з дружиною, чи людям суд творити, чи на лови їдучи, чи дань збираючи, чи спать лягаючи: спання Богом визначено на полудне. По цьому визначенню відпочивають і звірі, і птиці, і люди.

<...> Тож не осуджуйте мене, діти мої чи хто інший, коли прочитає це: бо не хвалю себе, ні відваги своєї, а хвалю Бога і прославляю милість його, що мене, грішного і мізерного, стільки літ оберігав від того смертного часу, і не лінивим створив мене, бідного, а на всі діла людські потрібним. І цю грамотицю прочитаючи, подвигніться на всі добрі діла, славлячи Бога і святих його.

Те, що треба було робити отроку моєму, сам робив, на війні і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в мороз, не даючи собі спокою. На посадників, ні на биричів не оглядався, сам робив, що було потрібно, весь наряд, і в домі своєму робив так само. І для ловчих ловчий наряд сам давав, що стосувалося і конюхів, і соколів, і яструбів.

<...> А ще і бідного смерда, і вбогу удовицю не давав сильним обідити, і церковний порядок і службу сам пильнував.

Якщо котрийсь із вас не хоче добра, ні миру християнам, то не дасть йому Бог узріти миру душі його на тому світі!

<...> Не з потреби говорю тобі чи біди моєї, посланої Богом, сам почуєш. Але душа мені своя лучча всього світа цього. На страшному суді без оскаржувача сам на себе виказуватиму.

Владимир Мономах: завещано потомкам: переводы с древнерусских текстов / сост., вступ. ст., прим. Г.Ю.Филипповский. – Ярославль, 1999. – 286 с.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

(1681–1736 pp.)

Короткі біографічні відомості

Мислитель народився 8 червня 1681 р. в Києві і спочатку названий Єлизаром (Єлисеєм). Власне Феофаном був його дядько, який справно прислужився Києво-Могилянській академії на посаді ректора. Дядько помер, коли Єлисеєві виповнилося лише вісім років. Можливо, з цього віку Єлисей виховувався в Києво-Могилянській академії такими видатними українськими просвітителями, як В.Ясинський та Г.Одорський. У 1698 р., закінчивши курс філософії, він вирушив до Львова, а потім до Кракова. На думку деяких дослідників він поїхав до Володимира-Волинського, де, перейшовши в унію, став префектом шкiл. Достеменно відомо, що незабаром молодий учений опинився в Римі, в колегії св. Афанасія, створеній папою Григорієм XIII для слов'ян-католиків. Тут протягом 3-х років він студіював риторiku, пiїтику, філософію, історію, богослов'я і досяг «найвищого успіху». Повернувшись до Києва в 1704 р., молодий учений знову перейшов у православ'я і взяв собі ім'я свого дядька. У Києві він застав небагато вчених, з якими міг би зрівнятися у знаннях. Відтак з 1705 р. Феофан Прокопович —уже професор Києво-Могилянської академії, де викладав послідовно пiїтику, риторiku, філософію, а в межах філософії — фізику, арифметику, геометрію, логіку й богослов'я.

У 1707 і 1710 pp. Феофан Прокопович виголошував риторичні

промови-проповіді перед Петром I, який приїздив до Києва. Петро I побачив у мислителі людину, яка б могла стати сподвижником у проведенні культурних, освітніх і релігійних реформ. Феофан Прокопович реорганізував Слов'яно-греко-латинську академію в Москві, засновану раніше вихідцями з Києво-Могилянської академії, і очолив її. Він зібрав велику бібліотеку, колекцію астрономічних, фізичних і навігаційних приладів, колекцію картин. У Петербурзі Феофан Прокопович став головою так званої «вченої дружини» Петра I. Під впливом українського просвітителя сформувалося багато видатних письменників, учених, викладачів. Перу самого Феофана Прокоповича належав буквар «Первое учение отроком» (1723), за яким навчались у всіх школах Росії та України, він витримав 12 перевидань тільки протягом перших 5-ти років. У 1721 р. у своєму будинку в Петербурзі він відкрив школу для дітей «всякого звання». За 15 років у школі Феофана Прокоповича здобули освіту 160 осіб.

1724 року Феофан за наказом царя пише указ про устрій чернецтва, який упорядковував і регламентував монастирське життя за взірцем давніх монастирських статутів, спрямовував чернече життя на користь суспільству, брав активну участь у здійсненні реформ у Російській імперії. Після смерті Петра I сприяє сходженню Катерини I на трон.

25 червня 1725 року Прокоповича призначено архієпископом новгородським, він же і став першим членом синоду Російської православної церкви. Прокопович брав участь в організації Російської академії наук, очолював так звану «учену дружину» діячів культури, до якої належали Татищев, Кантемір та ін. За останнє десятиріччя життя майже залишив діяльність вченого, зазнавав переслідувань з боку противників петровської політики, які плели навколо Ф. Прокоповича інтриги, слали в синод доноси, намагаючись позбавити його високого становища в церковній ієрархії.

19 вересня 1736 року помер у Новгороді, похований у новгородському Софійському соборі.

Уривки з основних педагогічних праць

Етика

<...> Етика одержала назву від речей, якими вона займається, а саме від звичаїв, бо ἥθος по-грецьки «звичаї». Далі, звичаї — це людські дії, закріплені звичкою. Тим самим іменем називаються навики, які походять, звичайно, від повторних дій. Із самої назви, отже, ясно, що етика — це наука про звичаї, які є її матерією.

<...> Вона заслужено називається наукою, бо має все, що робить її гідною в царстві наук. Вона виводить свої твердження з певних та очевидних аксіом або принципів, і справді багато доводить. Наприклад, коли вимагає, щоб кожному було надано те, що йому належить, таким доведенням: «завжди треба робити те, чого вимагає здоровий розум; а здоровий розум вимагає, щоб кожному віддати те, що йому належить; тобто, кожному треба надати його право». І хоч людські дії в самому житті непостійні, легковажні й непевні, а деякі за своєю природою навіть байдужі й невиразні, — бо можуть бути то добрими, то поганими, — проте етик може мати про них всіх безсумнівні й завжди істинні уявлення. Він бо навчає, як треба правильно діяти, але сам як етик не діє. Так само й геометрія навчає способу вимірювання й користування інструментами та їх правильному застосуванню, а сама собою як геометрія не застосовується; тому, якщо, наприклад, при вимірюванні трапиться помилка, то приписувати її слід не науці, в даному випадку геометрії, а тому, хто вимірює.

<...> Отже, обов'язок етики — навчати правил доброї поведінки, а не добре поводитись. Останнє стосується всіх людей, а перше — лише філософів. І коли хтось добре поводитьсь, то діє він не як філософ, а як чесна людина; хоч він більш гідний імені філософа тоді, коли свою доктрину зміцнює діями й дотримується своїх правил, однак може бути найкращий етик, але дуже погана людина, як найкращий художник, якщо йому захочеться, може малювати дуже погано. Тому дехто неправильно називає науку етику не наукою, а розважністю; розважність же користується законами етики, й етика їх встановлює. Однак розважність може називатися етикою застосування, а сама ця дисципліна повинна називатись етикою повчальною. Так, звичайно, кажуть і про логіку. Етика ж відома з

розважності, вона у матері найкраща дочка, розумна й освічена, не та, що сама добре поводитьсь, а яка вчить добре поводитись, встановлює закони своїй матері й є справжньою вчителькою матері.

<...> А тому що етика навчає добре поводитись, вона є практичною, — з чого випливає, що вона відноситься до якоїсь мети, відмінної від свого об'єкту. Лише в теоретичних науках об'єкт і мета — одне й те саме, бо через суте річ розглядається задля науки або для свого пізнання. А метою науки повинно бути ніщо інше, як те, що є і метою доброго діяння.

Метою ж доброї поведінки є щастя або блаженство. Бо для чого ж було б необхідним добре поводитись, якщо не чекали б жодного плоду щастя; але й добрі дії добрі не з іншої причини, як тільки тому, що приносять добро. Отже, метою етики буде щастя й блаженство. І хоч вони вважаються метою всієї філософії, однак треба вважати їх окремою властивістю етики.

Тому, щоб ми правильно пізнали цю науку, спершу ми повинні зрозуміти мету, а вже тоді розглянути самі добрі дії та їх природу, основні причини, різні види та властивості.

<...> Звідси легко видно поділ твору, бо здається найзручнішим поділити всю етику на дві книжки, як це робить більшість авторів. У першій з них ідеться про мету людських дій, тобто про щастя, та про заходи людської поведінки», у другій — про саму людську поведінку як взагалі, так і зокрема, тобто про чесноти і їм протилежні вади взагалі й зокрема.

<...> Для ясності сама етика розглядається двояко — взагалі й зокрема. Загальною етикою називається дисципліна, яка займається не тільки людськими вчинками, але й їх співвідношенням, закономірностями й винятками, і сама поділяється трояко: на монастику, економіку й політику.

Монастика — це етика, яка вчить про звичаї взагалі, а економіка — яка вчить про ті ж самі звичаї, залежно від того як вони застосовуються батькам чи управителем одного господарства. Політика також вчить про ті самі звичаї, як вони використовуються управителем держави, провінції; республіки, царства, імперії, що є ніби якимось великим домом.

<...> Арістотель написав більше, ніж сто книжок про етику; одні з них, які називаються Нікомаховими, викликають сумнів

(чи написав їх Арістотель, чи Нікомах). Через те в цих трактатах не віддаємо перевагу викладові доктрини Арістотеля, тому що [цей] автор не є певним, і так багато не можна викласти в стислій формі. Незважаючи на те, ми можемо застосувати її [доктрину Арістотеля] для формування звичаїв, які впливають зі світла нашої віри як таку, що виходить з досвіду видатного етика.

<...> Зайвим здається рекламування цього відділу філософії, який вчить добре поводитись і добре міркувати про добрі звичаї і який вимагає хвалити науку добрих звичаїв. Що вона є найнеобхіднішою і дуже корисною не тільки серед філософських дисциплін, але й взагалі усіх наук, ясно показує сама мета, до якої прагне етика.

Метою наших дій, повторюю, є щастя. А інші їх причини — матеріальна, формальна, спонукальна. Матеріальна — це сам фізичний рух, а формальна — якість руху, або той же рух, що веде до якоїсь певної мети. Матеріальна [причина] відома з фізики, формальна залежить від мети. Тому про обидві треба сказати, або нічого, або щось небагато, але в другій книжці, де слід пояснити самі дії.

Отже, залишається, щоб тут після розгляду мети ми сказали про спонукальні причини дій, або про їх рушіїв. Одні з них є внутрішніми для людини, і вони або звичні для нас, наприклад, природні звички, або набуті, наприклад, характер; а інші — зовнішні, вони, підбадьорюючи, очевидно, або наказом, або захопленням, або переконанням чи якимсь іншим способом, можуть рухати і спонукати людину до якоїсь дії. Але про всіх них краще сказати у відповідних розділах.

<...> Добро було правильно визначене давніми: це те, чого всі бажають, пише, наприклад, Арістотель в 1 кн. «Етики» на самому початку. Проте це визначення не так сутності, як властивості добра. Бо сутністю добра є якась узгодженість: за природою вона передує бажанню. І не тому щось відповідає комусь, що бажається, а тому бажається, що відповідає. Правильніше добро можна визначити так: це те, що відповідає будь-кому.

<...> По-перше, добро поділяється на добро само собою або нестворене [добро], яким є лише бог, і добро, [залежне] від іншого, або створене, якими є всі речі. Далі — на добро

метафізичне чи таку відповідність, яка означає досконалість взагалі, й відповідає сама собою всім речам без відношення до інших; фізичне — [це те], яке відповідає кожній природі, наприклад, природні здатності й афекти; і, [нарешті], моральне або етичне, яке відповідає людині, й є бажаним нею. І тут говоримо про це останнє добро.

<...> Етичним добро називається, по-перше, щодо суб'єкта, якому воно може бути притаманним, і ділиться, [по-перше], на добро тіла, наприклад, багатство, почесні тощо. Природнішим є поділ Арістотеля стосовно самої відповідності на добро почесне, корисне й приємне. Цей поділ обґрунтовують так: будь-що, чого бажають, або як останнього, або як середнього, через яке йдеться до останнього. Якщо бажають, як останнього, або бажають як само собою достатнього, то воно є бажаним і називається почесним; або, якщо знаходять якийсь спокій у наявній речі, тоді його називають приємним. А чого бажають як середнього, те називається корисним. Очевидно, воно належить до того, що наслідуємо, як само собою щось або почесне або приємне.

<...> Було сказано, що всяке добро бажане, й якоюсь однією з його властивостей є бажаність. Але можна сумніватись, чи бажаність є четвертим, як кажуть, способом властивим для добра так, що тільки те може бути бажаним, що добре, й чи може бути бажаним якесь зло? В цьому питанні всі філософи й теологи одностайні: бажаним є лише добро, і все бажане є добром; жодне зло не є бажаним і ніщо бажане не є злом. Бо все відповідне є добром, і все бажане є добром. Будь-що бажається не інакше, як таке, що відповідає тому, хто [його] бажає.

<...> Досі йшлося про добро, щоб ми зрозуміли кінцеву мету людських дій. Зокрема кожна мета має значення добра, тому що коли людина щось робить, то вона бажає чогось, заради чого це робить. Отже, [ii] метою є те бажане, тому що для нього людина визначає свою дію; а є воно добром, бо є бажаним.

<...> А те, що всі діяльні діють з якоюсь метою, вже доведено в фізиці, де йшлося про кінцеву причину й, зокрема, це стосується людини, яка діє. Бо немає нікого, хто на питання, чому робити те чи інше, не вказав би на причину, з якої [це] робить. Якщо скажеш, що раб робить щось за наказом господаря, але не знає, для чого призначена ця праця, то чи можна вважати

відповіддю те, що він не знає, для чого це робить? Відповідаю: відповіддю буде те, що він не знає мети, визначеної господарем. Якщо знову його запитують, чому робить те, мети чого він не знає, то він відповість, що він робить те, що відповідає волі господаря, й є його метою.

Бо взагалі є правильним твердження, що всі діють з якоюсь метою, але метою відповідною собі, й визначеною ними, властивою щодо наявної речі. Отже, дії нерозумних [тварин] не слід називати людськими.

<...> Далі, одна мета є кінцевою, інша — не кінцевою, як ми вже сказали у фізиці. Кінцевою є та, для якої призначається все, що робиться; не кінцева — це та, яка сама підпорядкована кінцевій. Не викликає сумніву, що кожен смертник бачить якусь кінцеву мету всіх своїх дій. Бо якщо запитаєш селянина, чому готує плуг, то він відповість, — щоб обробляти землю. На питання, чому хоче обробляти землю, відповість, — щоб посіяти зерно. А на питання, навіщо й воно, скаже, — щоб мати з нього те, чим підтримує своє життя, й так, постійно відповідаючи, дійде аж до останньої відповіді. Отже, він дійде до кінцевої мети, в крайньому разі, до тієї, що йому буде здаватися кінцевою.

<...> А кінцева мета, оскільки вона є найвищим бажаним, якщо все спрямовується для досягнення її, є найвищим добром: його називають і найвищим щастям. Бо володіння тим, чого бажаєш, є щастям. Отже, досягнення того, чого найбільше бажаєш, є найвищим щастям. Але тому, що люди здебільшого в своїх бажаннях помиляються, бажаючи найбільше того, що, як їм здається, є найвищим щастям. Але воно є найвищим [для них] тому, що вони не знають, що їм найбільше відповідає, а тому здебільшого діють поквапно й неправильно. Внаслідок цього першим обов'язком етики, яка керує людською поведінкою, є досліджувати й навчати, в чому полягає найвище добро, або найвище щастя й блаженство. А цього вона зможе досягти не інакше, як з'ясувавши, що людині найбільше відповідає. Якщо ж добро визначаємо відповідністю, то необхідно, щоб ми вже розпочали диспут саме про нього.

Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах. — К., 1979. — Т. 1. — 512 с.; К., 1980. — Т. 2. — 552 с.; К., 1981. — Т. 3. — 524 с.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

(1722-1794 рр.)

Короткі біографічні відомості

Григорій Сковорода народився 3 грудня 1722 року в селі Чорнухах на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. Початкову освіту здобув в сільській школі, навчався у дяка-скрипаля, співав у церкві. З 1738 році — почав навчання у Києво-Могилянській академії. З 1742 по 1744 рік жив у Петербурзі, був співаком придворної капели, створював музику на власні вірші.

У 1753 році — повернувся в Україну, викладав поетику в Переяславському колегіумі. Писав байки, викладав стародавні мови. Сковорода написав підручник з етики. Незабаром мусив залишити колегіум, через доноси на нього. 1754 – 1759 — жив у селі Коврай на Переяславіщині, працюючи домашнім учителем у поміщика Степана Томари. Там написав значну частину віршів збірки «Сад божественних пісень». Працював викладачем (спочатку поетики, а згодом етики) у Харківському колегіумі. Учителюючи в Харкові, латинськими і українськими віршами написав «Байку Езопову» (1760 р.), склав дві вступні лекції-проповіді до курсу етики. Протягом 1769 – 1774 років Сковорода написав збірку прозових байок «Байки харківські», «Бесіду, названу двоє, про те, що блаженним бути легко», і «Діалог, чи Розмова про стародавній світ», а також твори: «Розмова п'яти

подорожніх про справжнє щастя в житті» («Розмова дружня про душевний світ»), «Кільце», «Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу».

З 1769 року Сковорода вів мандрівне життя, не спокушавс різноманітними посадами й чинами. Ходив філософ в звичайній свиті. Крім книг, рукописів, сопілки в полотняній торбі та палиці, нічого більше не мав, навіть не прагнув мати власної хати і взагалі постійного помешкання. У 71 рік поет пішки пройшов триста верств аж до Орловици, де жив його учень і приятель Михайло Ковалинський, щоб передати йому рукописи своїх творів. А повернувшись, зупинився в селі Іванівці, був веселий, балакучий, згодом вийшов у сад і край дороги став копати яму. «Що це ви робите, Григорію?» — запитали здивовано друзі. «Та копаю собі могилу, бо прийшов мій час». Помер 9 листопада 1794 року в селі Пан-Іванівка (зараз Сковородинівка) Золочівського району Харківської області.

Уривки з творів

Вдячний Еродій

<...> ПИШЕК: Вот Бѣда! Ты ли Родителей? а не они тебе кормлят?

ЕРОДІЙ. Сіє нѣсть Бѣда, но Веселіе и Блаженство мое. Они кормили мене в Младости моей, от младых Ногтей моих, а мнѣ подобает кормить их при Старости их. Сіє у нас нарицается: ἀντιπελαργεῖν, сирѣчь возблагодарять, или взаимно Пеларгствовать, и Еллины весь наших Птиц Род называют: Пеларгос. Но мы их не точію кормим, но и носим: за Немошь и Старостых [с.895].

ПИШЕК. Гдѣ вы обучалися во Отроческіи Лѣта?

ЕРОДІЙ. Нигдѣ. Мене и Брата научил Отец, а Мати Сестру.

ПИШЕК. О мой Боже! Вездѣ цвѣтут славныи Училища, в коих всеязычныи обучают Попугаи. Длячего он вас не отдавал? Он не убог. Как быть без Воспитанія?

ЕРОДІЙ. Длятого же то самага сами нас воспитали Родители.

ПИШЕК. Да Его ли Дѣло учить и воспитывать? Развѣ мало у нас вездѣ Учителей?

ЕРОДІЙ. Он сам великій к сему Охотник, а Мати Ему во всем послѣдует. Он славословит, яко Двѣ суть Главныя Родительскія Должности сіи: “БЛАГО родить и БЛАГО научить» [с. 895].

Но Ничто же лучше есть благаго Воспитанія: ни Чин, ни Богатство, ни Фамилія, ни Милость Вельмож, развѣ Благое Рожденіе. Оно едино есть лучше Всего и Сего, яко Сѣмя Щастію и Зерно Воспитанію [с. 896].

У нас не как у вас, но совсѣм иной Род Воспитанія в Модѣ. У вас Воспитаніе зѣло Драгое. У нас же вельми Дешевое. Мы воспитываемся даром. Вы же великою Цѣною.

ПИШЕК. Бездѣлица! Сотницу Рубликов с Хвостиком потерять в Год на Малчика. А чрез 5 лѣт вдруг он тебѣ и Умница.

ЕРОДІЙ. Госпоже! Деньга достает и за Морем. Но гдѣ ее взять? А Воспитаніе и Убогим нужно есть. И Кошка Блудлива не находит себе Пристанища. Избавляет же от Блуда нас не Деньга, но Молитва туне [с. 897].

ПИШЕК. Так что же? Роги золотыя вам на Головѣ возрастил? Что ли?

ЕРОДІЙ. Родил и возрастил нам посребренныя Крыла, Ноги, попирающія Главы Змiev, Нос, разстерзающій оныя. Се наша и Пища, и Слава, и Забава! [с. 897].

ЕРОДІЙ. Рожденнаго на Добро не трудно научить на Добро. Хоть научить, хоть навичить, хоть извычить. Хоть Ученый, хоть Звычайный, хоть Привычный есть то же. От Природы, яко Матери, легесенько спѣет Наука собою. Сія есть всеродная и истинная Учительница, и единая. Сокола вскорѣ научишь лѣтать, но не Черепаху [с. 898].

ЕРОДІЙ. Благая Природа и Врода есть Благое Сердце [898].

Будь только малым доволен. Не жажди Ненужнаго и Лишняго [с. 902].

ПИШЕК. Но для чего, скажи мнѣ, всѣ Сердце презирают?

ЕРОДІЙ. Для того, что Всѣ Его ЦѣНЫ не прозирают. Сердце подобно Царю, во Убогой Хижинкѣ и в Ризѣ живущему. Всяк Его презирает [с.907].

Да запечатлѣется же сія Бесѣда Славою Отца моего Сею:

“ГЛАВИЗНА ВОСПИТАНІЯ ЕСТЬ:

1. БЛАГО РОДИТЬ.

2. Сохранить Птенцеви младое Здравіе.

3. НАУЧИТЬ БЛАГОДАРНОСТИ [с. 909].

Пчела и Шершень

<...> Мед любит ѣсть и Медвѣдь, а Шершень тоже лукаво достает. И мы бы могли воровски добывать, как иногда наша братья и дѣлают, если бы мы только ѣсть любили. Но нам несравненно большая Забава собирать Мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь Умрем. А без сего жить и в Изобиліи Меда есть для нас одна лютѣйшая Смерть [с. 172].

СИЛА. Шершень есть Образ Людей, живущих хищеніем Чуждаго и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и протчая. А Пчела есть Герб мудраго Человѣка, в сродном дѣлѣ трудящагося. Многіи Шершни без толку говорят: для чего сей, на примѣр, Студент научился, а ничего неимѣет? На что, де, Учиться, если не имѣть Изобилія?.. Не разсуждая Слов Сіраховых: “Веселіе Сердца живот Человѣка”, и не разумѣя, что сродное Дѣло есть для него сладчайшее Пиршество. Взгляньте на Правленіе Блаженныя Натуры и научитесь [с.172-172].

Нѣтъ мучителнѣе, как болѣть Мыслями, а болят Мысли, лишаясь сроднаго Дѣла. И нѣтъ радостнѣе, как жить по Натурѣ. Сладок здѣсь труд тѣлесный, терпенье тѣла и самая Смерть его тогда, когда Душа, Владычица его, сродным Услаждается Дѣлом. Или так жить, или должно Умрѣть [с.172].

Но раскусить же должно, что значит жить по Натурѣ. Не Закон скотских Удов и Похотей наших, но значит Блаженное оное ЕСТЕСТВО, называемое у Богословов ТРИСОЛНЕЧНОЕ, всякой Твари свою для нея Часть и сродность вѣчно предписующее. О сем-то Естествѣ сказал древній Епікур слѣдующее: “БЛАГОДАРЕНИЕ БЛАЖЕННОЙ НАТУРѣ ЗА ТО, ЧТО НУЖНОЕ ЗДѢЛАЛА НЕТРУДНЫМ, А ТРУДНОЕ НЕНУЖНЫМ” [с.172].

Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. — Харків — Едмонтон — Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. — 1400 с.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

(1817 — 1885pp.)

Короткі біографічні відомості

Костомаров Микола народився 4(16) травня 1817р. в Юрасівці Острогозького повіту Воронежської губернії. Походження хлопчика визначало деяку двоякість його долі. Він з'явився на світ до взяття шлюбу місцевого поміщика Івана Петровича Костомарова з кріпачкою, і за законами Російської імперії став кріпаком свого власного батька.

Відставний військовий Іван Костомаров уже в похилому віці вибрав собі в дружини українську дівчину Тетяну Петрівну Мельникову й відправив її до Москви на навчання в приватному пансіоні, маючи намір потім з нею одружитися. Обвінчалися батьки Миколи Костомарова у вересні 1817 року, вже після народження сина.

Микола закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету в 1837р. Під впливом українських фольклорних збірок, захопився збиранням та вивченням народної поезії, 1844р. захистив магістерську дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии». Костомаров одержав звання магістра і можливість зосередитися на науковій і педагогічній праці.

З 1858 р. жив у Петербурзі. В 1859 — 1862 pp. —

екстраординарний професор кафедри російської історії Петербурзького університету. Влаштовував літературні «вівторки», куди сходилися земляки-українці (П. Куліш, О. Стороженко, В. Горленко та ін.). Підтримував тісні зв'язки з М. Добролюбовим, В. Стасовим, М. Ге, О. Бодянським; співпрацював з журналами «Современник», «Вестник Европы» (один із його засновників), «Отечественные записки», «Киевская старина» та ін. Виступив із статтею «Україна» у журналі «Колокол». Брав активну участь у створенні журналу «Основа». На початку 1862р. залишив працю в університеті і зосередився на науковій роботі.

Фатально вплинули на здоров'я Костомарова дві події. Восени 1881 року його збив ломовий візник. Наслідки травми відчувалися дуже довго. А 25 січня 1882 р. зануреного в роздуми Костомарова знову збив екіпаж. 6 квітня 1885 року здоров'я вченого різко погіршилося. Вранці 7 квітня він помер у своїй квартирі на Васильєвському острові у Петербурзі.

Похований 11 квітня 1885 року на Волковому цвинтарі у Петербурзі.

Уривки з основних педагогічних праць

Дві руські народності

<...> Певна річ, що географічне положення було першою причиною тому, що витворилися між людьми різниці народностей узагалі. Що нижче на щаблях цивілізації стоїть який народ, то більш і скоріше географічні обставини підсоблюють придбати йому свій окреміший тип. Народи, що не мають твердих основ, легко переминюються, переселяються з однієї країни у іншу — бо в них вбогий запас виховання, придбаного на старих селищах. Перейшовши на нове місце й тут розвиваючись далі такі народи переймають і легко засвоюють собі ті нові умови, які надає їм характер нової місцевості разом із усіма обставинами. Боротьба може бути, але буде вона тим млявіша, чим менш у народі того, на що можна опертися.

Інакше станеться з народом, котрий на перших своїх селищах придбав собі дещо таке, що задовольняло його, що він вважав за корисне для себе або за свої святощі. Такий народ, переходячи на

нову батьківщину, переносить туди свої старі основи, й вони стають йому підпорою, коли доведеться, що обставини нового життя вимагають у нього самопереміни.

<...> Тільки ж не самі лишень переселення та географічні обставини взагалі переміняли народи й формували народності. На цю справу впливали разом із тим ще й історичні обставини. Переходячи з одного краю у другий, вони не лишались ізольованими, а зносилися або стикалися з інчими народами; від цього залежав їх розвій і виріб форм життя. Інші народи змінилися і не переселяючись, а від впливу сусідів і переселенців; нарешті, ті чи інші зміни громадського життя відбивалися на народній істоті і заклали, на майбутнє, особливі ознаки, не схожі на попередні. Таким чином, трохи-по-троху народ з часом перемінявся, ставав уже не таким, яким був колись.

<...> Народність може вироблятися за різні часи людського розвитку, тільки що формування справлятиметься легше за дитинного часу, ніж у дозрілому віку духового людського життя. Зміну народності можуть викликати протилежні причини, такі як потреба подальшої цивілізації, зубожіння й занепад попередньої, свіжа жива молодість народу і старезний його вік із його неміччю. З другого боку, розвиток цивілізації може зберігати народність, коли народ надбав собі доволі чого такого, що веде його до дальшої духовної праці в тій самій сфері, або коли він має на запас доволі інтересів, щоб виробити з них нові прояви освіти, або коли він задовольняється заведеним у себе ладом і не посувається наперед. Оце останнє ми помічаємо в тих народів, які стикаються з такими народами, в котрих сили більше, аніж у них; тоді вищі верстви таких народів переймають собі ту чужу народність, яка над ними панує, а маса тримається своєї попередньої народності, бо ж пригнічений стан її не дає їй змоги ні розвивати далі ті основи, які їй залишилися з попередніх часів, ні, слідом за вищими верствами, переймати чужу народність.

<...> Письменство є душа народнього життя, є — самосвідомість народності. Без письменства народність займає лише пасивне становище; тим то в якого народу письменство багатіше й більш розвинене, то в нього й народність міцніша, й більша вірогідність, що він завзятіше зберігатиме свою народність серед ворожих обставин історичного життя; та ж сама

суть народності виявляється виразніше і видніше.

<...> Але що ж то за суть узагалі? Ми вище сказали, що явища назверхнього життя становлять суму відмін, якими одна народність відрізняється від другої: ті явища — це тільки назверхні ознаки, котрими виявляється те, що ховається на самому споді народньої душі. Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й — заховані внутрішні причини народньої відрубности. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що належить до цього духового народнього складу, не показується поодинці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого підтримує, спільно одне другого, доповнює, й, таким чином, все разом становить єдиний гармонійний образ народности.

<...> Прикладемо тепер ці загальні прикмети до нашого питання про різницю між великоруською (московською) й малоруською (українсько-руською, українською) народностями.

<...> В давнину згадують на півдні лишень про народи, не даючи їм загальної свідомо-однакової для всіх назви. Але ж чого не доскажує літописець у своєму етнографічному нарисі, те доповняє нам історія та аналогія, як порівняємо стародавні етнографічні віти до тих, які існують за наш час. Навдивовижніше велика подібність української мови до новгородського наріччя як-найвиразніше доводить, що українська народність існувала за часу глибокої давнини. Існувала вона як один із типів слов'янського світа й обіймала в собі ознаки дрібніших частин. Багато відбулось переворотів, котрі запобігали, знищенню цієї подібності, але вона й досі є, й не примітити її не можна. Цього не можна пояснити ні випадком, ні тим, що по великоруських місцевих наріччях є багато порозкиданих прикмет української мови. Певно, що коли одна яка ознака попадеться там чи інде, то з цього ще не слід виводити того, що в давнину той чи інший народ був рідніший тому чи другому; але коли назбирається сила тих ознак, що становлять у новгородському наріччі характер української мови, то тоді вже не можна мати сумнів, що давні Ільменські Слав'янські Українці були рідніші між собою, аніж Українці з іншими Слов'янами

теперішньої Росії. В давнину оця спорідненість була видніща й виразніща.

<...> Оця ж схожість південної мови з північною, на мій погляд, безперечно доводить глибоку давнину мови й народности України. Видима річ, що нерозсудливо було б гадати, ніби то українська народність і в давнину мала ті самі ознаки, що в пізніших часах. Історичні обставини не давали народові не зрушити з місця і триматися без переміни того самого становища.

<...> Говорячи про українську народність у давнину, ми розуміємо її в тому вигляді, який був праобразом сучасного її вигляду й містив у собі головні риси, що становлять незмінні ознаки, суть народнього типу, спільного для довших часів, здатного опертися й оборонити себе проти всіх ворожоруйнівничих нападів. Ми не говоримо про ті відміни, які український тип то переймав із часом і перероблював їх на свій лад, відповідно до головних своїх основ, то переймав випадково на час і кидав як щось чуже, що не пристало його природі.

<...> В широкому розумінні назва Русь поширювалася на землі, що були звязані з Руссю, що зпочатку політично підлягали Русі або Київу, після ж, коли політична перевага Київа впала, ті землі все-таки були в церковній залежності від руського митрополита й бачили в Русі столицю своєї спільної віри. Але у своєму властивому розумінні ця назва, відмінна "від інших слов'янських народів, і була етнографічною назвою українського народу; дрібні гілки, що вчисляє літопис, або зникли, або відійшли на третій план, у сутінь коли всі вони злучилися в одне, й коли виплили наверх самі лишень спільні всім їм ознаки. Назва Русь для теперішнього українського народу перейшла й до чужинців, і всі почали називати Руссю не всю групу слов'янських племен на обширі сучасної Росії, а тільки південний захід Росії, населений народом, який тепер називають малоруським, південно-руським, українським. Ця назва так залишилася й на далі. Коли литовське плем'я, удруге вмішавшись в долю слав'янських народів усієї західної частини руського суходолу, з'єднало їх ув одне політичне тіло й надало нову спільну назву — Литва, то ця назва перейшла до білоруського краю й до білоруської народности, а українська залишилася при своїй старій назві — Русь.

У XV столітті на обширі теперішньої Росії визначалося чотирі віти східного слав'янства: Новгород, Московщина, Литва й Русь; у XVI. й XVII. ст., коли Новгород уже знищено, лишилися Московщина, Литва й Русь... Поєднання країв була справою загальною, тим то давня назва, вживана в давнину для означення всієї федерації, стала народньою і для східної Руси, як тільки в загальних основах потонув розвиток частин: із назвою Русь лучилося для них з-давен-давна те, що було їм спільне, що їх рівняло, з'єднувало. Коли ж із різних земель склалася Московська Держава, то ця держава легко присвоїла собі назву Русь, і народ її прийняв для себе знану йому давніше назву, і з загальних ознак переніс її на більш місцеві і спеціальні ознаки. Назва «Руський» зробилася і для півночі і для сходу тим, чим за давнього часу була виключно для самого лишень південно-західного народу. Тоді цей народ лишився ніби-то без назви; його місцеве спеціальне ім'я, вживане другим народом лише як загальне, зробилося для другого тим, чим колись було для першого... мусив придбати собі нову назву. На заході, в Червоній Русі, сей самий народ зіткнувся з чужими народностями, з Поляками, Німцями, Уграми, й йому природно було задержати свою стару назву у спеціальному значінню. Отак галицький Червонорусин і досі зостався з назвою Руського, Русина. В його частинній народності найвиразніше відбивалися ознаки загальної руської народності, виявлялася приналежність його руського світа взагалі; такі риси, як віра, книжна церковна мова, історія — нагадували Русинові про його давній зв'язок із руським народом взагалі. Все це обороняло його від зазіхань чужинців, що грозили і грозять йому знищенням. Проте там, де ця народність зіткнулася з північно-або східно-руською, там назва «Руський» для них не мала ніякого глузду, бо Українцеві не доводилось оберігати ті загальні ознаки його побуту, котрі не відрізняли, а злучували його з тим народом, що переняв од нього собі назву — Руський. Тим то й мусів він, замість назви Руський, прибрати собі таку нову назву, що визначувала б одміну його від східної Руси, що показувала б різницю, а не схожість. Таких народніх назв з'являлося чимало, та, мовити правду, не було жадної такої, щоб уповні задовольняла, може, й через те, що ще не вповні витворилася в народі свідомість своєї народності. В XVII. ст.

були назви: *Україна, Малоросія, Гетьманищина*, — нині ці назви поневолі поробились архаїзмами, бо ні одна, ні друга, ні третя не охоплювала сфери цілого народу, а визначала лишень місцеві, тимчасові явища історичного життя. За нашого вже часу вигадано ще одну назву — *Южноруси*, але вона вживається тільки по книжках і, мабуть, навіки лишиться книжньою назвою; бо сама вже вимова її така довга, що не годиться для щоденної звичайної мови, яка не дуже то любить такі зложені назви.

<...> Але ми звернули трохи вбік од своєї мети. Річ у тому, що назва Русь ізпоконвіку закріпилася за південно-руським [українським] народом. Назва не виникає без факту. Не можна накинути народові ні з сього, ні з того якубудь назву. Це може залізти в голову хиба таким західно-європейським мудрим людям, як оті, котрі запевняли, що ніби то Катерина II, з найвищого наказу, подарувала московському народові назву «**Русскій**» і заборонила йому вживати його давньої назви — Москаль. Разом із назвою розвивалася й самостійна історія життя українського народу. Відома річ, у яке прикре становище заводять нас наші давні літописці, коли тільки ми забажаємо розслідити долю народного життя в давнину. Літописи частують нас по саме горло звістками про міжусобиці князів, про будівлю церков, незвичайно докладно розповідають про дні, навіть години смерті князів і єпископів; аби ж постукався до них у двері скарбниці народнього життя, то вони й німі, і глухі, і ключі від тих таємних дверей давно закинені в море забуття. Від давньої бувальщини лишилася ледви примітна тінь. Отже й її поки-що досить на те, щоб бачити, як рано Південна Русь [Україна] почала рости іншим, своїм власним шляхом, і не так, як Північна [Московщина].

<...> Єдине, що відоме нам про північний схід, це те, що там поміж Фінами мешкали Слов'яни і брали перевагу над Фінами, і що в тому краю загальні основи були такі самі, як і по інших землях руського світа. Але ми не знаємо ні подробиць життя, ні того, яким побитом ті Слав'яни прокладали загальні основи до свого життя. Тимчасом, на півдні весь український народ виразно на початку XI віку визначається суцільністю: він не вважає на князівські перегорожі й раз-у-раз діями своєї історії нагадує про свою єдність; він засвоює собі одну назву Русь, у

нього одні спільні цілі, ті самі головні обставини керують ним; його частини тягнуться одна до другої. А от інші віти загального руського слов'янства, наприклад, кривичі, виділюються своїми окремими частинами в загальному звязку. Новгород, хоч і виділився зі своєю землею на півночі, але ж він раз-у-раз тягне на південь до Києва; він Київу рідніший, аніж Полоцькові або Смоленськові. Певна річ, що це виходить із того, що він етнографічно більше зв'язаний із півднем.»

<...> Старослов'янські погляди на громадський лад визнавали джерелом народньої правди народню волю, присуд віча: незважаючи на те, з кого складався народ, хто був на вічі, зважалося лише на обставини; відповідно до тих обставин на віче збиралося або більше або менше учасників, і бувало, що народньому вічу надавали вагу всенароднього зборища; траплялося й так, що вічем уважали натовп таких людей, котрим на час пощастило орудувати на громадській ниві.

Потреба князя була неминуча, його вибирали, й коли він не задовольняв тих потреб народу, для котрих його обирали, або ж коли надужував своєї влади, чи значення, його проганяли. Отака основа в XI, XII і XIII ст. виробляється скрізь: і в Києві, і в Новгороді, і в Полоцьку, і в Ростові, і в Галичі. Виявляється вона не скрізь однаково, а відповідно до різних місцевих обставин і тих умов, в які доля становила руські землі.

<...> Згодом значіння народу, як керманіча народніх справ, перейшло до воєвничої дружини, ватаг, що збиралися з усяких юнаків. Дружини настановляли князів: князі були в них ніби їхня зброя й могли держатися на князівстві, як це звичайно водиться в воєвничих державах, тільки силою волі та вмілістю, а яку вони мали вагу у своєму роді, це вже не мало значіння.

<...> Київ ніяк не годився на столицю централізованої держави; він і не замірявся на це; він навіть не міг удержати за собою верховодства над федерацією, бо не зумів організувати її. В Українців не було вдачі насилувати, нівелювати, не було політики, не було холодного вирахування, не було твердості на шляху до визначеної собі мети.

Так само й Україна цілі віки берегла старосвітські погляди; вони перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, й

Україна, зорганізувавши козацький устрій, — форму, що зародилася ще в далеку давнину, — шукала тої федерації у спілці з Московщиною, де вже давно зникли ці федеративні основи.

Вище я завважив мимохідь, що козацтво розпочалося в XII—XIII ст. На жаль, історія південної, Київської Руси немов провалюється після татарської руїни.

Не маємо джерел, щоб запевно сказати, чи велика була участь народу в житті за князів нового роду; безперечно, що в суті все йшло, як і перше було: ті ж дружини, ті ж воєвничі ватаги помагали князям, настановляли їх, озброювали одних відінших. Поєднання з Польщею стягла живучі елементи України й дала їм інший напрям; з бездомних керманичів, із верховодів ватаг вони за Польщі поробилися земельними власниками; з'являється змагання особисті спонуки заступити правом; польська національність, із куди більш розвинутою культурою, ніж руська, взяла над останньою верх, захопила в себе її вищі класи, відірвала їх од їхньої справжньої національності, розірвала їх звязок із рештою народу й дала їм якнайгідніші умови для того, щоб затягти в ярмо той народ. Досі народ перебував у заколоті загального свавільства: або його тримали в неволі сильні, або він скидав одних сильних на те, щоб натовісць посадовити других. Тепер же він підлягає й попадає в неволю легально, тобто, визнаючи до деякої міри ту неволю за справедливу й законну.

Козацтво, як і давні київські дружини, складалося з людей усякого типу, в ньому була перемішка туркського елементу, в ньому панує особисте свобода. І в козаччині та ж невизначеність і непостійність, там так само настановляють і зсаджують проводирів, і там такі ж самі бійки за них. Певна річ, що важливою може здатися ця обставина, що в давнину зверталось увагу на походження, рід провідників, бо походження служило правом, а серед козаччини, навпаки, вибірали з-поміж рівних.

В XII ст. Володимир робиться зерном історичного життя майбутньої Великоросії, де хоч і в слабій формі, але вже виявлялися прикмети єдиновладної держави. Ті основи, з яких виросла потім суцільність Росії, стали зародом, відмінною рисою Володимира, є його сили й міцності. Ми добачаємо тут прямування до міцної злуки частин, до установлення твердої

влади, до підбиття, якщо не до прилучення, інших руських земель; прямування поширити свою територію коштом чужоземців і закріпитися на ній, закладаючи нові міста; бачимо народню пиху під прапором релігії, бачимо успіх, що усвятиється божим благоволенням... При всіх особливих прикметах життя північно-східної Русі, ми ще не бачимо там у дотатарські часи зароднів монархізму: вплив старих вічевих основ свободи панував там не менше, ніж по інших сторонах русько-слав'янського світа. Але ми вже добачаємо такі риси народної вдачі, що вказують на нахил до розвитку того політичного ладу, який запанував тут після татарського завоювання.

<...> Прапор успіху під захистом божого благословення піднесено й на другій новоселиці — в Москві, піднесено його так самісінько й тим самим шляхом, як, і в Володимирі. Знов нове місто перемогло старе, й тут так само, як у Володимирі, володарює церква. Над Москвою спочиває боже благословення: в Москву перебірається митрополит Петро; святий муж власними руками викопує собі могилу, й та могила повинна була зробитися місцевими історичними святощами. І в Москві будують церкви Богородиці. Замість права, освяченого давниною, замість права народнього, знехтованого тепер свавільством завойовника, виринає на поверхню і панує ідея божого благословення на успіх. Тут не місце вирішати питання, чому Москва взяла верх над Володимиром; це спеціальне питання великоруської історії, а в нас мова йде виключно про протилежність загальних основ кожної народности. Одначе треба помітити, що Москву так само, як стародавній Рим, населили різні волоцюги, й довго вона зростала з того, що до неї напливали нові прибульди з усіх усюд руських земель. Особливо це можна сказати про вищі верстви — про бояр і вельми численних тоді дружинників. Великий князь наділяв їх землями в Московщині, а через те та ж сама мішанина оселялася не тільки в Москві, але й по околицях, котрі безпосередно тягли до Москви. Захожі люди приносили із старих своїх селищ різні давні погляди, ті погляди стикалися поміж себе, й, натурально мусило зародитися з них щось нове, своєрідне, не схоже з тим, із чого воно вийшло. Новгородці, Суздальці, Полочани, Кияни, Волиняки прибували в Москву, кожен із

своїми власними поглядами й переказами свого краю, та розповідали їх один другому. Але ж усе те, що вони розповідали, переставало вже бути тим, чим було в кожного з них, і перероблювалося в таке, яким не було ні в кого з них. Така мішанина мешканців усе швидче визначає нахил поширити свій край, зростати на чужий кошт, проковтнути сусідів: її тягне до хитрої політики, до завойовування. Кинувши зерно на свою невелику ниву, така мішанина дає йому зрости на ширшому полі, на полі тої роботи, що виринає опісля від поширення території...Москва зо своїми відносинами супроти Росії вельми скидається на Рим у його відносинах супроти Італії.

Москва виникла з мішанини русько-слав'янських народностей і зростала з сеї мішанини. Мабуть, і Володимир витворила чи не така ж сама мішанина, але про Володимир ми не маємо певних джерел, а подаємо лишень цю річ як здогад; про Москву ж говоримо з певним правом історичної правди.

<...> Прямуювання Москви й Володимира були однакові; чи Москва взяла верх, чи інше яке місто, це все-одно, бо все склалося почасти на одних і тих самих основах ...З церквою в Великоросії сталося якраз навпаки тому, що було на Україні. На Україні церква мала велику моральну вагу й силу, але вона не доводила своєї сили до того, щоб навіру, без доказів освячувати успіх справи; на сході церква неминуче повинна була в особі своїх верховних достойників зробитись органом верховного остаточного суду: вже ж на те, щоб яка справа добула собі характер божої ласки, треба було, щоб це признав хтось такий, хто орудував правом такого визнання. Тим то на сході церковна влада стояла незмірно вище понад народньою масою, мала куди більшу змогу виявляти свою самовладну силу, ніж на Україні.

<...> Єдиним одхилом од православності, таким, що потяг за собою народ, — була унія з римсько-католицькою церквою, але ж відаємо, що унію запроваджувано інтригами й силою за допомогою польської шляхти; в народі вона викликала проти себе вперту і криваву опозицію... народ, почувши силу над сумлінням, піднявся велетнем на оборону своєї старосвічини і свободи переконань; і останніми часами, перейшовши навіть на унію, зрікся її з охотою. Отак український народ, не даючи духовенству права безумовно освячувати факти, насправжки

лишився вірним до своєї церкви більш, ніж Великоруси: він усе обхоплював більш духа її, ніж форму. За нашого часу неможлива річ, щоб на Україні вийшов який розкол за яку форму або обряд: на це згодиться кожен, хто хоч трохи знає український народ, хто придивився до його життя, прислухався до його корінних поглядів. Ми бачили, як великоруська стихія, централізуючися у своїм дитинстві зпершу в Володимирі, а потім у молодечому віку в Москві, раз-у-раз виявляла прямуювання підгорнути під себе частини, а потім і знищити їх самостійність. Те ж саме відбилося і в релігійно-розумовій сфері. Витворилася нетерпимість до чужих вір, погорда до чужих народностей, гордовиті думки про себе... Вони вважали себе за єдиний на увесь світ вибраний щодо віри народ і через те не дуже легким духом дихали на одновірні народи — на Греків і Українців. Якщо тільки хоч трохи що було не схоже на їх народність — то в Москалів заслуговувало на погорду, і на все несвоє вони дивитися згори. Виробити такий погляд неминуче допомогло Великорусам поневолення їх Татарами: зневажувані довгі літа в ярмі в чужовірних і чужинців, вони, вибившись з ярма, визначалися пихою й нехтуванням інших.

<...> Нічого такого не було в українському народі. За давніх давен Київ, а згодом Володимир на Волині, був осередком селищ чужинців різних вір і племен. Українці споконвіку звикли були чути довкола себе чужу мову й не цуратися людей із іншим обличчям і іншою вдачею. Вже в X ст., а, може, ще й раніш, Українці ходили у Грецію: хто промислював там, а хто служив у війську чужих державців. Після прийняття християнства перейшла в Україну, молоду християнську цивілізацію й потягла за собою ще більше чужинців із різних кінців землі. Українці, прийнявши від Греків нову віру, не перейняли від них тої неприхильності до західної церкви, що водилась у Греції.

<...> В козацьке товариство вільно було вступати кожному; його не розпитували, хто він, звідкіля, якої віри й нації. Польща почала була нарікати, що козаки до свого товариства приймають різних волоцюг і разом із тим і єретиків, котрі тікають од переслідувань духовного суду, та на це козаки відповідали, що в них зпоконвіку так уже заведено, що кожному добра воля пристати до них і відійти собі від них. Ворожливі вчинки над католицькими святощами за часу козацького повстання

викликала не зненависність до католицизму, а злість за насилу над сумлінням і за примус. Походи козаків на Турків і Кримців викликав не сліпий фанатизм до невірних, а помста за напади, за полон українських людей, та ще й те: на ті походи підбивала завзятість, жадоба здобичі, що неминуче розвивається в кожній воєвничій громаді, в якому б народі й де б вона не зорганізувалася. Пам'ять про часи кривавого ворогування з поляками й досі ще не зникла в народі, але ворогування спеціально до римсько-католицької віри, безумовного ворогування до польської народності, в українському народі немає. Українець із обережності кривди не забуває, але він не мстивий.

<...> В Новгороді ми помічаємо такий же самий дух терпимости. Чужовірні мали право безпечного життя й богослуження; різниці в відносинах до чужовірних християн було так мало, що в Кирикових питаннях нагадується випадки, коли православні матері носили своїх дітей хрестити до латинського (варязького) священика, замість до православного

<...> І у громадському, і в сім'євому життю Великорусів більш чи менш видно брак того, що в українському житті становить поезію; і, навпаки, в останньому мало того, що становить душу, силу й повагу першого. Великорус мало любить природу; в селян дуже рідко здибаш на городі квітки — на Україні квітками пишається майже чи не кожний двір хлібороба. Цього не досить. Великорус має якусь ненависть до рослин. Я знаю приклади, де господарі вирубували дерева біля своїх домів, препогано збудованих, гадаючи, що через дерева будинок не має гарного вигляду. По скарбових селах, коли влада почала спонукувати людей садити біля хат верби, незвичайно важко було примусити, щоб поливали дерева, доглядали їх, не давали нівечити. Коли в двадцятих роках нашого віку, уряд наказав обсаджувати деревами шляхи, ця річ здалася народові таким важким тягарем, що скарги й нарікання відбилися в народніх піснях, складених надзвичайно тривіально. В Великоросії багато садів, але це все майже садовина, їх розводять із крамарською метою. Лісову деревину зустрінеш рідко де, бо з неї немає користі для матеріального життя. Рідко коли можна здибати

Великоруса, щоб спізнавав і відчував красу місцевости, любувався, оглядаючи небо, і впивався б, ні на що не звертаючи уваги, очима в озеро, освічене сонцем або місяцем, або вдивлявся у блакитну далину лісів, заслухався хором весняного птаства. Все оце майже все якесь чуже для Великоруса, він зав'яз у щоденних рахунках, у мілкій ковбані матеріальних потреб. Навіть люде освічені, скільки нам доводилося помітити, теж байдужі до краси природи; ту байдужість покривають вони деколи наслідуванням західної чужениці, а в ній, як це відомо, кому з власного досвіду, кому від людей, «добрий тон» вимагав показувати любов до природи.

<...> Фантазія в Великорусів бідна, тим то в них незвичайно мало забобонів, хоч за те незвичайно багато пересудів, і тримаються вони їх уперто. В Українців навпаки: на перший погляд, здається, що вони народ із величезними забобонами, особливо, по західному краю України це вельми б'є в очі (мабуть, це того, що там дуже далеко від великоруського впливу). Трохи чи не в кожному селі існують поетичні оповідання, як мерці приходять із того світа, приймаючи на себе як- найрізноманітніші постаті: ось померла мати приходить скупати свої малих дітей, а он страшні упирі опівночі розпинаються на хрестах кладовищ і хижими голосами голосять: *«м'яса хочу»!* Вся Україна, така незвичайно багата на історичне життя, скрізь засіяна могилами, з ними злучені перекази, і в цих переказах з-під різнобарвної намітки, витканої з проміння народніх вигадок, пробиваються сліди старосвічини, не заведеної в писані літописи. Чари з своїми дивовижними штучками, світ духів у якнайрізноманітніших постатях і страховищах, од котрих волосся стає на голові й бере регіт аж до гикавки..., все те прибране в складні оповідання, у прегарні малюнки. Інколи сам народ мало йме віри в дійсність того, про що оповідає, але не покине того оповідання, доки в ньому не потухне почуття краси, або доки старе не розживеться на оновлення свого поетичного змісту новими формами.

<...> Цілком не те в Великоросії: там, як ми сказали, самі тільки пересуди; Великорус вірить у чортів, у домовиків, у відьом бо він із діда-прадіда перенявся вірою в них; вірить через те, що не сумнівається в дійсности їх, вірить так само, як би вірив в існування електричності або повітряного тиску; вірить тому, що

йому треба віри на те, щоб якимось чином зрозуміти незрозуміле, а не на те, щоб вдовольнитися прямим, піднятися з низини матеріального життя у сферу вищої творчості. Взагалі фантастичних оповідань мало в Великорусів. Чорти й домовики в них великі матеріалісти. Сфера позамогильного життя, духовий світ мало цікавить Великоруса, й майже нема в нього оповідань про те, як приходять душі померлих людей, а хоч і надбасиш таке оповідання, так воно запозичене з книжок, нових і старих, і скомпоноване більш у церковному, ніж у народньому характері; Зате Великорус, відповідно до духа своєї нетерпимості, вперто стоїть за свої пересуди. Мені довелося раз бути свідком одного дуже характерного випадку: одного пана обвинувачували за безбожність і богозневагу через те, що він зневажливо висловився про віру в існування чортів. Поміж письменними людьми, що починають тільки входити у книжкову сферу, можна помітити, до яких більше книжок беруться Великоруси, й на що власне в тих книжках вони звертають увагу. Як мені довелося запитати, так це книжки або поважні, та тільки такі, що належать просто до професії читача, й то навіть тільки те з них, що може придатися до найближчого вжитку, або ж легкі, забавні речі, що служать до розваги на хвилину, причому читач не дивиться на будову твору, не усвідомлює собі ідеї; поетів читають — на забавку або на те, щоб люди бачили й знали, що читач людина освічена й розуміє, що вважається за гарне.

<...> Ми вже визначили різку різницю в релігійній сфері Великорусів і Українців, у тому, що в останніх не було розколів, і що в них не відпадали від церкви через обряди й формули. Цікаво розібрати питання, звідкіля взявся у Великорусів цей оригінальний настрій, це спрямування сперечатися за букву й надавати догматичну вагу тому, що становить часто або граматичне питання або обрядовість? Здається, це має своє джерело в тій матеріалістичній вдачі, котрою взагалі визначається в суті великоруська натура. Справді, розглядаючи великоруський народ у всіх його верствах, часто зустрічаємо людей справжньої християнської моралі; релігійність їх звернена на практичне виконання християнського добра, але внутрішньої побожності, пієтизму в них мало...дійсно побожні натури творять виняток, і побожність, духовий світогляд у

великорусів — ознаки не народності, не того, що народній натурі спільне, а ознака їх власної індивідуальної відокремленості. В українців бачимо цілком супротивну вдачу. Тут власне велика сила того, чого бракує в великорусів; в них міцне почуття божої всеприсутности. душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про божу волю над собою, сердечний порив у світ невідомого, таємного, радісного. Обряди Українці виконують, формули шанують, але не піддають їх під критику: їм і в думку не прийде — двічі, чи тричі треба співати «аллилуя», котрими пальцями хреститися; а коли б і виникло таке питання, то воно розв'яжеться, коли священик в'яснить, що так постановила церква.

О преподавании на народном языке в Южной Руси

<...> Дело издания книг научного содержания на южнорусском языке, предпринятое нами, имеет целью практические и нравственные пользы народа. Никто, надеюсь, не станет отрицать, что для ознакомления народа вообще с предметами просвещения, для удобнейшего и скорейшего расширения круга его понятий, желательно было бы, чтоб сведения, служащие для этой цели, были передаваемы в наиболее простой, ясной, для всех доступной и удобовразумительной форме.

<...> Положим, что в высших и даже средних учебных заведениях ученики, вместе с новыми понятиями, могут усваивать чуждый, с детства, им язык. Для этого есть и время — потому что ученики пробывают в школах по несколько лет, есть и причины — потому что, по окончании ученья, эти ученики будут жить и вращаться в такой среде, где этот язык употребителен. Но такой способ совершенно неприменим, если мы не будем иметь в виду брать из массы личности, для образования, а пожелаем, по возможности, всю массу, посредством воспитания, поднять выше настоящего уровня ее умственного быта.

<...> Поселянину дорого время: нельзя заставлять тратить его на изучение того, что не составляет для него первой потребности; желая ему сколько-нибудь образования, надлежит

знакомить его с тем, что более всего необходимо для умственной жизни в его сфере; он из нее не выйдет, он не покинет своего плуга, или своего топора. До сих пор, получая известную, хотя бы крайне слабую, долю образования, он неизбежно покидал то и другое. Теперь мы не того хотим; мы домогаемся того, чтобы, продолжая черную работу своих предков, поселянин сделался причастен великому делу исторического прогресса человеческой образованности, был знаком с ее результатами и чрез то сознавал и свое человеческое и гражданское достоинство. Для этого вовсе не нужно искоренять элементы его прежней жизни, коль скоро они не противны образованности и способны к развитию — а к таким именно и принадлежит его родное наречие. Давайте ему знание в легчайшей для него форме; ведите его прямым, а не окольным путем; научайте его так, чтобы знание сливалось с его жизнью, а не было для него чем-то посторонним. А оно именно будет иметь последнее качество, если вы станете учить народ на ином, а не на родном, усвоенном им с колыбели наречии. Книга и изустаная речь будут для него две разные вещи. Этого отнюдь не следует, если мы хотим избежать схоластического характера в народной образованности. Надобно, чтобы книга поясняла народу его впечатления и воззрения, а не нуждалась сама в пояснениях; надобно, чтобы книга говорила ему так, как он привык говорить в своей семье, с своими знакомыми, а не так, как до сих пор говорили с ним барин, чиновник, солдат. Надобно, чтоб он не боялся книги, а полюбил ее. Для этого необходимо принять естественную форму передачи сведений на его родном наречии.

<...> Я укажу при этом на то обстоятельство, что южнорусский народ имеет причину особенно неохотно принимать образование на ином для него наречии. До сих пор эта народность, с ее народным наречием, находилась в презрении и поругании, по предрассудкам, господствовавшим в обществе. Южнорусский простой народ считался каким-то поколением глупцов; самое обычное народное прозвище южнорусского поселянина в высшем обществе было — хохол-дурак; в барских домах выучивали этой фразе даже попугаев. От этого малороссийская народность и просвещение казались противоположными и несовместимыми стихиями. Те, которые

происходили из этого народа, при первом соприкосновении с образованностью, а чаще с жалкою полуобразованностью, не только старались избавиться от признаков своей народности, но даже стыдились своего происхождения; иногда укрывали его и прикидывались — большею частью, неудачно и смешно — великорусами, и вообще смотрели с пренебрежением на тот народ, из которого сами вышли. Кто не глумился над этой народностью? Кто не плевал на нее? Кто не кидал в нее грязью, а подчас и камнями? И помещик, боявшийся, чтоб его дети не произнесли невзначай, при гостях, слышанных в девичьей или лакейской дурацких мужицких слов; и становой пристав, внук шинкаря или кромаря, жаловавшийся на глупость хохлов и убежденный в превосходстве великорусов; и солдат, при малейшем послаблении дисциплины готовый считать своим достоянием вола, курицу и хозяйку мужика, у которого поставлен на квартире; и великорусский торговец, не считавший грехом надувать глупого хохла и выдумавший поговорку: *хохлы — не люди; за хохла три пятацы молока не есть!*

<...> Общество виновато пред южнорусскою народностью: оно долго терпело ее унижение — пусть теперь загладит свою ошибку, оказывая ей человеческое уважение.

Некоторые пророчат, что язык южнорусский не может выдержать конкуренции с русским, и должен будет уступить ему место, а сам исчезнуть. Мы не станем доказывать, что этого быть не может. Согласимся даже, что это неизбежно случится, хотя, вероятно, случится только тогда, когда наш общерусский язык, через поднятие народных масс к уровню образования, перестанет, по своему складу, быть тем, чем теперь. Во всяком случае, допустим, что южнорусскому наречию в будущем суждено исчезнуть. Что ж из этого? Что будет, о том станут размышлять и судить наши потомки, а наше дело поступать сообразно тому, что существует пред нашими глазами, а не сообразно нашим гаданиям и предположениям. Тринадцать миллионов народа говорят этим языком; следовательно, эти тринадцать миллионов имеют право на участие в общечеловеческом образовании с своим достоянием.

<...> С такими взглядами мы приступаем к делу народного образования в южной Руси. На южнорусском языке пишут и

печатают уже давно. В последние два года существовал даже журнал, специально посвященный возрождению южнорусского языка и народности. Все это принесло чрезвычайную пользу, приготовив значительно язык для литературного образования, и притом не отрезав его нимало от народного склада речи. В этом последнем случае, малорусская письменность представляет редкое, счастливое явление, так что если взять великорусскую народную речь, изолированную от всего, что составляет исключительное достояние общерусского общественного языка и непонятно сразу для простолюдина, то, в сравнении с нею, южнорусское наречие развито безмерно выше, ибо на нем теперь уже возможно, не отдаляясь от народного способа выражения, излагать предметы науки для элементарного воспитания. Это счастливое положение дает надежду, что малорусский народ будет развиваться иным путем, чем до сих пор развивались европейские народы. Язык его не в высшем классе образуется, не будет притягивать в сферу образованности личности из низшей массы, а станет подниматься и развиваться вместе с массою народа; степень развития языка будет указывать уровень народного воспитания. Выгоды такого способа развития языка несомненны: он не впадет в искусственность, в школьную схоластику, а останется навсегда живою речью, и наука, изложенная на нем, не будет мертвою грудой формального знания, а сольется с жизнью и соделается для нее духом и светом.

<...> Вот основания, с которыми мы предприняли дело составления капитала в пользу издания книг научного содержания на южнорусском языке. Успех нашего предприятия будет зависеть, во-первых, от готовности принимающих участие в деле народного образования жертвовать деньгами; во-вторых, от сочувствия и умения тех, которые примутся за составление этих книг. В охоте самого народа учиться на своем языке — мы не сомневаемся, хотя и говорят некоторые ревностные поборники однообразия, что южнорусский народ сам вовсе не желает развития собственной речи, а предпочитает учиться по-великорусски. Может быть, и встречаются явления, которые подают повод к таким заключениям; но это потому, что на южнорусском языке учиться было нечему; а когда напишутся на нем книги, из которых народ может почерпнуть для себя

воспитание, то, конечно, он предпочтет свое чужому. У него есть на то пословица: «Лучше свое латане (с заплатами), ніж чуже хватане».

<...> Нельзя сказать, чтобы написать книги научного содержания, годные для сельского южнорусского народа, была легкая задача. В настоящем положении языка, когда он находится, так сказать, в периоде перехода от поэзии к науке, всего удобнее были бы повествования из священной и политической истории, географические описания и удобопонятные изложения устройства вселенной и естествознания. Но самую первую потребностью народного образования, мы полагаем, должен быть перевод Евангелия на южнорусское наречие *); и все, кому дорого наше народное дело, вероятно, разделят вместе с нами желание, чтобы духовные власти смотрели на это благосклонными глазами, сообразно духу православной церкви, которая издревле и всегда старалась, чтоб источник нашей веры и нравственности был открыт и доступен для всякого разумения.

Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – Кн. 1-8. – СПб., 1903-1906

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

(1819-1897 рр.)

Короткі біографічні відомості

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897) – відомий український письменник, педагог, історик, етнограф, літературний критик, публіцист, громадський діяч, просвітитель.

Народився 27.07.1819 р. в містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії у сім'ї старого козацького роду. З 1831 р. навчався в Новгород-Сіверському повітовому училищі, яке успішно закінчив у 1833 р. Того ж року був зарахований до Новгород-Сіверської гімназії. У 1839 р. вступив до Київського університету св. Володимира спочатку на філологічний, а згодом на юридичний факультет. Важкі матеріальні умови не дозволили П.О.Кулішу закінчити навчання.

За рекомендацією М.Максимовича у 1842 р. Куліша призначили на посаду вчителя у дворянській школі на Подолі. У цей час він багато подорожував по Київщині, записав чимало пісень, легенд, переказів. У 1840 р. друкує свої перші творчі доробки в «Литературной газете» «Приключение с казаком Бордюгом на Зеленой неделе» та в газеті «Киевлянин» «Малороссийские рассказы». У 1841-1845 рр. працював учителем російської мови, а у 1845 –вчителем історії. З 1843 р. –

співробітник Київської археографічної комісії, що дало йому можливість подорожувати Правобережною Україною для огляду всіх архівів Київської губернії, вивчати мову, фольклор, звичаї, обряди, традиції українського народу.

На 1843-1844 рр. припадає початок дружніх стосунків П.О.Куліша з Т.Г.Шевченком, В.Білозерським та іншими передовими українськими інтелігентами того часу, яких єднала благородна ціль – відродити українську національну культуру. Хоча наприкінці 1845 року П.О.Куліш переїхав до Петербурга, де одержав посаду вчителя російської мови для студентів-іноземців, він продовжував тісні зв'язки з Кирило-Мефодіївським Братством. На цей період припадає активна літературна діяльність П.О.Куліша. Він стає співробітником журналу «Современник». Один за одним виходять у світ художні, історичні, публіцистичні та етнографічні праці, зокрема: «Михайло Чернишенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843), «Украина», «Од початку Вкраины до Батька Хмельницького» (1843) тощо.

У 1847 р. як молодого науковця і перспективного викладача Петербурзького університету П.О.Куліша відрядили за кордон на стажування. У березні 1847 р. у Варшаві, у зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївського братства, П.О.Куліша несподівано було заарештовано й ув'язнено в Петропавловській фортеці. Під час перебування на засланні П.О.Куліш вивчив шість іноземних мов, багато читав. У грудні 1850 р. Куліша звільнили із заслання, заборонили друкуватися. У той час він все ж продовжував наукову та літературну діяльність, друкувався під різними псевдонімами. У відкритій власній друкарні (1857) друкує свої два томи «Записок о Южной Руси» (1857), перший український історичний роман-хроніку «Чорна Рада» (1857) та ін. За досить короткий час П.О.Куліш видав «Граматку». Зміст «Граматки» спрямований на виховання у дітей любові до рідного краю, народу, його історії і культури. До заслуг П.О.Куліша відносять вироблення українського правопису, що відомий під назвою «кулішівка».

Уривки з основних педагогічних праць

Граматка

<...> Доброю волею, самохіть чоловік изъ письменного робитця розумнимъ, а силою ныкого розумнимъ не зробишь [с. 45].

<...> Велика сила одностайного люду; ніхто не встоїть супротивъ одностайности [с. 40].

<...> Найперше діло в отця-матері повинно бути, щоб дитину своєю рідною мовою до розуму довести. З тих-бо письменних мало добра бува, що чужоземцями через науку робляться і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють. Навчившись читати українською, кожен зрозуміє і церковну, і московську печать [с. 2].

<...> Жити в купі не значить що саме в одній хаті, а значить жити єдинодушно. Поки чоловік до чоловіка не прихилиться душею, доти не познає, що то за певне, а що то за химерне добро [с. 15]

<...> Що більше будеш воздавать злом на зло, то більше тебе будуть люди гнівити[с. 17].

<...> Як же навчатися діти читать і зможе їх розум знести вищу науку, тоді самі попрочитуюсь все. Ти ж їх до цього не примушуй, бо наука премудрості не любить ніякого примусу [с. 45]

<...> Розумне слово доброго чоловіка тим нам приємне, що воно нас навчає, як у світі жити [с.130].

<...> Язык і звичаї народні найкріпше, найлюбіше єднять між собою народи [с.145].

<...> Треба учить дітей письменства такъ, щобъ, дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до цього найперша помічъ – щобъ граматка зложена була рідною Українською мовою [с. 2].

Куліш П.О. Твори: В 2 т. – Київ: Наукова думка, 1994

ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА

(1841 – 1920рр.)

Короткі біографічні відомості

Народилась 4 (16) квітня 1841 року у Борзні. Батько — Д.Журавльов — викладач міського училища, мати — дочка героя Війни 1812 року генерала Вуїча, сина молдовського господаря. Освіту здобула самотужки. В часи революційної ситуації 60-х років ХІХст. під псевдонімом «Українка» листувалася з О.Герценом, один з її листів надруковано в його часописі «Колокол».

В 1862 році заснувала Харківську жіночу недільну школу. Офіційно її засновано у 1870 році, утримувала цю школу до 1919 року. В школі викладала з колективом педагогів-сподвижників — безкоштовно працювало понад 100 вчителів. У 1896 році збудувала для школи будинок вартістю 50 тисяч рублів.

Х.Д.Алчевська популяризувала українську мову, народну пісню, творчість Тараса Шевченка. На своїй садибі у Харкові (тепер будинок Центру громадських зв'язків) у 1899 році встановила перший у світі пам'ятник Тарасу Шевченку. Вона згуртувала й очолила авторський колектив з укладання 3-томного критико-бібліографічного покажчика «Что читать народу?» (1884—1906).

У ньому понад 4 тисячі рецензій, відгуків, анотацій, близько

80 авторів, учителів, викладачів, професорів і просто читачів на твори зарубіжної, російської та української літератури.

Сама Алчевська написала 1150 анотацій. Авторський колектив на чолі з нею підготував також 3-томний посібник «Книга взрослых», що протягом 1899—1917 років витримав 40 видань.

Вона є авторкою мемуарів «Передуманное и пережитое» (1912), методичних статей з навчання дорослих та дитячих оповідань, укладач «Каталога книг» для недільних шкіл, учасниця педагогічної експозиції на всеросійських та міжнародних виставках. Христина Данилівна удостоєна багатьох найвищих нагород — золотих та срібних медалей, почесних дипломів, тощо, обрана віце-президентом Міжнародної ліги освіти.

Померла 27 жовтня 1920 року у Харкові.

Уривки з основних педагогічних праць

Передуманное и пережитое, Школа прежде и теперь, Заметка об удачных и неудачных уроках в школе

<...> Говорят, будто к каждому уроку в школе учитель неминуемо должен готовиться, что необходимо ему пересмотреть несколько раз одну и ту же статью, задуматься над каждой фразой, над каждым словом даже — поймут ли ученики это понятое нам слово, не имеет ли оно еще какого-либо постороннего смысла и т.д. необходимо также задуматься над выводами статьи, над моралью, которую возможно из нее извлечь, необходимо подумать, какой пример нужно привести в том или ином случае.

<...> Третий час меня еще более убедил в успехе — то понимание, с которым ученицы перечитывали стихотворение, та жадность, с которою они спешили переписать его, и это общее обаяние, которое, казалось мне, было разлито вокруг, — все говорило об успехе. «что же это будет, когда я приготовлюсь?» — думала я, самодовольно улыбаясь и выходя из школы.

<...> Когда я советовалась относительно этих строк с другими, мне говорили, что ученицам недоступен иронический смысл этих строк, но я не верила. «Какой вздор — думалось мне, в

этом-то и задача учителя, чтобы довести до сознания неосознанное, до понимания непонятное...».

<...> То же чувствовала я в отношении своего стихотворения – я могла объяснить каждое слово в отдельности, но души больше не было, это было мертвое, бездыханное тело.

<...> Причина лежала, как мне кажется, в разладе с аксиомой, в которую я привыкла верить, что к каждому уроку следует тщательно готовиться. «Так ли это? – болел мне вопрос, - и не рациональнее ли, не естественнее ли создавать разъяснение там, в классе, на месте, создавать разъяснение тому, что оказалось вопиюще непонятным, останавливаться только над тем, что не пускает двигаться вперед, и прислушиваться к душе ученика не разумом, а сердцем?!

<...> И неужели доля вдохновения неуместна там, в классе, неужели все должно быть рассчитано и размерено, как на какой-нибудь механической работе, где пригнан симметрически каждый гвоздик, и вы, не затрудняясь, ответите, зачем он заколочен.

Історія відкриття школи в Олексіївці

<...> Ви не можете собі уявити, яка я щаслива — навколо мене юрмиться 30 сільських дітей, яких привели самі батьки з земними поклонами , просьбами й приносинами. І як все це трапилося просто й несподівано для мене самої. Визнаєте, що, проживаючи минулого літа на селі : я ані разу не дозволила собі заговорити про школу, незважаючи на непереборне бажання: мені здавалося це передчасним, я боялася сплотити: цей неприручений до думки про школу народ, мені здавалося, що спочатку потрібно приголубити його й чим-небудь та як-небудь, у цій можливості , допомогти йому в його повсякденних потребах і нестатках.

<...> Зближення це змальовувалося мені не в розмовах на теми, чужі народів, не в проповідях незрозумілою мовою,— я бажала тільки, щоб цей сільський люд повірив, що може зустрітися людина і «з панів», як він дивиться на нас, яка готова допомогти йому. Прагнення мої виявились у тому, що я стала лікувати хворих: перев'язувала рани, завела похідний

самоварчик, що мандрував з хати до хати, де був хворий, який бажав напитись чаю, відвідувала породіль, голубила діточок,— одним словом, робила все те, що завжди робила й раніше, опинившись улітку на селі серед бідуючого люду. Коли ми виїздили з села, нас проводжали благословінням й сльозами. Все це мене надзвичайно зворушувало, і я давала собі слово наступного року, приїхавши сюди, одразу ж заговорити про школу.

<...> Нагода трапилася чудова: знайомий селянин-кравець, знімаючи мірку з нашого Миколи, сказав: «І в мене такий хлопчик і як бажає вчитися, та ніде школи немає!» Я запропонувала, щоб 6-річний Сашко ходив до мене, а за ним потяглися різні Лукаші, Марусі, Мануйли та ін. Ставлячись з глибокою повагою до вірувань народу, до того, в чому втілюється для нього ідеал добра, правди й справедливості, я, обмивши і причесавши цих брудних діток, приступила насамперед до вивчення, роз'яснювання й співання молитви: «Отче наш». Матері, слухаючи спів своїх вихованців, зворушилися і плакали, та й справді, трудно було не плакати, дивлячись на цих малят, що співали: «хліб наш насущний». А втім, не думайте, що всі вже в нас малята, що нам віддали тільки «На тобі, боже, що мені не гоже!», тобто дітей, нездатних ще до роботи, ні: є в нас Роман Попов 13 років, він працював на шахті, одержував 6 крб., і рідні відняли його від роботи, щоб зробити письменним; є й інший хлопчик 12 років, він пас наших волів і одержував 3 крб., і його віддали, і це не 2, не 3, а, мабуть, половина. Не можна вважати вже фактичним співчуттям до школи і як слід радіти з цього, особливо маючи на увазі скептиків, які твердять, що народ мало не з-під палиці треба гонити до школи.

II

<...> Бідна я, бідна! Де моя радість? Де моя впевненість у власних силах, в умінні вести справу за найнесприятливіших обставин?» Пожалійте мене! Ось що трапилося: закінчивши заняття сьогодні ранком, ми довго розмовляли з племінницею про те, коли наші діти закінчать азбуку: «До 1 серпня неодмінно!» казала я самовпевнено!.. Але передбаченню моєму не судилося здійснитись: того ж дня після обіду ми почули

дзвоник і побачили станового, який швидко простував до наших воріт. Увійшовши, він подав мені папір від інспектора до поліції, в якому значилося приблизно таке:

<...> За приватними чутками, до мене дійшло, що якась жінка між Михайлівною й Селезнівкою займається недозволеним навчанням дітей. Прошу вчинити слідство й зробити за законом.

<...> Тієї хвилини, коли я прочитала папір, у мене потемніло в очах, потім, силкуючись покликати на допомогу все своє самовладання, я підійшла до письмового столу, дістала всі свої папери, тобто «свідоцтв.: на право викладання», «призначення мене розпорядницею недільної школи», «подяка міста», «повідомлення про царський подарунок», нарешті, приготовлене вже на ім'я інспектора прохання в пакеті й з маркою, і, мовчки, подала все це поліцейському чиновникові. Уважно переглянувши все це, він презирливо відсунув від себе папери й зауважив: «Все це мало значення там — у Харкові, а зараз ви в Катеринославській губернії... Будь ласка, візьміть перо й пишіть те, що я вам продиктую». Я машинально послухалася, невиразно пригадуючи, що непослух поліції веде до якихось нових покарань. У скронях мені стукало, руки тремтіли, і мені нестерпно прикро було на те, навіщо вони тремтять і видають моє душевне хвилювання — адже можна припустити, дивлячись на мене, бозна-що, але прикрість ще більше шкодила справі, я відчувала, що обличчя моє вкрилося плямами й являло собою, очевидно, такий жалюгідний вигляд, що навіть поліцейський чиновник проїнявся, мабуть, жалем і сказав мені з почуттям співчутливості й покровительства:

-Ви не турбуйтеся! Це нічого! Викличуть вас до мирового судді, стягнуть 50 коп. штрафу та й годі!

Потім він почав диктувати мені таке: 3 липня 1879 року я дала цю підписку в тому...

— Дозвольте,— спинила я його, незважаючи на весь занепад духу,— скажіть мені раніше на словах «у чому саме?»

— Ви зараз побачите, потрудіться писати! — зазначив він м'яко, але настійно. Я теж настійно поклала перо й сказала:

- Я неодмінно хочу знати, в чому саме!

-В тому,— продовжував він, наче диктуючи,— що, відкривши школу без дозволу начальства...

<...> Я не можу на це погодитися,— заперечила я твердо,— це не школа, а просте навчання грамоти вдома,— і я показала йому «Положення про початкові народні училища». Розпочалися нові суперечки на ту саму тему. Кінець кінцем він погодився, проте, на таку розписку:

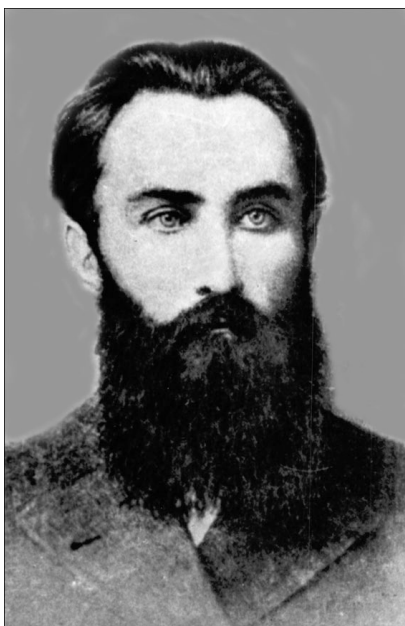
«1879 р., липня 3 дня, я, нижчепідписана, дружина купця-землевласника Слов'яносербського повіту, Х. Д. Алчевська, даю цю розписку п. пристапу 2 стану Слов'яносербського повіту в тому, що навчання дітей початкової грамоти вдома в с. Олексіївні Михайлівської волості, яким займалась я на підставі примітки до ст. другої Височайше затвердженого положення про початкові народні училища 1864 р., що «просте навчання грамоти вдома дозволяється без дозволу училищної ради», надалі до дозволу місцевого начальства зобов'язуюсь припинити. Причому вважаю за потрібне додати, що з 1 червня по 3 липня, займаючись навчанням дітей без дозволу місцевого начальства, я кет 1 на увазі просити незабаром училищну раду про дозвіл відкрити школу в Михайлівській волості».

<...>Бідні діти! Як скажу їм завтра, щоб вони розходилися по домівках? Що зрозуміють вони з усього цього? Що подумають їхні батьки?

Х.Алчевська. Із практики недільних шкіл // Світло. — 1912. — Кн. 7. — С. 36–41

Х.Алчевська. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. — М., 1912; Полувековой юбилей (1862–1912). — М., 1912.

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

(1864—1902рр.)

Короткі біографічні відомості

Павло Арсенович Грабовський народився 11 вересня 1864р. у с. Пушкарне на Харківщині в бідній сім'ї паламаря. Вчився в Охтирській бурсі (1874-1879) та Харківській духовній семінарії, де самотужки знайомився з художньою класикою, виявляв зацікавленість політичною літературою, тягнувся до обговорення актуальних суспільних проблем.

За зв'язки з харківським гуртком народницької організації “Чорний переділ”, поширення забороненої літератури Грабовський у 1882р. був заарештований і виключений з семінарії. Перебуваючи під наглядом поліції, він до квітня 1885р. проживав у с. Пушкарне, намагаючись знайти роботу, а після зняття нагляду переїхав до Харкова, де працював коректором. Там він поновив революційну діяльність.

У листопаді 1885р. Грабовського прийняли на військову службу. Місце дислокації піхотного полку (м. Валки поблизу Харкова) давало йому змогу не втрачати зв'язків з підпільною народницькою організацією. Проте невдовзі, як покарання за виступ проти армійського начальства, його перевели до

Туркестанського військового округу. Саме тоді жандармерії вдалося розкрити його участь в розповсюдженні відозв народників, в Оренбурзі Грабовського заарештовують, повертають до Харкова й ув'язнюють. На початку 1888р. він був засуджений на п'ятирічне заслання до Сибіру.

На місці відбування покарання у зв'язку з репресіями самодержавства проти політичних засланих Грабовський та його товариші пишуть відомий протест "Русскому правительству". Ця акція стала причиною ще одного — третього — арешту. В кінці 1896р. Грабовський дістав змогу виїхати в Якутськ.

У 1899р. Грабовський здійснив переїзд з Якутська в Тобольськ, туди поет прибув у вересні 1899р. Цьому місту судилося бути останнім у його житті. Грабовський мешкав ще в кількох сусідніх населених пунктах, проте йому так і не пощастило повернутися на Україну, як він про це мріяв.

Майже весь вільний час поета поглинала малооплачувана і виснажлива робота (коректором у редакції, у ветеринарному управлінні, приватні уроки тощо). Роки заслання вкрай підірвали його здоров'я, в Тобольську він дуже хворів. Проте й у таких умовах Грабовський не залишив літературної роботи, писав нові вірші. На цей період припадає інтенсивне, цінне з історико-літературного погляду листування Грабовського з Б. Грінченком.

Помер Грабовський 12 грудня 1902р. у Тобольську, похований згідно заповіту на кладовищі поруч з декабристами.

Уривки з основних педагогічних праць

Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті Харківської губернії

<...> Черепащачою ходою просувається в Охтирському повіті розвиток шкільної освіти серед нижчих класів населення; не можна сказати, щоб потреба цієї освіти не ввійшла ще в свідомість народної маси; якщо ми звернемося до фактів, то побачимо, що ініціатива відкриття всіх існуючих у районі нашого повіту шкіл належить самому народові; вже саме це говорить проти подібних припущень.

<...> До 1877 року наші початкові школи були в жалюгідному стані й утримувалися виключно коштом місцевих селянських громад; контингент осіб, які були волею долі в ролі педагогічного персоналу, становили переважно нижчі представники сільського кліру що не мали, за дуже рідкими винятками, ні найменшого уявлення про педагогію і навчали дітей «від чистого розуму» по часослову й псалтирю; школи в той час відчували потребу абсолютно в усьому: училищні будівлі являли собою здебільшого сирі, брудні, напіврозвалені хатки або ж тулилися під одним дахом з розправами й шинками; опалювали їх вкрай погано, ніколи не ремонтували, вони були без нагляду й «більше служили джерелами всякого роду заразних пошестей між розсадниками народної освіти», - читаємо ми в доповіді Охтирської земської управи екстреним земським зборам від 28 лютого 1884 року («Журналы XIX Ахтырского очередного земского собрания», сторінка 250-а).

<...> Все це траплялося тому, що наші селянські громади, обтяжені масою інших повинностей, не могли приділяти достатню кількість коштів із свого убогого бюджету на розвиток народної освіти й лишалися в даному разі цілком безпорадними.

<...> Такий стан шкіл звернув, нарешті, на себе увагу всіх верств нашого суспільства, і ось на чергових зборах 1877-го року вперше лунають голоси на користь народної освіти й виробляються правила про умови субсидії Охтирського земства народним школам, які тоді ж за ступенем своїх потреб були поділені на кілька категорій; земство прийняло з того часу на себе половинні витрати на задоволення платнею деяких учителів та виявило готовність на придбання в міру можливості навчального приладдя, в якому відчувалась найбільша потреба. На поліпшення шкільної справи цей захід не міг мати значного впливу: в результаті виявилось, що лише деяким з осіб педагогічного персоналу було збільшено місячну платню з 5 - 8 до 7 - 10 крб., тоді як самий контингент цих осіб, сама обстановка школи, сама суть - лишилася тими самими.

<...> Це побачило і саме земство і на чергових зборах 1880 року, воно знайшло необхідним розширити умови субсидії, прийнявши на себе витрати на ремонтування училищ на випадок їх крайніх потреб. Слідом за цією постановою деякі громади, що

клопоталися про приведення своїх училищ до задовільного стану, почали звертатися до земства по матеріальну допомогу. Останні подібні клопотання здебільшого задовольняли; одноразово, наприклад, було видано допомогу училищам: Більчанському, Боромлянському та Ряснянському. Подібна система субсидування, що ґрунтувалася головним чином не на справжніх потребах громад, які одержували субсидію, а на надходженні з їхнього боку клопотань, не могла, звичайно, досягти мети - загалом сприяти зростанню народної освіти в повіті; потрібно було вдатися до радикальніших і ширших заходів.

<...> Протягом літа 1881 року члени земської управи оглянули всі існуючі в повіті училища й на кожне з них склали більш чи менш докладні описи, які були запропоновані на розгляд земським зборам. Описи ці (див. «Журналы XVIII очер. Ахт. уезд. земск. собр.») змальовують нам справді жахливу картину стану шкільних будівель, яка являє собою справжню «мерзость запустения», де ігноровані найпервинніші вимоги гігієни й здорового глузду, де панує якесь особливо жорстоке нехтування загальновідомого принципу - *in corpore Sano mens Sana*; виявилось, що всі училищні будівлі «непридатні», «не відповідають своєму призначенню»; виникла тому потреба повсюдної їх перебудови.

<...> Через те, що неможливо досягти всього цього одразу, то земські збори 6 жовтня 1882 року ухвалили - вносити щороку до земських кошторисів по 2000 карбованців, з яких від 10 до 20% (тобто до 400 крб.) має бути використано на підтримання й ремонт в міру потреб існуючих училищ, а решту - на будівництво щороку по одному новому училищу в селищах, з усім потрібним устаткуванням та квартирою для вчителя,- порядком, який буде вказаний насущною потребою тієї чи іншої місцевості.

<...> Отже, передбачається протягом кількох років перебудувати й привести до цілком задовільного стану училищні будівлі по всьому Охтирському повіту: дві з таких будівель - у сл. Пушкарному й Кириківці - вже збудовано за планом, надісланим директором народних училищ, на 75 чоловік учнів. У цьому будівництві громади також брали діяльну участь: так, Пушкарне, діставши допомогу від земства розміром 1500 крб., витратило ще 500 крб. своїх; крім того, воно виконало всі натуральні роботи,

як-от: доставка глини, піску, копання землі для фундаменту, обмазування тощо; а будівлю - треба зауважити - споруджено вскрай недбало, так що з часом можуть завалитися стелі.

<...> Надзвичайна незручність училищних приміщень є, отже, головним гальмом у розвитку освітньої справи в Охтирському повіті. Наскільки сильне це гальмо, можна бачити, наприклад з ухвали селянської громади слободи Кириківки від 28 вересня 1883 року (див. «Журнали XIX очер. Ахт. зем. собр.», стор. 50). Клопочучись у цій ухвалі про будівництво в Кириківці школи на земські кошти, громада говорить, що старе училище має «надто незручне приміщення, так що в ньому міститься не більш як 45 учнів хлопчиків, а всіх хлопчиків налічується до 100, і навіть це училище стало ветхим...», - що, коли земство не задовольнить її просьбу, то має зовсім «припинитися навчання дітей». На це явище, як на головне гальмо шкільного розвитку, зазначав і інспектор народних училищ п. Белокопитов у своєму звіті земським зборам за 1883-й рік («Журнали XIX Ахт. очер. зем. собр.», стор. 140); п. Белокопитов подав при цьому проект легко здійсненних заходів, яких треба вжити на перших порах для організації шкіл і про які ми не маємо уявлення тепер, саме: 1) огородити місце в одну або 3/4десятини землі парканом для подвір'я, саду й городу, 2) пристосовувати внутрішню побудову кожної училищної будівлі так, щоб коридор (сіні) школи був світлий, просторий і теплий, об'єм класної кімнати припадав би учнів на 60, класне приміщення було б світле, тепле і щоб світло падало на лавки зі сторони лівої руки, 3) обладнати в кожній кімнаті вентилятори, а віконні рами подвійні стулчасті, 4) переробити старі лавки або збудувати нові, так само як стільці й столи, скільки їх потрібно для меблювання класної кімнати та вчительської квартири, 5) у коридорах улаштувати вішалки для одягу за кількістю учнів, 6) у класі потрібно мати годинник, а на подвір'ї - дзвоник для скликання учнів у школу, 7) діжку для води, кружку тощо. З цього переліку найпотрібніших для організації шкільної справи заходів видно, що школа наша не має навіть первинних умов будь-якого здорового житла. Ми, виходить, не подбали навіть про постачання училищним будівлям діжок з водою. Ця на вигляд незначна обставина спричинюється до досить серйозних наслідків: узимку,

наприклад, діти, вирвавшись із задущливної класної атмосфери, жадібно ковтають лід, сніг і дістають всілякі хвороби. Не дивно тому, що в школах наших епідемії знаходять сприятливий ґрунт для свого розвитку.

<...> Другою перешкодою для успішного перебігу навчальної справи, як про те заявляє й інспектор Белокопитов («Журнали XIX очер. Ахт. зем. еобр.», стор. 129, 141), є нестача й незадовільність класних меблів, але посилення на це є лише спеціальним розвитком попереднього положення про недоліки й незручності училищних будівель, а тому ми не говоритимемо багато про це явище.

<...> Третьою причиною плачевного стану шкільної справи є нестача вживаного в класах навчального приладдя та цілковита відсутність учнівської й учительської бібліотек, потребу в яких усвідомлює сама училищна рада (журнали ті самі, стор. 130); на нестачу приладдя особливо вказував той самий п. Белокопитов (журнали ті самі, стор. 129, 141 та ін.) - і земська управа цілком погодилася з ним, заявляючи в одній із своїх недавніх доповідей зборам: «Питання про постачання школам навчального приладдя й досі перебуває не в цілком задовільному стані. Правда, управа щороку постачає училищам класне й інше приладдя (NB: яке - управа не говорить), як на вимогу училищної, ради, так і окремих училищ, але подібне задоволення потреб училищ недостатнє» (журнали, стор. 251-а). Ось чому черепащачою ходою посувається у нас шкільна справа, і були навіть випадки, що селянські громади, відкривши школи й не зустрічаючи ні від кого підтримки до дальшого їх існування, wolens-nolens повинні були закривати їх; так, у 1882 році закрилася школа в слободі Бранцівці, а в 1884 - в сл. Полянному, де вона не проіснувала й одного року.

<...> Що ж сказала наша земська управа у відповідь на проекти п. інспектора Белокопитова, що схилялися почасти до усунення поіменованих трьох перешкод, які гальмують нашу освітню справу, - що сама (управа), як ми бачили, підтверджувала факт існування цих гальм.

<...> У доповіді своїм земським зборам вона сказала, що «за умови заснування наших шкіл єдино лише (sapienti sat!..) з метою навчання грамоти, що йде втім дуже незадовільно, заснування

при школах садів та городів не може допомогти справі розвитку грамотності» і що єдиним рятівним засобом у даному разі може стати лише «особистий нагляд» всіляких начальств за вчителями училищ; якщо останніх - бачите - взяти добренько в їжаків рукавиці, від яких вони далеко не гарантовані й тепер, то одразу в педагогічному світі нашого повіту настане «мир и благорастворение воздухов» («Журналы XIX очер. зем. собр.», стор. 135-а).

<...> Після такої мудрої імпровізації управи чергові збори скликання 1883 року, в особі своєї редакційної комісії, «прийшли до того висновку», що 1) ніяких змін у справі народної освіти поки не потрібно, 2) слід залишити справу народної освіти в тому ж вигляді, як вона знаходиться тепер.

Що цей сон значить?! Твердити, що і те, і друге, і третє у нас не в порядку, потребує значних змін, і водночас твердити, що у нас «все гаразд», - невже це з боку нашої земської управи не курйоз, що його має увінчити історія на науку, потомству! (журнали, стор- 150 - 151).

<...> Пан Белокопитов із своїми «проектиками» (о, як - уявляємо собі - «налякали б» нашу управу справжні проекти!) зазнав, цілковитого фіаско й таким чином поспішив зтушуватися зі сцени, мотивуючи своє прохання про переведення його в інший повіт тим, що діяльності його по Охтирському повіту «ніхто не співчуває» (журнали ті самі, стор. 149 - 151). Ще б пак: де ж співчують хоч би яким піонерам і реформаторам, а ми ж теж - не п'яте колесо до воза, щоб «відстати від віку» в освіті. «З іншого боку» пан Уваров, який змінив на 1884 рік інспектора Белокопитова, заявивши, що з усіх сусідніх повітів Харківської губернії, які були в його завідуванні, найменший % осіб, що одержують свідоцтва, по відношенню до загальної кількості учнів у початкових училищах, припадає саме на Охтирський повіт, висловився, що - «в ваді цій нема великої біди, лиш окуляри заведи». Такими рятівними окулярами, на думку шановного педагога, є персонал учителів, яких на майбутнє призначати не інакше, як з числа осіб, що закінчили курс в учительській семінарії; висловився він також і на користь постачання училищам класного приладдя, для чого управа має кошторисних лишків від минулих років розміром 1539 крб. 42

коп. та губернська училищна рада асигнувала для охтирських училищ на цей предмет 300 карбованців («Журналы очередных зем. собр.» — XIX, стор. 252, і XX, 5 жовтня 1884 року стор. 4-а).

<...> Отже, управа сподівається постачити всім початковим народним училищам у потрібній кількості підручники протягом не більше 2-х років, але чи постачить - це, звичайно, справа майбутнього («Журналы XX оч. зем. збор.», стор. 5-а).

Крім того, у 8 пунктах повіту проектується формування бібліотеки для вчителів, які, за висловом п. Уварова, «проживаючи на селі, за браком книг, відстають у справі викладання» («Журналы XIX очер. зем. собр. », стор. 253-а). Думку про необхідність такої бібліотеки в принципі розв'язано ще на чергових зборах скликання 1880 року; п. інспектор Уваров, який був спочатку попередником п. Белокопитова, а тепер знову його змінив, більш докладно розвивав і наполягав на цій думці в своїх звітах училищній раді за 1881 і 1882 роки, але думці цій не судилося здійснитися й до цього 1885 року, як зауважує управа, - «внаслідок зміни інспекторів і сперечань з ними училищної ради» («Журналы XIX очер. зем. собр.», стор. 253-я) та внаслідок того, додамо ми від себе, що сама управа не брала в даному разі потрібної участі.

<...> І ось тепер, через п'ять років, лише проектується формування 8 окружних бібліотек, кожної на кілька училищ, що розташовані близько одна від одної; на кожную з цих бібліотек передбачається щорічно витратити по 31 карбованцю й, крім книг, передплачувати по 2 педагогічних журнали.

Але й це все, звичайно, справа майбутнього («Журналы XIX очер. зем. собр.», стор. 225); по 2 педагогічних журнали, правда, розіслано по деяких училищах у цьому 1885 році і зроблено, отже, перший почин («Журналы XX очер. зем. собр.», 5 жовтня 1884 року, стор. 10-а). Відповідальність за цілість бібліотек падатиме виключно на педагогів.

<...> Щоб не здаватися голослівним у констатуванні фактів незадовільності у нас навчальної справи, вважаю за потрібне послатися на звіт інспектора народних училищ п. Белокопитова за 1883-й рік, тому що це останній друкований документ і тому що стан шкіл з 1883 року майже не змінився («Журналы XIX очер. зем. собр.», стор. 129 - 147 та ін.). Із звіту цього видно, що в

повіті нашому, досить великому, всього-на-всього - 23 школи; учнів у них було 1263 хлопчиків і 234 дівчаток, разом - 1497. Тих, що закінчили курс на пільгу з військової повинності - 70, що до загальної кількості учнів становить навіть менше ніж 5%: «отже — виводить управа,- в науковому відношенні школи наші знаходяться в незадовільному стані». Всіх викладачів у школах було 49; з них законовчителів - 21; учителів- 12, учительок - 16; за званням вони розподіляються так: дітей дворян і чиновників - 13, духовного звання - 29, купецького стану - 2, селянського - 5; за ступенем освіти - так: тих, що закінчив курс духовних семінарій - 21 (виключно законовчителі-священники), учительських семінарій -3, єпархіальних жіночих училищ — 4, женської прогімназії - 10, що закінчили курс в інших навчальних закладах (переважно в повітових училищах, чоловічих прогімназіях та приватних пансіонах) і одержали свідоцтва на знання вчителів і учительок - 11.

Отже, освітній ценз наших педагогів не дуже високий: середню освіту (законовчителів-священників я до уваги не беру) мають лише 4 вчительки, які закінчили курси в жіночому єпархіальному училищі, але з них на 1885 рік залишилась лише одна, з решти дівчиця Авксентьева (дочка священника) в с. Печин (Дерновської вол), зразкова з учительок, дістала сухоти від непосильних занять і недавно померла, дві інші залишили свої заняття, як надто важкі й невдячні.

<...> А що воно справді так, це підтверджують даліші відомості звіту. Зверніть увагу на розміри річного гонорару цих трудівниць і трудівників. Законовчителі одержуть на рік: 4 - по 30 крб. 1-40 крб., 3-50 крб., 4-60 крб., 2-75 крб., 2-100 крб. Учителі та вчительки: 1 -120 крб. (10 крб. на місяць), і -180 крб. (15 крб. на місяць), 5 по 200 крб., (16 крб. з лишком на місяць), 12-250 крб. (20 крб. з лишком на місяць), 4-300 крб. (25 крб. на місяць). Це тахітим платні, що припадає на пайку найстаранніших ветеранів нашого педагогічного персоналу, та й то - які мають на своєму опікуванні якихось півтори сотні дітей. Помічники й помічниці вчителів на своєму повному утриманні, при власній навіть квартирі, бо остання належить від земства лише справжнім учителям і вчителькам, одержують: 2-170 крб. (15 крб. на місяць), 1 - 150 крб. (12 крб. 50 коп. на місяць) і 3-по

80 крб., по 6 крб. з копійками, отже- на місяць! І це, повторю, при повному своєму утриманні!

<...> Не дивно тому, що кращі сили педагогічного персоналу сходять у нас зі сцени, поступаючись своїм місцем «посредственности хладной», у вигляді тих, які закінчили курс учительської семінарії й яких чомусь ідеалізує нинішній наш інспектор п. Уваров; двоє з таких щасливців змінили вчительок, які залишили педагогічну справу, а третю з них змінила вчителька ж, але тільки з прогімназичною освітою: це й усі зміни в учительському складі цього року порівняно з 1883-м, на звітність за який ми посилаємось.

Для справедливості додамо, що вчительки ставляться набагато серйозніше до своєї справи, ніж учителі; підтвердженням цього може служити та обставина, що при всьому традиційному скептицизмі нашого земства щодо цих трудівниць, як «слабкої статі», найбільше подяк з боку земських зборів припадає саме на їх долю; багато хто з них одержували навіть грошові нагороди — а для Охтирського повіту це, коли хочете, несподіване явище!

<...> В звіті п. Белокопитова перелічено не всі існуючі в нашому повіті училища, а' лише ті, що одержують субсидію від земства, хоч і утримуються головним чином коштом сільських громад («Журнали XIX очер. Зем. собр.», стор. 141-а); тепер таких училищ лише 22, бо Полянське училище, що значиться в звіті, закрито в 1884 році; з них: міських — 4, розташованих у повіті—18, чоловічих — 20, жіночих — 2; до багатьох чоловічих училищ дівчаток приймають нарівні з хлопчиками. Крім цих 22 училищ, у повіті нашому є ще кілька інших, до яких земство не має ніякого відношення й які виключно утримуються коштом місцевих громад, саме: 1) Тростянецьке приватне пані Прядкіної, яка набула середню освіту, 2) церковнопарафіальне Ряснянське з учителем, який закінчив курс у духовній семінарії, 3) 2-е Котелівське, 4) Гречанівське — народне і 5) приватне, яке ще остаточно не сформувалося, училище в сл. Мезенівці, з учителькою, яка набула середню освіту; з усіх цих училищ найбільшу популярність має раціонально поставлене училище пані Прядкіної. Таким чином, у цьому 1885 році всіх училищ в Охтирському повіті — 27, що для нашого великого району не

дуже багато.

<...> Скажу наприкінці кілька слів про становище на селі вчительок, цих беззвісних страдалиць — трудівниць, які тихо роблять у глушині свою велику справу. Більшості з них доводиться жити в чотирьох стінах, без живого слова, без серйозної книжки, без обміну думками — готувати на себе й брати роботу на стороні, щоб хоч чим-це будь поповнити свій жалюгідний бюджет, мимоволі доводиться вести знайомство з перемиваючими одна одній кісточки кумасями та шибайголовами штик-юнкерського звання. Особи рангом вищі дивляться на вчительок звисока; взагалі усе наше суспільство згори й донизу безжальне щодо них, не праве: цих ні в чому невинних весталок воно огулом хрестить мало не повіями; кожен ловелас, падкий до живого м'яса, дивиться на них, як на осіб, які не мають права навіть ображатися, до яких можна чіплятися з найнепрстойнішими вимогами й пропозиціями — яких можна ображати на кожному кроці, без перспективи дістати за це належну відплату — а що може зробити вчителька? Варт — лише якій-небудь веселонравній людині підморгнути «кому слід», що така, мовляв, держиться «вільного способу думок» — і її почнуть притискувати всі від соцького до станового, адже одібрав урядник в однієї вчительки «Отечественные записки», елегантно розшаркнувшись і заявивши: «не дозволено, панночко, заборонене». Словом, учителька настільки не гарантована ї щодо своєї особи, і щодо свого місця, що її може нізащо «вижити» кожен, у кого тільки з'явиться охота «потішитися».

<...> Я міг би це підтвердити рядом красномовних фактів, але не роблю цього, бо вони відомі майже всім у нашому повіті. Живуть між собою вчительки якнайдружніше, ідеально; головними рисами, що відрізняють їх у нас від решти панночок, є: простота, щирість і серйозність. Не думайте, читачу, що я ідеалізую вчительок; кожен, хто добре знає їх у нас, підтвердить мої слова

Дещо про освіту на Україні

<...> В сумному та безпорадньому стані перебуває, як свідчать часописи російські, народна освіта по деяких кутках

України, а переважно в неземських губерніях південно-західного краю. Справа шкільництва поставлена тут в найгірші умови, дійшла до останнього упадку, з якого в інших губерніях вирятовують її по змозі земства, значно приборкані, а проте все ще живучі та діяльні. Такий безвідрадний стан річей стверджує між іншим і справоздання попечителя київського учбового округу, навівши яскраві цифри щодо шкільництва людowego.

<...> Тоді, як по губерніях земських трохи не кожде село має свою школу, в неземських губерніях південно-західного краю за щастя вважають, коли яка волость удержує одним єдину шкільку на цілий обшир; супротив числа людности се така мізерія, що може існувати лишень на посміх всьому світові, коли б зачеплена справа не була така насущна та болюча.

<...> Чи то ж не сміх, а до купи й горе погадати, що в цілому краю одна сільська школа припадає на 11. 413 душ людности пересічно, а зокрема по губерніях одна школа припадає: в київській на 20.793, в подольській на 9.424, в волинській на 8.200 душ. До того автор справоздання додає, що закладання церковноприходських шкіл дуже утруднене в південно-західному краю, бо сектярі-іновірці, яких тут не трохи, цураються сих шкіл, радо посилаючи своїх дітей до школи міністерської, де їх не пригноблюють так, як по школах церковноприходських.

<...> Річ зрозуміла: міністерська школа має задачу прищепити перші початки освіти серед простого, убогого люду, і виповняє ту поважну задачу, як здужа; школа церковноприходська цілком далека від цілей справді просвітних, а навпаки застоює безпросвітну темноту та неучтво. Останній факт стверджують всі совісні та компетентні вислідувачі людовой освіти в Росії.

<...> Така школа на Україні дуже лиха і з боку щиро національного, бо не навчить нічому путньому, крім дикої нетерпучості та «мракобесия».

<...> Цікаве питання: наскільки духовенство українське не витратило в собі ще почуття національно-питомого? Чи бере воно нині участь хоть в літературному русі українському, як брало почасти в передущих десятиліттях? В мене особисто немає на превеликий жаль жодних відомостей, щоб відповісти певно в тому або іншому напрямі на таке питання. Здається мені однак,

що справжнє українське духовенство, себто попи, дякони та дяки, а не їх світські нащадки, не грає майже ніякої ролі в письменстві нашому, не грає навіть в особі одиниць, принаймні хоч скільки-небудь помітних. Дай боже, щоб таке поверхове здавання було помилкою, а не вражінням дійсного складу речей.

<...> Безперечний факт, що духовенство на Україні не грало в останні часи доброї ролі ні з боку національного, ні з боку загально-просвітнього. Як не пнеться церковноприходська школа стати на ноги, як не підпирають її всякі заходи урядові: вона лишається мертвим явищем на тлі народного життя, «притчею во язицех» серед громади, а знаходить прихильність лише серед обскурантніших органів печаті російської. Головним чинником живої просвіти людової являється в певному ступені земство, дарма що ті ж самі заходи урядові з року на рік підтинають і його силу і його засоби. Воно заводить книжкові склади та читальні, скликає учительські з'їзди, закладає або своїм коштом удержує школи по селах не тільки загально-початкові, а так господарські і промислові, не кажучи вже про інші об'яви роботи суспільної. Ось вам один з прикладів.

<...> В Миргороді закладено художницько-промислову школу імені М. В. Гоголя, на удержання цей школи Полтавське губернське земство поступилось давати по 10.000 рублів щороку, а повітове миргородське земство дало на ту ціль одноразово 5.000 рублів заповомоги. В Харківщині земство докладає трудів, щоб завести якнайширше та розплодити шовківництво, за котре люд береться з великою охотою.

<...> Щороку харківська повітова земська управа виписує цілими тисячами шовковицю для садження, і вся вона розкупується на перехватки учителями та селянами. Про такі або підхожі речі не раз доводилося мені начитувати по часописах; не раз подибувалися звістки про те, що в сьому або іншому місці закладається господарська чи промислова школа для мужицьких дітей. Школи такі закладають коли не земства, так почасти особи, прихильні до темного люду та освіти народної.

<...> Нічого цього або дуже мало там, де немає земства та де освіту віддано до рук духовенства, як от у південно-західному краю, не кажучи вже про те, що безліч церковноприходських шкіл існують лише на папері, суть чистісінько фікцією, а

грошики на їх подай; «хрещені душі аж пищать», та що поробиш? Школи такі, скажемо наприкінці, мають лише вагу статистичну, але ніякої ваги та користі дійсно-життєвої не можуть мати і не матимуть її ніколи.

<...> Школа мусить бути чинником просвіти, а не паморочіння, служити цілому народові, а не одному станові, чи навіть касті, як в данім разі. Тоді тільки з неї можна сподіватись пуття, а без того вона нуль, або навіть шкодлива, переважно у нас на Україні, сіючи поміж людом обмоскалення та темряву.

<...> Які жнива уродяться з такого сіву, коли він прийметься, і подумати гірко. Але жива душа наша, а з нею не вмерла й надія на будущину; нехай же, як провідна зірка, вона показує нам шлях наперед та виводить в обсяги поступу і світлої думки, а духи тьми, що оточили нас, хай гинуть навіки з своїми ворожими, гидкими заходами!...»

Лист до молоді української

<...> Народна література мусить виробитись на ґрунті насущних потреб народних та живої дійсності сучасної, як і вся остання література українська взагалі; тоді її будуть читати не тільки українолюбці, а й інші гурти: українці — неукраїнолюбці (таких чимало), москалі, поляки і другі з тих, кому не чужі питання громадські.

<...> Ще кілька слів про літературу перекладну: тій літературі, по моїй думці, бракує у нас певної системності та провідного напрямку,— це перше. Друге: які речі найбільше бажані до перекладу? Такими речами, на мою думку, мусять бути переважно: а) класичні твори поезії та краснопіси іноземної; б) питання про справи громадські.

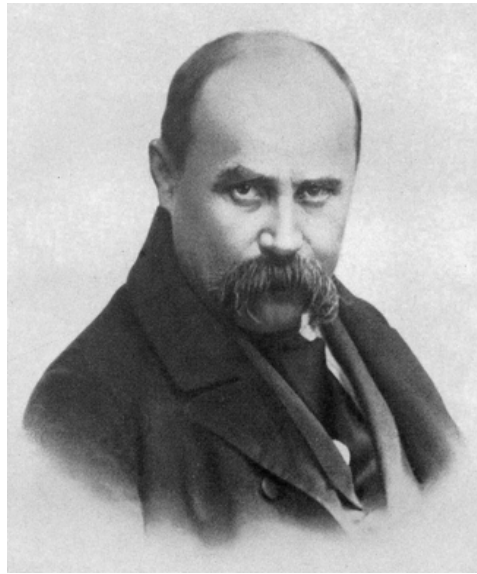
<...> Такі твори, як, наприклад, поезії Байронові, являються і надовго ще являтимуться живим джерелом ідей та завзяття свободолюбного незмірно дужче, ніж усі наші оригінальні галаси про Запоріжжя та козацтво.

<...> Повчила б нас дечого, от хоча б прихильність до рідного краю, і презія слов'янська. Щодо вислідів про справи громадські, то немає, звичайно, ні спромоги, ні необхідності перекладати усякі твори цілком; потрібніше, на мою думку, література біжуча,

публіцистична, відповідаюча пекучим злобам години; тому-то краще б подавати завчасу стислі, але докладні огляди та реферати з поля науки громадської, перекладаючи повно тільки капітальні речі. Не зайвим було б звернути більшу увагу і на критику літературну, котра все ще не вийшла у нас якось за межі бібліографії.

Грабовський П.А. Твори: У 3 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814 -1861pp.)

Короткі біографічні відомості

Народився Т.Г.Шевченко 9 березня 1814 року у селі Моринці Звенигородського повіту Київської губернії в закріпаченій селянській родині. Дитячі роки провів у селі Керелівка.

Восени 1822 розпочав навчання у місцевого дяка. Осиротівши, пішов наймитувати до дяка Богорського, який прибув з Києва. Коли знущання дяка стали зовсім нестерпними, Шевченко втік від нього і почав шукати в навколишніх селах учителя-маляра. 1828 року взяли козачком (службою) до панського двору у с. Вільшану. Упродовж майже 2,5 років Шевченко пробув зі своїм паном у Вільні. Переїхавши 1831 року з Вільно до Петербурга, Енгельгардт взяв із собою Шевченка і віддав його в науку на 4 роки до живописця Василя Ширяєва.

Улітку 1836 р. він познайомився зі своїм земляком — художником І. Сошенком, а через нього — з Євгеном Гребінкою, В. Григоровичем і О. Венеціановим. Навесні 1838 Карл Брюллов та Василь Жуковський викупили молодого поета з кріпацтва. Незабаром він став студентом Академії мистецтв. Першу збірку своїх поетичних творів видав 1840р. під назвою «Кобзар». 25 травня 1843 року з Петербурга виїхав в Україну. В лютому

1844 року виїхав з України до Петербурга через Москву. У 1844р. написав гострополітичну поему «Сон» («У всякого своя доля»), ставши на шлях безкомпромісної боротьби проти самодержавної системи тодішньої Російської Імперії. 5 квітня рада Академії мистецтв видала митцю квиток на право проїзду на Україну. Навесні 1846 року прибув до Києва, у квітні пристав до Кирило-Мефодіївського братства. Заарештували Т.Г.Шевченко 5 квітня 1847,згодом відправили до Петербурга й ув'язнили в казематі. Заслали до Оренбурга. Деяке полегшення становища Шевченка настало навесні 1848 унаслідок включення його до складу Аральської експедиції. У квітні 1850 Шевченка було вдруге заарештовано і, після піврічного ув'язнення, запроторено в Новопетровський береговий форт. Звільнили письменника з заслання у 1857 р. Влітку 1859 року повернувся в Україну, якої вже 12 років не бачив. До останніх днів свого життя поет перебував під таємним поліційним наглядом. 10 березня 1861 року Шевченко помер.

БУКВАРЬ ЮЖНОРУССКИЙ

ВЕЛИКА АЗБУКА

А Б В Г Д Е Ж З И І Й К Л
М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч
Ш Щ Ъ Ы Ь Ъ Э Ю Я Ѳ Ѵ

МАЛА АЗБУКА

а б в г д е ж з и і й к л м н о
п р с т у ф х ц ч ш щ ѡ ѣ
Ѣ э ю я ѳ ѵ

Л Щ М Н О П
Ч Т К Ъ Ш Ъ
Ъ Е Х И Ѳ Ц
Й Ж Ф В Ѵ Я
Р А Д Э Ю Ы
З У І Г Б С
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

СКЛАДИ

стих первий

Чи є що лу́ч-че, кра́ще в сві-ті,
Як у-ку́-пі жи́-ти,
З бра́-том до́б-рим до́б-ро́ пів-не
По-зна́ть, не ді-ли́-ти.

СТИХ ДРУГИЙ

По-мо-лю́-ся Го́с-по-де-ві
Се́р-цем о-ди-но́-ким
І на злих мо-ї́х по-гля́-ну
Не-злим мо-ї́м о́-ком.

СТИХ ТРЕТІЙ

Спа-си́ ме-не́, по-мо-лю́-ся
І вос-по-ю́ зно́-ву
Тво-ї́ бла́-га чи́с-тим се́р-цем,
Псал-мо́м ти́-хим, но́-вим.

СТИХ ЧЕТВЕРТИЙ

Гос-по́дь лю́-бить сво-ї́ лю́-де,
Лю́-бить, не о-ста́-вить,
До-жи-да́-є, по́-ки пра́-да
Пе́-ред ні-ми ста́-не.

СТИХ П'ЯТИЙ

Вло́-лять ду́-шу пра́-вед-ни-чу,
Кров до́б-ру о-су́-дять,
Ме-ні́ Гос-по́дь при-ста́-ни-ще,
За-сту́п-ни-ком бу́-де.
І воз-да́сть їм за ді-ла́ їх
Кро-ва́-ві, лу-ка́-ві,
По-гу́-бить їх, і їх сла́-ва
Ста́-не їм в не-сла́-ву.

СТИХ ШОСТИЙ

Пса-ло́м но́-вий Го́с-по-де-ві
І но́-ву-ю сла́-ву
Вос-по-е́м чест-ні́м со-бо́-ром,

Сéр-цем не-лу-ка́-вим,
Во псал-ти́-рі і тим-па́-ні
Вос-по-ём бла-га́-я,
Я́-ко Бог ка-ра́ не-пра́-вих,
Пра́-вим по-ма-га́-є,
Пре-по-доб́-ні-ї во сла́-ві
І на ти́-хих ло́-жах
Ра́-ду-ють-ся, сла-во-сло́в-лять,
Хва́-лять і-м'я Бо́-же.

ПСАЛОМ СXXXII

Чи є що кра́ще, лу́чче в сві́ті,
Як укупі́ жити,
З бра́том добрим добро́ певне
Пожити́, не ділити?
Яко миро́ добровонне
З голови́ чесно́ї
На боро́ду Ааро́ню
Спадає́ росо́ю,
На гапто́вані оме́ти
Ри́зи дорого́ї;
Або ро́си Єрмо́нськії
На святі́ї гори
Висо́кії Сіо́нськії
Спада́ють і твора́ть
Добро́ тва́рям земноро́дним,
І землі́, і лю́дям...
Ота́к браті́в благо́их своі́х
Госпо́дь не забу́де.
Воца́ряться в до́му ти́хим,
В сем'ї́ тій вели́кій,
І пошле́ їм добро́ до́лю
Од ві́ка до ві́ка.

МОЛИТВИ

Ісус Христос, Син Божий, Святим Духом воплощений од Пречистої і Пренепорочної Діви Марії, навчає людей беззаконних слову правди і любові, єдиному Святому Закону.

Люди беззаконні не йняли віри Його іскренньому святому слову і розп'яли Його на хресті меже разбійниками, яко уособника і богохула. Апостоли, святії ученики Його, рознесли по всій землі слово правди і любові і Його святую молитву.

Отче нашъ, Иже еси на небесѣхъ! да святѣтся имя Твое, да прійдесть Царствіе Твое, да будетъ воля Твоя, яко на небеси, [такъ] и на землі. Хлѣбъ нашъ насущный даждь намъ днесъ и остави намъ долги наша, яко же и мы оставляемъ должникомъ нашимъ, и не введи насъ во искушеніе, но избави насъ отъ лукаваго.

Яко Твое есть Царство, и сила, и слава во вѣки. Аминь.

Ширилось і шірилось святее слово Христове на опоганеній землі. Огнем і кровію людською очістилося, яко злато в горнілі, тее святее Божее слово, але своїм святим тихим, ясним світом тойді ж осліпило очі людей поганих; найшлись лжеучителі і лжепророки. Тойді, 325 року, по воплощеніі Сіна Божія, в городі Нікеї, зібрались пресвітери і єпископи, ревнителі святої Христової заповіді, і одностайне, однодушне написали християнам Символ віри.

Вѣрую во єдиного Бога Отца, Вседержителя, Творца небу и земли, видимымъ же всѣмъ и невидимымъ; и во єдиного Господа Иисуса Христа, Сына Божія, Единородного, Иже отъ Отца рожденнаго прежде всѣхъ вѣкъ; Свѣта отъ Свѣта, Бога истинна отъ Бога истинна, рожденна, несотворенна, единосущна Отцу, Имже вся быша, насъ ради человекъ и нашего ради спасенія сшедшаго съ небесъ и воплотившегося отъ Духа Свята и Маріи Дѣвы, и вочеловѣчшася; распятаго же за ны при Понтійстѣмъ Пилатѣ, и страдавша, и погребенна; и воскресшаго въ третій день по Писаніемъ; и возшедшаго на небеса, и сядуща одесную Отца; и паки грядущаго со славою судити живымъ и мертвымъ, Егоже Царствію не будетъ конца; и въ Духа Святаго, Господа, Животворящаго, Иже отъ Отца исходящаго, Иже со Отцемъ и Сыномъ споклоняема и славима, глаголавшаго Пророки; во єдину Святую, Соборную и Апостольскую Церковь; исповѣдую єдино крещеніе во оставленіе грѣховъ. Чаю воскресенія

ме́ртвыхъ, и жи́зни бу́дущаго вѣ́ка. Ами́нь.

Беззако́ніє і непра́вда вкра́лись зно́ву в ду́шу людську́ю, і правдоу́чителі схова́лися в де́брі і верте́пи; побудова́ли собі́ скити́, келі́ї і святи́ї монасти́рі; і в сво́єму свята́му приста́нищі моли́лися Бо́гу; і іноді́ подава́ли свята́є правди́ сло́во беззако́нним те́мним лю́дям. Тойді́, коло́ 372 ро́ку, в тихій сво́ій келі́ї озва́вся за сло́во Христо́ве еде́ський дия́кон Єфре́м Си́рін і, поуча́я люде́й і в це́ркві і на у́лиці, я́ко за́повідь Христо́ву, переда́в нам свою́ свята́ю моли́тву.

Го́споди и Влады́ко живо́та моего́! Ду́хъ пра́здности, уны́нія, любона́чалія и празносло́вія не даждь ми.

Ду́хъ же цѣ́лому́дрія, смиренному́дрія, терпе́нія и любве́ да́руй ми, рабу́ Тво́єму.

Ей, Го́споди, Царю́, да́руй ми зрѣ́ти моя́ прегрѣ́шенія и не осужда́ти бра́та моего́, я́ко благослове́нь еси́ во вѣ́ки вѣ́ковъ. Ами́нь.

РУКОПИСНА АЗБУКА, ВЕЛИКА

А Б В Г Д Е Ж З И Й К
Л М Н О П Р С Т Ф Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь І Ь
Э Ю Я Ѡ ѡ ѱ

РУКОПИСНА АЗБУКА, МАЛА

а б в г д е ж з и й к л м н
о п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы
ь ѣ ѥ ю я Ѧ ѧ Ѩ

*Де єсть добрі люди,
Там і правда буде,
А де кривда буде,
Там добра не буде.*

*Аще кто речеть, яко люблю Бога, а брата своего ненавидить
— ложь есть!*

Іоанна XXIV, 20.

ЛІЧБА

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10

100. 1000. 10000. 100000. 1000000.

ЛІЧБА

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.

100. 1000. 10000. 100000. 1000000.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
3		9	12	15	18	21	24	27	30
4			16	20	24	28	32	36	40
5				25	30	35	40	45	50
6					36	42	48	54	60
7						49	56	63	70
8							64	72	80
9								81	90
10									100

Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 5. — С. 220-244

КОСТЯНТИН УШИНСЬКИЙ

(1824-1871pp.)

Короткі біографічні відомості

Константин Ушинський є основоположником російської педагогічної науки. Після закінчення юридичного факультету Московського університету, в 1846 р., Костянтина Ушинського призначили виконуючим обов'язки професора "камеральних наук" (економіки, фінансів України й т. буд.) Ярославського Демидовського юридичного ліцею. Молодий професор вирізнявся сміливістю і самостійністю суджень. У межах своїх лекцій він захоплююче розкривав передові на той час ідеї, і мав повагу серед студентів. Певний час він редагував неофіційну частину газети "Ярославські губернські відомості" і сприяв пропаганді природничонаукових і історичних знань. Ярославський період у житті Ушинського мав важливе значення: тут удосконалювалася його педагогічна майстерність, вироблялися передові педагогічні погляди. Керівництво запідозрило молодого педагога у політичній неблагонадійності, й у 1849 р. його вигнали з ліцею. Це було великою втратою для передової демократичної інтелігенції та студентства Ярославля. "Не покидайте нас, -

писали студенти Ушинському. - Ми так полюбили Вас, що не хочемо миритися з думкою про розлуку з Вами". Переїхавши до Петербурга, Ушинський активно працює у сфері педагогіки і народної освіти, викладає словесність і географію в Гатчинському сирітському інституті, працює інспектором Смольного інституту.

Прогресивна діяльність Ушинського у Смольному інституті викликала незадоволення реакціонерів, за доносом яких на початку 1862 р. він знову був звільнений як небезпечний для молоді педагог. У наступні роки Ушинський повністю віддався школі.

Навчально-педагогічна і літературна діяльність Ушинського була глибоко чужа і ворожа офіційній Росії. Коли Д. Ушинський 22 грудня 1870 (3 січня 1871) року, підготував для Ярославських губернських відомостей некролог про неї, викликав невдоволення ярославського віце-губернатора. Сучасники глибоко шанують пам'ять великого російського педагога. Щорічно проводяться педагогічні читання, заснована медаль К. Д. Ушинського, видано повне зібрання його творів.

Ім'ям К. Д. Ушинського названий Ярославський педагогічний університет.

Уривки з основних педагогічних праць

Людина як предмет виховання

<...> Мистецтво виховання має ту особливість, що майже всім воно здається справою знайомою й зрозумілою, а декому навіть справою легкою – і тим зрозумілішим і легшим здається воно, чим менше людина з ним обізнана, теоретичні і чи практично. Майже всі визнають, що виховання вимагає терпіння; дехто вважає, що для нього потрібні вроджена здібність і уміння, тобто навичка; але дуже мало хто прийшов до перекопоти, що, крім терпіння, вродженої здібності й навички, потрібні ще й спеціальні знання, хоч численні педагогічні блукання наші могли б усіх переконати в цьому.

<...> Та хіба є спеціальна наука виховання? Відповідати на це позитивно чи негативно можна, лише визначивши спершу, іщі ми

розуміємо взагалі під словом наука.

<...> Проте ні політику, ні медицину, ні педагогіку не можна назвати науками в цьому строгому розумінні, а тільки мистецтвами, які мають на меті не вивчення того, що існує незалежно від волі людини, але практичну діяльність – майбутнє, не сучасне й не минуле, яке також не залежить більше від волі людини. Наука лише вивчає те, що існує або існувало, а мистецтво прагне творити те, чого ще немає, і перед ним у майбутньому майорить мета й ідеал його творчості. Усяке мистецтво, звичайно, може мати свою теорію; але теорія мистецтва – не наука; теорія не викладає законів уже існуючих явищ і відносин, а диктує правила для практичної діяльності, черпаючи основи для цих правил у науці.

<...> Педагогіка не має в себе терміну, відповідного медичній терапії, нам доведеться вдатися до прийому звичайного в таких випадках, а саме – розрізняти педагогіку в широкому розумінні, як суму знань, потрібних або корисних для педагога, і педагогіку у вузькому розумінні, як зібрання виховних правил.

<...> Ми особливо наполягаємо на цьому розрізненні, бо воно дуже важливе, а в нас, як здається, багато хто не усвідомлює його з цілковитою ясністю. Принаймні такий висновок можна зробити з тих наївних вимог і нарікань, які нам часто доводилося чути.

<...> Звичайно, ми не можемо порівнювати мертві матеріали, над якими працює архітектор, з тим живим і організованим уже матеріалом, над яким працює вихователь.

<...> Надаючи великого значення вихованню в житті людини, ми, проте, добре усвідомлюємо, що межі виховної діяльності вже є в умовах душевної й тілесної природи людини і в умовах світу, серед якого людині судилося жити. Крім того, ми добре усвідомлюємо, що виховання, у вузькому розумінні цього слова, як навмисна виховна діяльність – школа, вихователь і наставники – зовсім не єдині вихователі людини і що такими ж сильними, а можливо, і значно сильнішими вихователями його є вихователі ненавмисні, природа, сім'я, суспільство, народ, його релігія і його мова, словом, природа та історія в найширшому розумінні цих обширних понять.

<...> Однак поки що припустимо, що мету виховання ми вже

визначили; тоді лишається нам визначити його засоби. Щодо цього наука може подати істотну допомогу вихованню.

<...> До широкого кола антропологічних наук належать: анатомія, фізіологія і патологія людини, психологія, логіка, філологія, географія, що вивчає землю як житло людини, і людину як жителя земної кулі, статистика, політична економія та історія в широкому розумінні, куди ми залічуємо історію релігії, цивілізації, філософських систем, літератур, мистецтв і, власне, виховання у вузькому розумінні цього слова. В усіх цих науках викладаються, зіставляються й групуються факти і ті співвідношення фактів, у яких виявляються властивості предмета виховання, тобто людини.

<...> Та невже ми хочемо, спитають нас, щоб педагог вивчав таку безліч і таких обширних наук, перш ніж розпочати вивчення педагогіки у вузькому розумінні, як зібрання правил педагогічної діяльності? Ми відповімо на це питання позитивно.

Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна перше пізнати її також в усіх відношеннях.

<...> У такому разі, зауважать нам, педагогів ще немає, і не скоро вони будуть. Це дуже можливо, а проте твердження наше справедливе. Педагогіка перебуває ще не тільки в нас, а й скрізь, у цілковитому дитинстві, і таке дитинство її дуже зрозуміле, тому що багато наук, із законів яких вона має черпати свої правила, самі ще недавно тільки стали справжніми науками й далеко ще не досягли своєї досконалості. Та хіба недосконалість мікроскопічної анатомії, органічної хімії, фізіології і патології перешкодила зробити їх основними науками для медичного мистецтва?

<...> Однак, зауважать нам, у такому разі буде потрібний окремий обширний факультет для педагогів! А чому б і не бути педагогічному факультетові? Якщо в університетах існують факультети медичні і навіть камеральні і немає педагогічних, то це тільки свідчить, що людина досі більше цінує здоров'я свого тіла й свою кишеню, ніж своє моральне здоров'я і більше дбає про багатство майбутніх поколінь, ніж про добре їхнє виховання. Громадське виховання зовсім не така дрібна справа, щоб не заслуговувала окремого факультету.

<...> Мета педагогічного факультету могла б бути навіть

виразнішою, ніж мета інших факультетів. Цією метою було б вивчення людини в усіх проявах її природи із спеціальним застосуванням до мистецтва виховання. Практичне значення такого педагогічного або взагалі антропологічного факультету було б велике. Педагогів кількісно потрібно не менше, а навіть ще більше, ніж медиків, і якщо медикам ми ввіряємо наше здоров'я, то вихователям ввіряємо моральність і розум дітей наших, ввіряємо їхню душу, а разом з тим і майбутнє нашої вітчизни. Без сумніву, такий факультет охоче відвідували б і молоді люди, яким немає потреби дивитися на освіту з політико-економічного погляду як на розумовий капітал, що повинен давати грошові проценти.

<...> Але чи можливо вже тепер, звівши всі факти наук, що стосуються виховання, побудувати повну й досконалу теорію виховання? Ми зовсім так не вважаємо, бо науки, що на них має ґрунтуватися виховання, далекі ще від досконалості. Але невже людям слід було відмовитися від користування залізницею на тій підставі, що вони ще не навчилися літати в повітрі? Людина вдосконалює своє життя не стрибками, а поступово, крок за кроком, і, не зробивши попереднього кроку, не може зробити дальшого. Разом з удосконаленнями наук удосконалюватиметься і виховна теорія, якщо тільки вона, кинувши створювати правила, нічим не обґрунтовані, завжди керуватиметься наукою в стані її невинного розвитку й кожне своє правило виводитиме з того чи іншого факту або зіставлення багатьох фактів, здобутих наукою.

<...> Педагогіка – не наука, а мистецтво, – найбільше, найскладніше, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання спирається на науку. Як мистецтво, складне й обширне, воно спирається на безліч обширних і складних наук; як мистецтво, воно, крім знань, вимагає здібності й нахили, і як мистецтво ж, воно прагне до ідеалу, якого вічно намагаються досягти і який цілком ніколи недосяжний: до ідеалу досконалої людини. Сприяти розвитку мистецтва виховання, можна тільки взагалі поширенням серед вихователів тих найрізноманітніших антропологічних знань, на яких воно ґрунтується. Досягти цього було б правильніше влаштуванням окремих факультетів, звичайно, не для підготовки всіх учителів, яких потребує та чи інша країна, а для розвитку самого

мистецтва і для підготовки тих осіб, які або своїми творами, або безпосереднім керівництвом могли б поширювати в масі вчителів необхідні для вихователів знання і впливати на формування правильних педагогічних переконань як серед вихователів і наставників, так і в суспільстві. Та оскільки педагогічних факультетів ми ще тривалий час не дочекаємося, нам залишається один шлях для розвитку правильних ідей виховного мистецтва – шлях літературний, де кожний з галузі своєї науки сприяв би великій справі виховання.

<...> Проте, якщо не можна вимагати від вихователя, щоб він був спеціалістом в усіх науках, з яких можна черпати основи педагогічних правил, то можна й треба вимагати, щоб жодна з цих наук не була йому зовсім чужою, щоб з кожної з них він міг розуміти принаймні популярні твори і прагнув, наскільки може, набути всебічних знань про людську природу, за виховання якої береться.

<...> Мова, звичайно, є одним з наймогутніших вихователів людини, але вона не може замінити собою знань, що набуваються безпосередньо із спостережень і дослідів. Правда, мова прискорює й полегшує набуття таких знань; але вона може й перешкодити йому, якщо увага людини надто рано і переважно була звернена не на зміст, а на форму думки, та й до того ж ще думки чужої, до розуміння якої учень, можливо, ще й не доріс. Не вміти добре висловлювати свої думки – недолік; але не мати самотійних думок – значно більший; самотійні ж думки впливають тільки з тих знань, що набуваються самотійно. Хто не віддасть переваги людині, яка збагачена фактичними відомостями й мислить самотійно і правильно, хоч і висловлюється із зусиллям, перед людиною, в якої здатність говорити про все чужими фразами, хоч би й запозиченими навіть у найкращих класичних письменників, значно переросла й кількість знань, і глибину мислення?

<...> Якщо ж нескінченна суперечка про перевагу реальної і класичної освіти триває ще й досі, то тільки тому, що саме питання поставлене неправильно і факти для його розв'язання відшуковуються не там, де їх слід шукати. Не про переваги цих двох напрямів в освіті, а про гармонійне поєднання їх слід було б говорити й добирати способи цього поєднання в душевній

природі людини.

<...> Вихователь повинен прагнути пізнати людину такою, якою вона є насправді, з усіма її слабкостями і в усій її величі, з усіма її буденними дрібними потребами і з усіма її великими духовними вимогами. Вихователь повинен знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед народу, серед людства й на самоті із своєю совістю; у будь-якому віці, в усіх класах, в усіх становищах, у radoшах і горі, у величі й приниженні, в розквіті сил і в недозі, серед необмежених надій і на смертному одрі, коли слово людської втіхи вже безсиле. Він повинен знати спонукальні причини найбрудніших і найвищих вчинків, історію зародження злочинних і великих думок, історію розвитку будь-якої пристрасті й будь-якого характеру. Тоді тільки буде він спроможний черпати в самій природі людини засоби виховного впливу – а засоби ці величезні.

Про народність у вихованні

Розділ VII. Характер. Його елементи. Спадковість темпераментів. Вплив життя та виховання на характер. Елемент народності в характері людини

<...> Щоб відшукати межу національності в характері людини, оцінити її силу, визначити її значення для виховання, ми дозволимо собі висловити кілька тверджень взагалі про характер і про те, як він утворюється в людини.

<...> Характер кожної людини складається завжди з двох елементів: природного, що корениться в тілі або організмі людини, і духовного, що виробляється в житті, під впливом виховання і обставин. Обидва ці елементи не залишаються між собою ізольованими (це було б безхарактерністю), а взаємодіють один на одного, і з цього взаємного впливу природжених нахилів та придбаних в житті переконань і звичок виникає характер. Переконання тоді тільки робиться елементом характеру, коли переходить в звичку. Саме звичка і є той процес, за допомогою якого переконання робиться схильністю і думка переходить у справу.

<...> Природа, слідуючи за своїми незмінними і не осягненими ще законами, повторює в дітях тілесний організм

батька і матері в найрізноманітніших комбінаціях. І хоча наука розрізнила тільки три чи чотири темпераменти, але ці (не більше, як) типи, ніколи не зустрічаються у своїй чистоті, а в нескінченній множині найрізноманітніших комбінацій. Як немає двох листочків на дереві, зовсім схожих між собою, так немає двох людей, природні темпераменти яких були б абсолютно подібні.

<...> Ніхто, звичайно, не стане заперечувати, що особливість темпераменту кожної людини впливає на формування її характеру. Вплив цей виражається в так званих природних схильностях, які роблять одні дії для людини легкими і приємними, інші - важкими і неприємними. Хто з нас не випробував на собі або не помічав на інших впливу природних нахилів? Наскільки легкі для нас ті дії, в яких наші бажання і наші природні потяги сходяться! Такі дії відрізняються незвичайною силою, наполегливістю. У них тіло допомагає душі, часто веде її за собою, розуміє її з першого слова і завжди відповідає їй охоче і швидко. Але якщо ми йдемо проти наших природних нахилів, яким ледачим, неповоротким і упертим робиться наш організм! Тільки довгострокова звичка може змусити його коритися нашим вимогам з тією ж швидкістю, з якою внаслідок тієї ж звички пальці музиканта коряться нотам, розкритим перед його очима. У цій боротьбі переконань, принесених життям, з нашими природженими, або тілесними, нахилами, в якій перемога залишається то на тому, то на іншому боці, утворюється наш характер.

<...> Але якщо тілесна сторона характеру має вплив на визначення духовної сторони, то й духовна також може змінити тілесну. Переконавання, переходячи в постійне правило для дій і нарешті стаючи звичкою, обов'язково спричиняє зміну в нашому тілесному організмі.

<...> Ми не говоримо тут про ті грубі зміни, які кидаються в очі з першого погляду і особливо помітні в ремісниках. Ці зміни поверхневі, рідко відображаються в характері і ніколи не переходять в організм нових поколінь. Для нас важливі тут ті ледь вловимі рисочки фізіономії людини, швидкоплинні рухи її міміки, ледь чутні тони його голосу, якими так дорожить істинний фізіономіст і які всі разом надають духовний характер зовнішності людини. Грубі пластичні риси обличчя нічого не

значать у зовнішньому вираженні характеру. Вся ідея його виражається в масі тих відтінків, які поодиноці ледь помітні, але які всі разом справляють сильне і майже завжди вірне враження при першому погляді на людину. Якщо ми не завжди можемо дати собі звіт в цьому враженні, якщо ми часто пояснюємо його собі неправильно, то це ще не значить, що воно саме в собі було неправильним.

<...> Часто згодом, пізнавши людину ближче, ми усвідомлюємо правильність першого враження, якщо тільки воно не було зовсім зіпсовано яким-небудь упередженням.

<...> Не потрібно бути дуже спостережливим, щоб переконатися, що духовний розвиток відбивається на зовнішності людини. Вдивіться в найпрекрасніше обличчя дикуна, в вираз його почуттів, в його міміку, рухи, ходу, вслухайтесь в його сміх, в тони його голосу, і ви побачите, що це необроблений, хоча, може бути, і багатий ґрунт, груба, хоча, може бути, і прекрасна кора, через яку не пробився ще дух. Навчіть цього дикуна, і зовнішність його прийме інший характер. Якщо ж освіта буде послідовно працювати над ним, його дітьми і внуками, то його вплив буде ще помітнішим: зовнішність цілого племені розроблятиметься послідовно.

<...> Але не тільки розумовий розвиток відбивається на зовнішності людини - моральна сторона її душі також висловлюється в тілі. Хто не помічав, яка, іноді страшна зміна відбувається в зовнішності людини під впливом аморального життя? Багатьом, ймовірно, вдавалося бачити приклади, як постійна звичка принижуватися перетворювала найпрекрасніше обличчя в огидну вивіску душевної ницості. Кожна нова нищість, кожний хабар, наприклад, записувалися на ньому новою рисою. Ніякий лиск пристойності, ніяка м'якість манер, ніяка світськість НЕ закриє цих рис: рано чи пізно вони проб'ються назовні, хоча і не всякий, можливо, прочитає те, що написано в них природою.

<...> Образ думок людини, образ її дій, звички, набуті нею в житті, її розумовий і моральний розвиток - все, що визначається вихованням і життям в суспільстві, змінюючи духовну сторону характеру, відбивається на її тілесній стороні, і, таким чином, ідея характеру накреслюється в зовнішності. Цю ідею схоплює талановитий живописець, що вміє знайти і передати на полотні

типову рису характеру, відрізнити істотно від випадкового. Безглузде копіювання фізіономії, навіть якщо вона зроблена дагеротипами, ніколи в цьому відношенні не замінить живопису. Геній художника вміє висунути на перший план саме ту рису фізіономії, яка складає типову особливість особи. Хороший портрет не тільки передає характер людини, але часто пояснює сенс цього характеру для незвичного ока, який плутається в безлічі випадкових і штучних рис оригіналу.

<...> Важче переконатися в тому, що ці риси зовнішності, набуті людиною в житті, переходять спадково до його дітей при самому народженні. Повторення їх в дітях - факт незаперечний, але цей факт можна пояснити силою вражень, одержуваних душею дитини в сімействі, які потім вже відбиваються в його зовнішності. Але, визнаючи всю силу перших вражень, ми, проте ж, визнаємо можливість передачі таких характеристичних рис і безпосередньо через народження.

<...> Кому здасться таке переконання позбавленим підстави, тому ми вкажемо на інший факт, занадто відомий і занадто очевидний для того, щоб у ньому можна було сумніватися.

<...> Хто не знає, які іноді дивні знаки з'являються на тілі дитини під впливом глибокого душевного потрясіння, пережитого матір'ю під час вагітності? Цього не могло б статися, якби це душевне потрясіння не виробляло хоча б тимчасової зміни в організмі матері, досить сильної для того, щоб вона могла відбитися в організмі дитини. Ця передача буває іноді такою, що у формі родимої плями відбивається форма враження, прийнятого матір'ю. Але якщо хвилиenne враження справляє такий вплив на організм, то чому ж, наприклад, постійна перемога людини над своїми поганими нахилами або постійна торгівля його з своєю власною совістю не може призвести в його організмі до менш помітних, але зате більш постійних і глибоких змін? Чому, нарешті, ці зміни не будуть передаватися дітям, що успадковують організм своїх батьків?

<...> Помітне й те явище, що дрібні і характеристичні риси зовнішності батьків - усмішка, погляд, сміх, міміка, рухи, тон голосу, хода, взагалі всі риси, які так сильно залежать від виховання, способу мислення і дій, частіше передаються дітям, ніж грубі особливості обличчя і тіла, які кидаються в очі

першими, але, будучи випадковими, не виражають характеру людини. Грубі тілесні ушкодження також ніколи не повторюються в організмі дітей; між тим ми не можемо не визнати спадковості багатьох хвороб, причини яких приховані глибоко від очей людини: божевілля, каталепсії, нахили до пияцтва та ін. Часто в дитині, у якого колір волосся, очей, обличчя зовсім інші, ніж у батьків, ми знаходимо разючу подібність з батьком чи матір'ю, а іноді з тим і іншим разом, і притому так, що одна і та ж людина, в молодості схожа більше на матір, у зрілому віці - на батька і на старість знову починає бути схожою на того, на кого була схожою дитиною. Життя своїм впливом ніби викликає назовні то одні, то інші риси нескінченно глибокого створення природи і поступово розкриває їх багатий зміст.

<...> Природа в цьому випадку є геніальним портретистом і, відкидаючи випадковості, схоплює дрібну, але типову рису тому саме, що корінь цієї риси лежить глибше, в організмі людини. Вона ніколи не кидає своєї кисті, і портрет її живе і розвивається, як саме життя. На старість вже мільйони рис рясніють у цьому образі і тільки смерть зупиняє руку великого художника.

<...> Примітним є також те, що дитина схожа іноді на діда чи дядька, хоча риси їх зовсім не були помітні в батька і матері; так природа іноді в дитині виводить назовні риси, приховані від очей в організмі його батьків. Все це такі факти, про які варто подумати і на які досі вельми мало звертали уваги фізіологи і психологи.

Тут не варто, звичайно, вдаватися в більш докладні фізіологічні спостереження, але ми не вибачаємося перед читачем, що, говорячи про педагогіку, забралися в фізіологію. Фізіологія і психологія або, мабуть, антропологія йдуть рука об руку, і обидві складають або, принаймні, повинні складати основу мистецтва виховання, яке, за висловом Песталоцці, бере людину всю, її тіло і душу.

<...> Таким чином, організм батьків з усіма його характерними природженими особливостями і з усіма змінами, внесеними до нього духовним життям людини, в найрізноманітніших комбінаціях передається дітям і становить для них весь обсяг природжених нахилів. Життя дитини в сім'ї, де

її відкрита душа отримує перші і найсильніші враження, тільки розвиває далі вроджені задатки характеру. Хто не знає, як сильно діє на характер дитини приклад і вплив батьків, тим більше що цей приклад і вплив знаходять вже підготовлений для себе ґрунт?

<...> Але свідомість прояснюється, воля показується, релігія і виховання приходять на допомогу, і нова боротьба розумного життя з темною безоднею природи починається; вона відбувається на тому ж полі, тільки оновленому довгою зимою; приходить нова весна, і сіється знову насіння добра і істини. Ґрунт може виявитися кращим, може виявитися і гіршим колишнього, засіяний плевелами минулого року, але все залежить від праці і літа.

Природа своїми таємничими літерами записує в тілі людини всю історію її безсмертної душі, і цей чудовий літопис природи передається з покоління в покоління, від батьків до дітей, онукам і правнукам, урізноманітнюючись, розвиваючись, змінюючись нескінченно під впливом життя людини в історії.

<...> Стародавні народи частіше нас пригадували цю істину. Спадковість характерів грає в їх історії важливу роль. Але треба відмітити й те, що в давнину природжені нахили мали більший, ніж тепер, вплив на характер і долю людини. В даний час християнська релігія і наука дають таку опору душі в її боротьбі з тілом, якої вона раніше не мала. Від цього племінні, родові та сімейні типи фізіономій стали слабшими. На можливості такої передачі засновані були касти Єгипту та Індії, покоління Персії, роди Греції, на ньому ж засновано поняття китайців про відповідальність батьків за дітей і дітей за батьків.

<...> Цим послідовним впливом життя на тілесний організм цілих поколінь пояснюється те явище, що в племенах напівдиких, де життя не так розвинене і умови його такі одноманітні для всіх, всі фізіономії схожі одна на іншу і що у народів освічених, де умови виховання і життя різні майже для кожного, типи людських фізіономій урізноманітнюються до нескінченності. Цього ніколи не могло б статися, якби передавався тільки природний організм батьків без тих рис, які виробляються в ньому за життя.

Але які б не були різноманітні людські типи у освічених народів внаслідок нескінченного розмаїття типів родових,

сімейних і особистих, природа завжди встигає в незліченній безлічі характерних рис у зовнішності людини висунути на перший план рису народності. Ця риса здебільшого буває настільки очевидною, що невеликого досвіду достатньо, щоб вгадати з першого погляду француза, англійця, італійця, німця чи росіянина, хоча у всіх цих народів царює нескінченна різноманітність фізіономій.

<...> Риса національності не тільки помітна сама по собі, але домішується до всіх інших характерних рис людини і повідомляє кожній з них свій особливий відтінок. Зовнішність в цьому випадку може служити кращим доказом, що і в душі людини риса національності корениться глибше всіх інших. І дійсно, чи не домішується національність майже до всіх наших вчинків; а як багата життям і внутрішнім змістом ця риса нашої природи! Вона витримує натиск століть і не виснажується мільйонами окремих особистостей. Типові риси характеру численних племен, що склали держави сучасної Європи, прожили століття, і досі ще історія продовжує черпати з цього багатого джерела. Погляньте, наприклад, як кров одряхлілого Риму досі ще бореться з німецьким елементом в характері італійців; як древній англосаксонський характер відбився в трьох частинах світу; як залишається вірним собі іспанець на новому американському ґрунті; як євреї посеред найрізноманітніших народностей шістнадцять століть зберігає свій різкий національний тип.

Розділ VIII. Виховання і характер. Яку роль відіграє народність у вихованні?

<...> Поставимо ж тепер виховання обличчям до обличчя з багатоскладовим організмом природженого характеру, виплеканого рідним повітрям сімейної сфери.

Тут народжується питання, теж ще не зовсім вирішене: чи повинне виховання, вивчивши довірений йому характер, прийняти його природні особливості в основу своїх дій, або воно може, не звертаючи уваги на природні задатки, створювати за своїм власним зразком другу природу для людини?

<...> Виконання першого завдання є вельми важким, а для суспільного виховання, про яке ми говоримо, і зовсім є неможливим. Воно вимагає такого глибокого вивчення характеру кожного вихованця і такого вміння користуватися природними

нахилами, якого ніхто, звичайно, не стане вимагати від вихователя в громадському закладі. Кращий вихователь, що присвятив себе всього своїй справі (а чи багато таких?), помітить тільки деякі, найбільш видатні риси і рідко добереться до їх кореня. Звичайно ж практика утворює в голові вихователя кілька рубрик, під які він буде потім підводити всі дитячі характери. "Цей хлопчик тупий, - говорить він, - цей міг би займатися, та ледачий, цей зі здібностями, та неуважний, цей бешкетник, цей самолюбний, цей боїться тільки покарання, цей злий, цей плакса" і т.д. Але кожна з цих рис - тупість, лінощі, злість і ін. - може у двох різних натурах мати зовсім різні коріння і вимагати від вихователя абсолютно різних заходів. Duo cum faciunt idem, non est idem, говорить латинська приказка, і одна і та ж міра може виробляти абсолютно різні дії на дві схожі натури *. Корінь цієї відмінності ховається так глибоко, що для відкриття його потрібні цілі місяці найгострішої і постійної спостережливості і терпіння. Легко сказати вихователю: вивчайте характер ваших вихованців, користуйтеся їхніми добрими нахилами, направляйте до добра ті з них, "які, залежно від обставин, можуть зробитися добрими чи дурними", і викорінювати, нарешті, ті, з якими нічого більш робити; але нелегко знайти такого вихователя, який би міг виконати ці вимоги в громадському закладі. Така вимога може тільки висловлюватися на урочистих актах разом з іншими фразами, що не мають ніякого практичного значення, але на ділі виконання його в громадських закладах виявляється неможливим. Всі ми дуже добре знаємо, що не всякий вихователь - Песталотці і що відома маса вихователів потрібна для нових поколінь, які щороку прибувають до школи.

<...> Набагато легше триматися одного прийнятого ідеалу виховання і, не звертаючи особливої уваги на дрібні відмінності характеру, намагатися внести в них цей ідеал: перетворити його в другу природу людини, викорінюючи все, що з ним незгодне.

Але якщо виконання другого завдання не вимагає такої величезної спостережливості, яка потрібна для виконання першого, то воно являє нездоланні перешкоди з іншого боку. Для того щоб виховання могло створити для людини другу природу, необхідно, щоб ідеї цього виховання переходили у переконання вихованців, переконання - в звички, а звички - в нахили. Коли

переконання так вкорінилися в людині, що вона кориться їм перш, ніж думає, що повинна коритися, тоді тільки воно стає елементом його природи. Але хто не відчував з нас на собі, як повільно і з якими труднощами відбувається такий процес? Багато хто з нас можуть похвалитися такою силою переконань? Здебільшого переконання, прийняті нами в житті, які суперечать нашим природженим нахилам, живуть у нас до самої смерті як щось чуже і примусове, готуючись залишити нас при першому вибуху пристрасті.

<...> Характери, перетворені на краще вихованням і життям, мають велику честь відкриття нового джерела добра, але довго води цього джерела будуть відгукуватися гіркотою своєї неволі, і тільки, можливо, дітям і онукам доведеться черпати з нього несвідомо живлющу вологу. Такий характер, створений вихованням і життям, ніколи не може мати тієї фортеці і сили, якими відрізняється природжений характер. Крім того, виховання, якому залишається тільки розвивати благородну і добру натуру, робить своє діло легко, скоро і створює майже без праці прекрасний, цільний і разом з тим сильний характер.

<...> Сила характеру, незалежно від його змісту, - скарб, нічим не замінний. Вона черпається з природних джерел душі, і виховання повинно найбільше берегти цю силу, як підставу всякої людської гідності. Але всяка сила сліпа. Вона однаково готова руйнувати й творити, дивлячись у напрямку, який їй дано. Все вирішується нахилами людини і тими переконаннями, які надбали в ній силу нахилів. Виховання має просвітити свідомість людини, щоб перед його очима ясно лежала дорога добра. Але цього мало. Кожен з нас бачить пряму дорогу, але чи багато хто може похвалитися, що ніколи не ухилялися від неї? Перемагати свої природні потяги кожну хвилину - справа майже неможлива, якщо посеред цих потягів ми не знаходимо собі помічника, який би полегшував для нас перемогу над нашими поганими нахилами і в той же час нагороджував би нас за цю перемогу. До честі природи людської повинно сказати, що немає такого серця, в якому б не було безкорисливих добрих спонукань, але ці спонукання так різноманітні і іноді так глибоко приховані, що не завжди легко відшукати їх. Є одна тільки спільна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати

виховання: це те, що ми називаємо народністю. Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню вірний ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з його поганими природними, особистими, сімейними і родовими нахилами. Звертаючись до народності, виховання завжди знайде відповідь і сприяння в живому і сильному почутті людини, яке діє набагато сильніше переконання, прийнятого одним розумом, або звички, вкорінений страхом покарань. Ось підстава того переконання, яке ми висловили вище, що виховання, якщо воно не хоче бути безсилим, має бути народним.

<...> Почуття народності таке сильне в кожному, що при загальній загибелі всього святого і благородного воно гине останнім. Хабарник, висмоктуючий сили своєї батьківщини, співчуває її славі і її горю. У лиходію, в якому погасли всі благородні людські почуття, можна ще дошукатися іскри любові до батьківщини: поля батьківщини, її мова, її перекази і життя ніколи не втрачають незбагненної влади над серцем людини. Є приклади ненависті до батьківщини, але скільки любові буває іноді в цій ненависті!

Погляньте на людей, що оселилися на чужині, і ви переконаєтеся цілком, як живуча народність у тілі людини. Покоління змінюють один одного, і десяте з них не може ще увійти в живий організм народу, але залишається в ньому мертвою вставкою. Можна забути ім'я своєї батьківщини і носити в собі її характер, поки невпинні припливи нової крові, нарешті, не викинуть його. Так глибоко і сильно вкорінив творець елемент народності в людині.

<...> Чи дивно після цього, що виховання, створене самим народом і засноване на народних початках, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, заснованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу.

Але, крім того, тільки народне виховання є живим органом в історичному процесі народного розвитку.

Що б не говорили утопісти, але народність є досі єдиним джерелом життя народу в історії. В силу особливості своєї ідеї, що вноситься в історію, народ є в ній історичною особистістю. До теперішнього часу весь розвиток людства ґрунтується на

цьому поділі праці, і історичне життя підпорядковується в цьому відношенні загальним законам організму. Кожному народу судилося грати в історії свою особливу роль, і якщо він забув цю роль, то повинен піти зі сцени: він більше не потрібен. Історія не терпить повторень. Народ без народності - тіло без душі, якому залишається тільки піддатися закону розкладання і знищитися в інших тілах, що зберегли свою самобутність. Особливість ідеї є принцип життя. Наука ж, ідеї якої спільні для всіх, не життя, а одна свідомість законів життя, і народ тільки тоді надходить цілком у відання науки, коли перестає жити. Ідея його життя, що робила його особливим народом, надходить в спільну спадщину людства, а тіло його - плем'я, яке його складало, втративши свою особливість, розкладається і асимілюється іншими тілами, не висловивши своєї останньої ідеї.

<...> Але якщо народність є єдиним джерелом історичного життя держави, то само собою зрозуміло, що і окремі члени його можуть черпати сили для своєї громадської діяльності тільки в цьому джерелі. Яким же чином суспільне виховання, один з найважливіших процесів суспільного життя, за допомогою якого нові покоління зв'язуються загальним духовним життям з поколіннями відживаючими, може відмовитися від народності? Невже, виховуючи в людині майбутнього члена суспільства, воно залишить без розвитку саме ту сторону його характеру, яка пов'язує його з суспільством?

<...> Що таке вся історія народу, якщо не процес свідомості тієї ідеї, яка ховається в його народності, і вираз її в історичних діяннях? Але ця свідомість відбувається в одиницях людської самосвідомості і, складаючись з атомів, робиться непереборною історичною силою. Чим сильніше в людині народність, тим легше їй в самій собі розглянути її вимоги, і що відноситься до великих історичних діячів і великих народних письменників, які рухають народну самосвідомість, то може бути докладено і до кожного члена суспільства. Для того вже, щоб зрозуміти велику людину чи співчувати народному письменникові, необхідно носити в самому собі зародок народності.

<...> Суспільне виховання, яке зміцнює і розвиває в людині народність, розвиваючи в той же час її розум і її самосвідомість, могутньо сприяє розвитку народної самосвідомості взагалі; воно

вносить світло свідомості в тайники народного характеру і робить сильний і благодійний вплив на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його законів, словом, на всю його історію.

<...> Суспільним вихованням є для народу його сімейне виховання. У сімействі природа підготовляє в організмі дітей можливість повторення і подальшого розвитку характеру батьків. Організм нових поколінь у народі носить в собі можливість збереження і подальшого розвитку історичного характеру народу. Вихованню доводиться часто боротися з сімейним характером людини, але його ставлення до характеру народного - зовсім інше. Кожна жива історична народність є найпрекраснішим творінням Божим на землі, і вихованню залишається тільки черпати з цього багатого і чистого джерела.

Але хіба народність не потребує виправлення? Хіба немає народних недоліків, як і народних переваг? Невже виховання повинно вкорінювати завзятість у англійця, марнославство в французі і т. д.?

Насамперед зазначимо, що судити про переваги і недоліки народу по наших особистих поняттях про якості людини, втискуючи ідею народності у вузькі рамки нашого ідеалу, ніхто не має права. Як би високо не була розвинена окрема людина, вона завжди буде стояти нижче народу. Історія переконує нас на кожному кроці, що поняття наші про переваги і недоліки не стосуються цілих народностей, і часто те, що здається нам недоліком у народі, є зворотною і необхідною стороною його переваг, умовою його діяльності в історії.

<...> Є тільки один ідеал досконалості, перед яким схиляються всі народності, - це ідеал, представлений нам християнством. Все, чим людина, як людина, може і повинна бути, виражено цілком у Божественному вченні, і вихованню залишається тільки насамперед і в основу всього вкоренити вічні істини християнства. Воно дає життя і вказує вищу мету будь-якому вихованню, воно ж і повинно служити для виховання кожного християнського народу джерелом усілякого світла і істини. Це негасимий світоч, що йде вічно, як вогняний стовп у пустелі, попереду людини і народів, за ним має прагнути розвиток будь-якої народності і всяке справжнє виховання, що

йде разом з народністю.

Але вибравши за мету нашої статті одну народність виховання, ми не говоримо тут про інші його основи, тим більше що немає потреби доводити, що всяке європейське суспільне виховання, якщо захоче бути народним, то перш за все повинно бути християнським, бо християнство, безперечно, є одним з найголовніших елементів освіти у нових народів.

<...> До цих двох основ суспільного виховання у кожного європейського народу приєднується ще третя, про яку також ми не будемо поширюватися, тому що і вона не входить в область нашої статті. Ця третя основа є наука. Розвиток свідомості, без сумніву, одна з найголовніших цілей виховання, і наукові істини є знаряддям для цього розвитку.

Ми не говоримо також і про технічну частину виховання, яке має дати не тільки знання людині, а й уміння докласти ці знання до справи, але не говоримо тому, що це не було метою нашої статті, яка присвячена тільки народності.

<...> Але що ж таке народність у вихованні? На це питання ми вже відповіли фактами, виставивши на початку нашої статті національні особливості суспільного виховання у найголовніших народів Європи. Народна ідея виховання створюється тим швидше і повніше, чим більше сімейним справам народу являється суспільне виховання, чим більше займаються ним література і громадська думка, чим частіше питання його стають доступними для всіх громадськими питаннями, близькими для кожного, як питання сімейні.

<...> Педагогічна література, педагогічні суспільства, часті перевірки результатів виховання, подорожі, здійснювані з педагогічними цілями, живий зв'язок між практиками-педагогами, педагогічні журнали, а найбільше тепла участь самого суспільства в справі суспільного виховання можуть прискорити вираз і пояснення тих вимог, виконанням яких досягається народність у громадському вихованні.

<...> Зробимо тепер загальний висновок з нашої статті і перерахуємо одне за іншим ті положення, які ми хотіли довести:

1) Загальної системи народного виховання для всіх народів не існує не тільки на практиці, але і в теорії, і німецька педагогіка не більше, як теорія німецького виховання.

2) У кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим.

3) Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінний спадок для всіх, але точно в тому ж сенсі, в якому досліди всесвітньої історії належать усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, який би привабливий не був цей зразок, точно так само не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, яка б не була вона струнка і добре обдумана. Кожен народ в цьому відношенні повинен випробовувати власні свої сили.

4) Наука не повинна змішуватись з вихованням. Вона спільна для всіх народів, але не для всіх народів і не для всіх людей становить мету і результат життя.

5) Громадське виховання не вирішує саме питань життя і не веде за собою історії, але слідує за нею. Не педагогіка і не педагоги, але сам народ і його великі люди прокладають дорогу в майбутнє: виховання тільки йде по цій дорозі і, діючи заодно з іншими громадськими силами, допомагає йти по ній окремим особистостям і новим поколінням.

6) Громадське виховання тільки тоді виявляється дійсним, коли його питання стають суспільними питаннями для всіх і сімейними питаннями для кожного. Система громадського виховання, що вийшла не з громадського переконання, як би хитро вона не була обдумана, виявиться безсилою і не буде діяти ні на особистий характер людини, ні на характер суспільства. Вона може готувати техніків, але ніколи не буде виховувати корисних і діяльних членів суспільства, і якщо вони будуть з'являтися, то незалежно від виховання.

7) Порушення громадської думки у справі виховання є, єдино міцна основа всяких поліпшень по цій частині: де немає громадської думки про виховання, там немає і суспільного виховання, хоча може бути безліч громадських навчальних закладів.

Про користь педагогічної літератури

<...> Від кожного педагога-практика можна і треба вимагати,

щоб він сумлінно і свідомо виконував свій обов'язок і, взявшись за виховання духовної сторони людини, використовував всі залежні від нього можливості, щоб познайомитися якнайближче, з предметом діяльності всього свого життя.

Педагогічна література є для цього могутнім засобом. Вона знайомить нас з психологічними спостереженнями безлічі розумних і досвідчених педагогів і, головне, спрямовує нашу власну думку на такі предмети, які легко могли б вислизнути від нашої уваги. Якщо ми вимагаємо від ремісника, щоб він думав про своє ремесло і намагався познайомитися з ним ближче, то невже суспільство, що довіряє нам дітей своїх, не вправі вимагати від нас, щоб ми старалися в міру сил своїх познайомитися з тим предметом, який довіряється нашим піклуванням, - з розумовою і моральною природою людини? Педагогічна література відкриває нам широкий шлях для цього знайомства.

<...> Педагогічні заходи і методи виховання дуже різноманітні, і тільки знайомство з усім цим розмаїттям може врятувати вихователя від тієї впертої однобічності, яка, на жаль, занадто часто зустрічається в педагогів-практиків, не знайомих з педагогічною літературою.

Тільки педагогічна література може оживити виховну діяльність, надати їй той зміст і ту цікавість, без яких вона скоро робиться машинальним припровадженням часу, призначеного на уроки. Вона одна тільки може порушити в суспільстві увагу до справи виховання і дати в ньому вихователям те місце, яке вони повинні займати по важливості покладених на них обов'язків. Педагогічна література встановлює в суспільстві, з одного боку, правильні вимоги щодо виховання, а з іншого - відкриває способи для задоволення цих вимог.

<...> Педагогічна література, жива, сучасна і велика, вириває вихователя з його замкнутої, сонної сфери, вводить його в благородне коло мислителів, які присвятили все своє життя справі виховання. Вихователь, що стоїть на рівні з сучасним ходом виховання, відчуває себе живим, діяльним членом великого організму, що бореться з невіглаством і вадами людства, посередником між усім, що було благородного і високого в минулій історії людства, і поколінням новим, хранителем святих

заповітів людей, які боролися за істину і за благо. Він відчуває себе живою ланкою між минулим і майбутнім, могутнім ратоборцем істини і добра і усвідомлює, що його справа, скромна ззовні, - одна з найбільших справ історії, що на цій справі ґрунтуються царства і живуть цілі покоління. Він бачить, що питання щодо його діяльності, що народжуються в його думках, на які порожній і суєтний натовп, зникаючи без сліду з усім своїм тріском, звертає мало уваги, хвилюють зате тисячі найблагородніших умів, які глибоко зрозуміли всю важливість виховання.

<...> З іншого боку, при існуванні педагогічної літератури всякий вихователь має можливість не обмежуватися тісним колом своєї плідної діяльності. Його досвід, думка, яку він виробив у своїй практиці, нові питання, що народились в його голові, - все це не залишається в межах його школи або, що ще гірше, не помре в ньому самому: але, з'явившись на літературному терені, облетить всі кінці держави, загляне в усі глушини, де тільки є школа, і викличе співчуття чи суперечку в сотні його товаришів; вона може викликати гаряче співчуття, знайти захисників і перейти в дійсність не в тісних межах одного класу або однієї школи, але в широких межах громадської освіти цілої держави.

<...> Але не для одних вихователів необхідна педагогічна література, вона необхідна також і для батьків.

Батьки вибирають рід виховання для своїх дітей, вибирають вихователя або заклад, призначають дорогу в житті. Для всього цього вони повинні мати ясні і здорові поняття про ознаки різних нахилів в дітях, знати вимоги та мету різних родів виховання і навчання, вміти вибрати і оцінити вихователя, знати виховні заклади, їхні курси, їхні вимоги, їх цілі, вміти оцінювати їх достоїнства і недоліки. Все це далеко не такі легкі речі, якими здаються з першого погляду.

<...> Всякий міцний успіх суспільства в справі виховання обов'язково спирається на педагогічну літературу. Сфера виховання настільки жива і складна, що видається майже неможливим розрахувати яку-небудь виховну міру, щоб вона справила саме ту дію, для якої призначена. Усяка нова установа, що стосується суспільного виховання, в практичному виконанні

неодмінно виявить такі властивості, хороші чи погані, яких неможливо було передбачити. Педагогічна література повинна виражати, зберігати і робити для кожного доступними результати педагогічної практики, на підставі яких тільки й можливий подальший розвиток суспільного виховання

<...> Виховання діє, зокрема, на людину і взагалі на суспільство головним чином через переконання, а органом життя такого переконання є педагогічна література.

Рідне слово

<...> Початок людського слова взагалі і навіть початок мови того чи іншого народу втрачається точно так само в минулому, як початок і історії людства і початок всіх великих народностей; але як би там не було, в нас існує тверде переконання, що мова кожного народу створена самим народом, а не ким-небудь іншим.

<...> Приймаючи це положення за аксіому, ми скоро зустрічаємося з питанням, мимоволі вражаючим наш розум: невже все те, що виразилося в мові народу, ховається в народі? Знаходячи в мові багато глибокого філософського розуму, істинно поетичного почуття, витонченого, різьбленого смаку, сліди праці сильно зосередженої думки, безодню незвичайної чуйності до найтонших переливів у явищах природи, багато спостережливості, багато найсуворішої логіки, багато високих духовних поривів і зачатки ідей, до яких насилу добирається потім великий поет і глибокодумний філософ, ми майже відмовляємося вірити, щоб все це створила ця груба, сіра маса народу, мабуть настільки чужа і філософії, і мистецтва, і поезії, що не виявляє нічого витонченого у своїх смаках, нічого високого та художнього в своїх прагненнях. Але, у відповідь на наш сумнів, з цієї ж самої сірої, неосвітленої, грубої маси плететься чудова народна пісня, з якої черпають своє натхнення і поет, і художник, і музикант; чується влучне, глибоке слово, в яке, за допомогою науки і сильно розвиненою думки, вдумуються філолог і філософ і приходять в здивування від глибини і істини цього слова, що мчить з найвіддаленіших, диких, неосвідчених часів. Це явище, більш ніж яке-небудь інше, здатне напоумити нас в нашій особистій гордості своїм індивідуальним знанням,

своїм просвітництвом, своєю індивідуальною розвиненістю, більш, ніж всяке інше явище, здатне воно нагадати нам, що, крім окремих, свідомих особистостей, окремих людських організмів, існують ще на землі величезні організми, до яких людина окремо ставиться так само, як кров'яна кулька до цілого організму тіла. Пишаючись своєю освітою, ми дивимося часто зверхньо на простого напівдикого чоловіка, взятого з нижчих шарів народної маси; але якщо ми дійсно освічені, то повинні в той же час схилитися з благоговінням перед самим народним історичним організмом, з незбагненою творчістю якого ми можемо тільки дивуватися, не будучи в змозі навіть наслідувати, і щасливі, якщо можемо хоча б зачерпнути життя і силу для наших власних створінь з джерел духовного життя, що таємничо криються в надрах народних. Так, мова, яку дарує нам народ, може показати нам, як нескінченно нижче стоїть всяка особистість, якою б вона освічена і розвинена не була, як би не була вона багато обдарована від природи, перед великим народним організмом.

<...> Мова народу - найкращий, ніколи не в'янучий цвіт його духовного життя, що починається далеко за межами історії.

У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; він втілює творчу силу народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі і грози - весь той глибокий, повний думки і почуття, голос рідної природи, який говорить так голосно в любові людини до її іноді - суворої батьківщини, який висловлюється так ясно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Але в світлих глибинах народної мови відбивається не одна природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові, як в спадщині нащадкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за іншим плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди сліди прожитого горя і прожитої радості, - словом, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є живим, найбагатшим і найміцнішим зв'язком, що з'єднує віджиле, нині живуче і майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виражає собою життєвість

народу, але є самим життям. Коли зникає народна мова, - народу нема більше! Ось чому, наприклад, наші західні брати, винісши всі можливі насильства від іноплемянників, коли це насильство, нарешті, торкнулося мови, зрозуміли, що справа йде тепер уже про життя або смерть самого народу. Поки жива мова народна в устах народу, доти живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, яке бажає забрати у народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відніміть у народу все - і він усе може повернути; але відніміть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови - ніколи: вимерла мова в устах народу - вимер і народ. Але якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна б почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу - цього найбільшого з усіх створінь божих на землі?

<...> Будучи, таким чином, найповнішим літописом всього духовного, багатовікового життя народу, мова в той же час є найбільшим народним наставником, навчаючим народ тоді, коли ще не було ні книг, ні шкіл, і для тих, хто продовжував учити її до кінця народної історії. Засвоюючи рідну мову легко і без зусиль, кожне нове покоління засвоює в той же час плоди думки й почуття тисячі попередніх йому поколінь, що вже давно зотліли в рідній землі або жили, можливо, не на берегах Рейну та Дніпра, а де-небудь у підешви Гімалаїв. Все, що бачили, все, що зазнали, все, що відчували і думали ці незліченні покоління предків, передається легко і без зусиль дитині, яка тільки відкриває очі на світ божий, і дитя, вивчившись рідної мови, вступає вже в життя з неосяжними силами. Чи не умовним звукам тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, але п'є духовне життя і силу з рідної грудей рідного слова. Воно пояснює йому природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець, воно знайомить його з характером оточуючих його людей, з суспільством, серед якого він живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би познайомити жоден історик; воно вводить його в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би повідомити дитині жоден філософ.

<...> Дитина, розвиток якої не було перекручено насильно, здебільшого в п'ять або шість років говорить вже дуже жваво і правильно на своїй рідній мові. Але подумайте, скільки потрібно знань, почуттів, думок, логіки і навіть філософії, щоб говорити так на іноземній мові, як говорить не дурне дитя років шести або семи на своїй рідній? Ті дуже помиляються, хто думає, що в цьому засвоєнні дитиною рідної мови діє тільки пам'ять: ніякої пам'яті не дістало б для того, щоб затвердити не тільки всі слова якої-небудь мови, але навіть всі можливі поєднання цих слів і всі їх видозміни; ні, якби вивчали мову однією пам'яттю, то ніколи б цілком не була вивчена жодна мова. Мова, створена народом, розвиває в дусі дитини здатність, яка створює в людині слово і яка відрізняє людину від тварини: розвиває дух. Ви помічаєте, що дитина, бажаючи висловити свою думку, в одному випадку вживає один вислів, в іншому інший, і мимоволі дивуєтеся чуттю, з яким вона помітила надзвичайно тонку різницю між двома словами, очевидно дуже схожими. Ви помічаєте також, що дитина, почувши нове для неї слово, починає здебільшого відмінювати його і з'єднувати з іншими словами абсолютно правильно; чи могло б це бути, якби дитина, засвоюючи рідну мову, не засвоювала частинки тієї творчої сили, яка дала народу можливість створити мову? Подивіться, з якою працею здобувається іноземцем цей інстинкт чужої мови; та й набувається чи коли-небудь цілком? Роки двадцять проживе німець в Росії і не може набути навіть тих пізнань в мові, які має трирічне дитя!

<...> Але цей дивовижний педагог - рідна мова - не тільки навчає багато чого, але і вчить дивно легко, за якимось недосяжно полегшуючим методом. Ми хочемо передати дитині п'ять, шість невідомих їй назв, сім, вісім іноземних слів, два, три нові поняття, кілька складних подій, і це коштує нам значної праці і ще більше коштує праці дитині. Вона то заучує, то знову забуває, і якщо повідомляються поняття абстрактні, що містять в собі якусь логічну чи граматичну тонкість, то дитя рішуче не може їх засвоїти; тоді як на практиці, у рідній мові, він легко і вільно користується тими ж самими тонкощами, які ми даремно силкувалися йому пояснити. Ми заспокоюємо себе звичайною фразою, що дитина говорить рідною мовою так собі, несвідомо;

але ця фраза зовсім нічого не пояснює. Якщо дитина вживає той чи інший граматичний зворот, робить в розмові тонку різницю між словами і граматичними формами - це означає, що вона усвідомлює їх відмінність, хоча не в тій формі і не тим шляхом, як би нам хотілося. Засвоюючи рідну мову, дитина засвоює не самі тільки слова, їх додавання і видозміни, але безліч понять, поглядів на предмети, безліч думок, почуттів, художніх образів, логіку і філософію мови - і засвоює легко і скоро, в два-три роки, стільки, що й половини того не може засвоїти в двадцять років старанного і методичного навчання. Такий цей великий народний педагог - рідне слово!

Беручи мову за органічне створення народної думки і почуття, в якому виражаються результати духовного життя народу, ми, звичайно, розуміємо, чому в мові кожного народу виражається особливий характер, чому мова є найкращою характеристикою народу. Ось чому найкращим і єдино правильним способом проникнути в характер народу - засвоїти його мову, і чим глибше увійшли ми в мову народу, тим глибше увійшли в його характер.

<...> Національна особливість характеру вірніше інших особливостей передається від батьків до дітей. Ця ж спадкова основа характеру, як ми вже намагалися довести в іншій статті, служить найміцнішою основою для всього, що складає з часом повний характер людини. Те, що відповідає нашим вродженим нахилам, ми приймаємо легко і засвоюємо міцно; те, що суперечить цим засадам або чуже їм, ми приймаємо важко, утримуємо слабо, тільки після тривалих зусиль можемо переробити в свій природний характер. З цього вже ясно, що якщо мова, якою починає говорити дитя, суперечить вродженому національному його характеру, то ця мова ніколи не здійснить такий сильний вплив на її духовний розвиток, який надала б їй рідна мова, ніколи не проникне так глибоко в її дух і тіло, ніколи не пустить таких глибоких, здорових коренів, що обіцяють багатий, рясний розвиток.

Отже, замінюючи для дитини її рідну мову чужою і залишаючись жити в рідній країні, ми в усякому разі пропонуємо дитині замість істинного і багатого джерела джерело убоге і підроблене.

<...> Але припустимо, що якійсь дуже заможній людині вдалося перенести в свій будинок обрівок Франції чи Англії; що ж вийде тоді? Нічого більше, як тільки те, що дитя разом з мовою вбере в себе французький або англійський характер і з примхи батьків, за дурними вимогами моди відмовиться назавжди від своєї частини в дорогоцінній духовній спадщині народу. Нехай вона вивчить потім рідну мову, але це ніколи не згладить в її душі перших колискових вражень. Дух мови, якою вона говорила, дух народу, який створив цю мову, пустить глибоке коріння в її душу, всмокчеться в його плоть і кров, і народна мова знайде ґрунт вже зайнятим і не витіснить чужих коренів, тому що, за незмінним психологічним законом, всяке перше враження залягає глибше всіх інших. Ще гірше вийде, якщо дитина почне разом говорити на декількох мовах, так що жодна не займе для неї місце природної мови.

Праця в її психічному і виховному значенні

<...> Якщо природа існує і витворює багатства, придатні для людини, незалежно від праці, то не можна не бачити, що людина, відкриваючи закони природи й опановуючи її сили, змушує їх робити щось зовсім нове; а капітал є не що інше як витвір праці, яка не обмежується задоволенням справжніх потреб.

<...> Однак без праці природні багатства і численність капіталів згубно впливають не тільки на моральний та розумовий розвиток людей, а навіть і на їхній матеріальний добробут.

<...> Погану послугу зробив би держав той, хто знайшов би засіб відпускати їй щороку всю ту суму грошей, яка необхідна її громадянам, відпускати для закупівлі за кордоном всього, що потрібно для найрозкішнішого життя.

<...> Якби люди винайшли філософський камінь, то біда була б ще невелика: золото перестало бути монетою. А якби вони знайшли казковий мішок, з якого вискакує все, або винайшли машину, яка цілком заміняє всяку працю людини, одне слово, разом досягли тих результатів, яких добиваються техніки, то сам розвиток людства зупинився б: розпуста і дикість заволоділи б суспільством, саме суспільство розпалося б, і не одна політекономія (чому вона тоді служила б?) була б викреслена із

списку людських знань: із знищенням необхідності особистої праці історія повинна припинитися.

<...> Переходячи від держав до окремих суспільних станів, спостерігаючи, як виникають і занепадають вони, ми бачимо те саме: як тільки який-небудь стан полишає працю – чи то буде наука, торгівля, державна посада, військова чи громадська – він починає швидко втрачати силу, моральність, а зрештою, і самий вплив: починає швидко вироджуватися і поступається місцем іншому, в середовище якого переходить разом з працею і енергія, і моральність, і щастя.

<...> Значення праці корениться в її психічній основі: але перш ніж виразити психологічний закон праці ми повинні сказати, що саме розуміємо під словом праця, тому що значення цього слова перекручене послужливими тлумаченнями світу, який наділяє цією серйозною, чесною й почесною назвою іноді зовсім не світлі, не серйозні, не чесні і не почесні дії.

<...> Праця, як ми її розуміємо, є така вільна і погоджена з християнською моральністю діяльність людини, на яку вона наважується з безумовної необхідності її для досягнення тієї чи іншої істинно людської мети в житті.

<...> Праця – не гра і не забавка; вона завжди серйозна й тяжка, тільки цілковита свідомість необхідності досягти тієї чи іншої мети в житті може змусити людину взяти на себе той тягар, який становить неодмінну властивість будь-якої справжньої праці.

<...> Праця справжня і неодмінно вільна, тому що іншої праці немає і бути не може, має таке значення для життя людини, що без неї воно втрачає всю свою ціну і всю свою гідність. Вона є необхідною умовою не тільки для розвитку людини, але навіть і для підтримування в ній того ступеня гідності, якого людина вже досягла. Без особистої праці людина не може йти вперед; не може лишатися на одному місці, але повинна йти назад. Тіло, серце і розум людини потребують праці, і ця потреба така настійна, що коли, з будь-яких причин, у людини не буде своєї особистої праці в житті, тоді вона губить справжню дорогу і перед нею відкриваються дві інші, обидві однаково згубні: дорога невситимого незадоволення життям, похмурої апатії і бездонної нудьги або дорога добровільного, непомітного

самознищення, на якій людина швидко опускається до дитячих примх.

<...> Що фізична праця необхідна для розвитку і підтримання в тілі людини фізичних сил, здоров'я і фізичних здібностей, цього доводити немає потреби. Але необхідність розумової праці для розвитку сил і здорового, нормального стану людського тіла не всі усвідомлюють чітко. Багато хто, навпаки, вважає, що розумова праця шкідливо впливає на організм, а це зовсім несправедливо. Звичайно, надмірна розумова праця шкідлива; але й надмірна фізична праця також руйнує організм.

<...> Всяка ж розумова праця, навпаки, приводячи в дію нервову систему, впливає благотворно на обіг крові і на травлення. Люди, звиклі до трудового кабінетного життя, почувають збудження апетиту швидше після помірної розумової праці, ніж після прогулянки. Звичайно, розумова праця не може розвинути мускулів; але діяльність і особлива жвавість нервової системи замінює цю нестачу. І якщо розумова діяльність не рятує цілком від необхідності руху, то значно зменшує цю необхідність. Людина без розумових занять значно сильніше відчуває шкідливість сидячого життя. Це особливо помітно на тих ремісниках, ремесло яких, не вимагаючи значних, фізичних зусиль, вимагає сидячого життя і досить мало розумової діяльності. Дивлячись на бліді, воскові обличчя кравців, мимоволі бажаєш загального застосування швейної машини.

<...> Сильний розвиток нервової системи розумовою працею дає надзвичайну живучість тілу людини. Між ученими особливо є багато людей, які доживають до глибокої старості, і люди, які звикли до розумової праці, виносять зміну клімату, погане повітря, нестачу їжі, нерухомість не гірше, а часто навіть краще тих, у кого дуже розвинені мускули, але кволо і мляво діють нерви. Причини цього слід шукати у тому важливому значенні, що його має нервова система в житті інших систем людського організму і в участі, яку бере вона у всіх його функціях.

<...> Звичайно, найкорисніше було б для здоров'я людини, коли б фізична і розумова праця поєднувалися в її діяльності, але цілковита рівновага між ними навряд чи потрібна. Людська природа така гнучка, що здатна до найрізноманітнішого способу життя. Найсильніша перевага праці розумової над фізичною і

навпаки швидко переходить у звичку і не шкодить організмові людини; тільки цілковиті крайності в цьому відношенні є згубними. Крім того, при нинішньому стані суспільства важко уявити собі такий спосіб життя, в якому праця фізична і розумова урівноважувалися б: одна з них буде тільки відпочинком.

<...> Саме виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинне виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя. Чим багатша людина, тим освіта її повинна бути вища, тому що тим важче для неї знайти працю, яка сама напрошується до бідняка, тягнучи за спиною щастя в жебрацькій торбинці. Виховання повинне розвинути в людині звичку і любов до праці; воно повинне дати їй можливість знайти для себе працю в житті.

<...> Виховання не тільки повинно розвинути розум людини і дати їй певний обсяг відомостей, але повинно запалити в ній жадобу серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим. Потреба праці, як ми бачили вже, природжена людині, але вона навдивовижу легко здатна розгорятися або гаснути, залежно від обставин, і особливо відповідно до тих впливів, які оточують людину в дитинстві і юності.

<...> Щоб людина щиро полюбила серйозну працю, насамперед треба прищепити їй серйозний погляд на життя. Важко уявити собі щось таке, що більше суперечило б справжній меті виховання, як той легкий жартівливий відтінок, якого надають навчанню і навіть взагалі вихованню деякі педагоги, бажаючи позолотити для дітей гірку пілюлю науки.

<...> Та виховання не тільки повинно прищепити вихованцеві повагу і любов до праці: воно повинно ще дати йому й звичку до праці, бо справжня серйозна праця завжди важка. Для цього є багато засобів; ми назвемо деякі з них.

<...> Отже, виховання повинно невсипуще піклуватися, щоб, з одного боку, відкрити вихованцеві можливість знайти собі корисну працю в світі, а з другого – надихнути йому невтомну жадобу праці. Чим забезпеченіше майбутнє становище вихованця, чим менше передбачається для нього насущних потреб, що змушують поневолі працювати, тим більше

повинен розширюватися перед ним горизонт світу, в якому для кожного, хто розуміє призначення життя людини і навчився співчувати інтересам людства, знайдеться доволі почесної і корисної праці. Чим багатша людина, тим вищою, тим духовнішою, тим більш філософською повинна бути її освіта, щоб вона могла знайти собі гідну працю для серця. Бідняка праця й сама знайде: досить, якщо він буде готовий її виконати.

<...> Можливість працювати і любов до праці – краща спадщина, яку може залишити своїм дітям бідний і багач.

<...> Праця, звичайно, тягар, але тягар, без якого, поєднання людської гідності і щастя неможливе, – тягар, який повинна нести людина, якщо хоче прийти до того непорушного спокою, до якого закликаються тільки трудящі і обтяжені.

Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. – К.: Рад. шк., 1983

МИКОЛА ПИРОГОВ

(1810-1881pp.)

Короткі біографічні відомості

Пирогов М.І. (1810-1881) – відомий хірург і анатом, основоположник військово-польової хірургії та хірургічної анатомії, просвітитель-демократ народився в Москві в сім'ї небагатого чиновника. Початкову освіту здобув удома, середню – у приватному пансіоні. В 14 років вступив на медичний факультет Московського університету. 1828-1832 рр. – працює в Дерптському університеті. 1832 р. – захистив докторську дисертацію і виїхав на стажування до Німеччини. У 1841 р. переїхав у Петербург і став керівником кафедри хірургії в медико-хірургічній академії. 1854-1856 рр. – учасник Кримської війни, організатор першої дружини санітарних сестер. В 1861 р. змушений був піти у відставку 1866-1881 рр. – вихід на пенсію, лікувальна практика в с. Вишня під Вінницею. 23.11.1881р. М.І.Пирогов помер.

Уривки з основних педагогічних праць

Питання життя

<...> Уривок з забутих бумаг, виведений на світ неофіційними статтями «Морского сборника» про виховання —

До чого ви готуєте вашого сина? – хтось запитав мене. — Бути людиною, – відповів я. — Хіба ви не знаєте, – сказав той, хто спитав, – що людей власне немає на світі; це одна абстракція, зовсім не потрібна для нашого суспільства. Нам необхідні негоціанти, солдати, механіки, моряки, лікарі, юристи, а не люди. Правда це чи ні? Ми живемо, як усім відомо, в дев'ятнадцятому столітті, «переважно» практичному. Абстракції, навіть і в самій столиці їх, Німеччині, вже не в ходу більше. А людна, що не говори, є, дійсно, тільки одна абстракція. Зоологічна людина, правда, ще існує з її двома руками і держиться ними міцно за істотність; але моральна, разом з іншими старосвітськими абстракціями, якось погано належить сучасному. А втім, не будемо несправедливими до сучасного. І в давнину шукали людей удень з ліхтарями; але все-таки шукали. Правда, язичеська давнина була не дуже вимоглива. Вона дозволяла мати всілякі морально-релігійні переконання: можна було *ab libitum* стати епікурейцем, стоїком, піфагорійцем; тільки поганих громадян вона не жалувала. Незважаючи на всю нашу повагу до безперечних якостей реалізму теперішнього часу, не можна, проте, не погодитись, що старовина якось більше цінувала моральну натуру людини... Правда, і в старовину траплялося, так само як і в нас, що були люди, які не ставили перед собою ніяких питань, вступаючи в життя. Але сюди належали і належать тільки два роди людей. По-перше, ті, що дістали від природи жалюгідну привілею на ідіотизм. По-друге, ті, що подібно до планет, діставши один раз поштовх, рухаються силою інерції в даному ним напрямі. Обидва ці роди, звичайно, не належать до винятків; але і не можуть служити правилами.

<...> На чому засноване застосування реального виховання до самого дитячого віку? Одно з двох: або в реальній школі, призначеній для різних віків (з самого першого дитинства до юнацтва), виховання для першого віку нічим не відрізняється від звичайного, загальноприйнятого; або ж виховання цієї школи з самого його початку і до кінця є цілком відмінне, спрямоване виключно на досягнення однієї певної практичної мети. У першому випадку немає ніякої потреби батькам віддавати дітей до юнацького віку в реальні школи, навіть і тоді, якби вони, будь-що-будь, само- правно і самовільно призначили свою дитину ще з

пелюшок для тієї або іншої касты суспільства. В другому випадку можна сміливо твердити, що реальна школа, маючи переважною метою практичну освіту, не може в той же самий час зосередити свою діяльність на готуванні моральної сторони дитини до тієї боротьби, яка чекає її в майбутньому по виході в світ. Та й саме готування це повинно початися в тому саме віці, коли в реальних школах вся увага вихователів звертається переважно на досягнення го- ловної, найближчої мети, дбаючи, щоб не пропустити часу і не спізнитися з практичною освітою. Курси і строки навчання визначені. Майбутня кар'єра різко позначена. Сам вихованець, підохочуваний прикладом ровесників, тільки в тому й покладає всю свою роботу, як би швидше виступити на практичне поприще, де уява змальовує йому службові нагороди, користь та інші ідеали оточуючого його суспільства. Відповідайте мені по щирості, чи можна сподіватися, щоб юнак в один і той же період часу готувався виступити на поприще, не самим ним обране, спокушався зовнішніми й матеріальними вигодами цього, заздалегідь для нього визначеного, поприща і, разом з тим, серйозно й старанно готувався до внутрішньої боротьби з самим собою і з захопливим напрямом світу?

<...> Не поспішайте з вашою прикладною реальністю. Дайте дозріти і зміцнити внутрішній людині; зовнішня встигне ще діяти; вона, виходячи пізніше, але керована внутрішньо, буде, можливо, не така спритна, не така згодлива і ухильна, як вихованці реальних шкіл; але зате на неї можна буде покластися з більшою певністю: вона не за своє не візьметься. Дайте виробитись і розвинутиись внутрішній людині! Дайте їй час і засоби підкорити собі зовнішню, і у вас будуть і негоціанти, і солдати, і моряки, і юристи. А головне, у вас будуть люди і громадяни. Чи означає це, що я пропоную вам закрити і знищити всі реальні і спеціальні школи? Ні, я повстаю тільки проти двох крайностей. Для чого батьки так самоправно розпоряджаються долею своїх дітей, призначаючи їх, які тільки вийшли з колиски, туди, де з різних міркувань і розрахунків їм передбачається більш вигідна кар'єра?

<...> Для чого реально-спеціальні школи беруться за виховання того віку, для якого загальна людська освіта незрівняно істотніша, ніж усі практичні додатки? Хто дав право батькам, матерям і вихователям панувати самоправно над

добрими дарами творця, які він дав дітям? Хто навчив, хто відкрив, що діти дістали природжені здібності і природжене покликання відігравати саме ту роль у суспільстві, яку батьки самі їм призначають? Уже давно залишений варварський звичай видавати заміж дочок силоміць, а невірний і передчасний шлюб синів з їх майбутнім поприщем припущений і привілейований; наказне їх вінчання з наукою святкується і прославляється, як вінчання дожа з морем. І хіба немає іншого засобу, іншого шляху, іншого механізму для реально-спеціального виховання? Хіба немає іншої можливості дістати спеціально-практичної освіти в тій або іншій галузі людських знань, як тільки поширюючи її за рахунок загальної людської освіти?

<...> Всі, хто готується бути корисними громадянами, повинні спочатку на- вчитися бути людьми. Тому всі до певного періоду життя, в якому ясно позначаються їх схильності і їх таланти, повинні користуватися плодами тієї ж морально-наукової освіти. Недарма певні знання здавна називаються *humaniora*, тобто необхідні для кожної людини. Ці знання, з знищенням язичества, з удосконаленням наук, з розвиненням громадського побуту різних націй, змінені в їх вигляді, лишаються назавжди, проте, тими самими світильниками на життєвому шляху і давньої, і нової людини. Отже, напрям і шлях, яким повинна здійснюватися загальнолюдська освіта для всіх і кожного, хто хоче заслужити це ім'я, ясно визначено. Вона є найприроднішою і найнепримушенішою. Вона є найзручнішою і для урядів, і для підданих.

<...> Для урядів, тому що всі вихованці до певного віку діставатимуть освіти, керовані абсолютно одним і тим же напрямом, в одному дусі; з однією й тією ж метою; отже, морально-наукове виховання всіх майбутніх громадян перебуватиме в одних руках. Всі види, всі добрі наміри урядів для поліпшення освіти виконуватимуться послідовно, з однаковою енергією і особами одного відомства, у підданих, тому що всі вихованці до вступу їх в число громадян будуть дружньо мати однакові права і однакові вигоди виховання. Цю тотожність духу і прав виховання повинно вважати вигідною не тому, що ніби є шкідливим для суспільства поділ його на певні корпорації, що виникають внаслідок різноманітного виховання.

<...> Ні, навпаки, я бачу в заохочуванні корпорацій засіб піднести моральний побут різних класів і станів, вселити в них повагу до їх занять і до кола дій, визначеного для них долею. Але, щоб добути користь для суспільства з пануючого духу корпорацій, треба сприяти його розвитку не раніше повного розвинення всіх розумових здібностей молодій людині. Інакше слід побоюватись, що цей самий засіб буде і хибно зрозумілий, і не до речі застосований. Є, проте, немаловажні причини, які виправдовують існування спеціальних шкіл у всіх країнах і у всіх народів.

<...> Сюди стосується майже життєва потреба деяких націй в спеціальній освіті громадян з різних галузей знань і мистецтва, найнеобхідніших для добробуту і навіть для існування країни, а саме, коли перед нею стоїть постійна необхідність користуватися якнайшвидше і якнайширше плодами освіти молодих спеціалістів.

<...> Але, по-перше, немає жодної потреби для якої завгодно країни більш істотної більш необхідної, як потреба «в справжніх людях». Кількість не поступиться перед якістю. А якщо і візьме верх, то все-таки рано чи пізно підкориться мимоволі, з усією його величезністю, духовній владі якості. Це історична аксіома. По-друге, загальнолюдська, або університетська, освіта анітрохи не виключає існування таких спеціальних шкіл, які займалися б практичною, або прикладною, освітою молодих людей, уже підготовлених загальнолюдським вихованням.

<...> Спеціальні ж школи і ціле суспільство незрівнянно більше виграють, маючи в своєму розпорядженні морально і науково, в одному дусі і в одному напрямі підготовлених учнів. Учителям цих шкіл доведеться сіяти вже на обробленому полі. Учням легше буде засвоювати приймане. Нарешті, розвиток духу корпорацій, поняття про честь і гідність тих станів, до вступу в які готують ці школи, буде і своєчасним, і свідомим для молодих людей, достатньо підготовлених загальнолюдським вихованням. Та які ж предмети становлять найістотнішу мету освіти в спеціальних школах? Хіба не такі, які вимагають для їх вивчення вже повного розвинення душевних здібностей, тілесних сил, талантів і особливого покликання? Для чого ж, скажіть, поспішати і так квапитися із спеціальною освітою? Для чого

починати її так передчасно? Для чого міняти так швидко вигоди загальнолюдської освіти на прикладний, однобічний спеціалізм? Я добре знаю, що велетенські успіхи наук і мистецтв нашого сторіччя зробили спеціалізм необхідною потребою суспільства; але в той же час, ніколи не відчували потреби справжні спеціалісти так сильно в попередній загальнолюдській освіті, як саме в наше сторіччя. Однобічний спеціаліст є або грубий емпірик, або вуличний шарлатан.

<...> Відшукавши найзручніший і найприродніший напрям, яким треба вести наших дітей, що готуються прийняти на себе високе звання людини, лишається ще, головне, розв'язати одно з найістотніших питань життя. «Яким способом, яким шляхом приготувати їх до неминучої майбутньої боротьби?» Перша умова: вона повинна мати від природи хоч яке-небудь домагання на розум і почуття. Користуйтеся цими добрими дарами творця; але не робіть обдарованих безглуздими поклонниками мертвої букви, зухвалими противниками необхідного на землі авторитету, суємудрими прибічниками грубого матеріалізму, захопленими марнотратами почуття і волі та холодними адептами розуму.

<...>Ось друга умова. Ви скажете, що це загальні, риторичні фрази. Але я не винен, що без них не можу висловити того ідеалу, якого досягти я так гаряче, так щиро бажаю і моїм, і вашим дітям. Не вимагайте від мене більшого; більше від цього у мене немає нічого на світі. Нехай ваші педагоги, з глибоким знанням справи, краще, ніж я, обдаровані, з гарячою любов'ю до правди й ближнього, постараються з моїх і ваших дітей зробити те, чого я так щиро бажаю, і я обіцяю нікого не турбувати риторичними фразами, а мовчати і мовчки за них молитися.

Пирогов Н.И. О воскресных школах // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С.301-308.

Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С.29-51.

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ

(1803-1865pp.)

Короткі біографічні відомості

Олександр Васильович Духнович народився 24 квітня 1803 р. в с. Тополя в сім'ї священника. Мати Марія теж походила із священницької родини Герберіїв. Зрозуміло, що сімейний мікроклімат сприяв, за спогадом О. Духновича, вихованню „в руському національному дусі”. Згодом вихованням хлопця займався дядько Герберій, священник в Старині, а потім – дід, Іван Герберій, священник у Клокочові. По закінченню сільської школи (1813) навчався в Ужгородській нормальній школі, гімназії. Після раптової смерті батька в сім'ї залишилося шестеро дітей, і Олександр, що був другим сином, хоч і мріяв „присвятити себе студіям землемірства”, був змушений послухатися матері й зайнятися богословськими студіями. Після філософських студій в Кошицях та богословської семінарії в Ужгороді О. Духновича посвячено по цілібату у священники. Призначили його архіваріусом єпархіальної канцелярії в Пряшеві. Там юнак жив у матеріальній скруті, і доведений майже до відчаю, наприкінці жовтня 1830 р. подався до Ужгорода. Місцевий єпископ, котрий знав молодого Духновича ще з семінарії, радо привітав його й призначив священником Мукачевської єпархії. Але прямишівський єпископ не давав згоди на

звільнення, і О. Духнович фактично залишився без засобів для існування. Допоміг йому віцежупан Ужгородської жупи Степан Петровай: він найняв Духновича для навчання свого семирічного сина. В помешканні С. Петровай Духнович мав заробіток і харч протягом 1830- 1833 рр. Потім пряшівський єпископ Таркович змусив О. Духновича повернутися на старе місце під загрозою позбавлення сану священника. Через якийсь час його перевели до Біловежі, де він пробув чотири роки, займаючись крім основної роботи вивченням ботаніки, городництва. 23 квітня 1838 р. новопризначений єпископ Василь Попович запросив О. Духновича на посаду нотаріуса консисторії. Саме там він опрацьовував численні архіви й багаті бібліотеки. У січні 1844 р. його іменовано каноніком у Пряшеві, куди він переїжджає на постійне помешкання.

Революційні події 1848 -1849 рр. в Угорщині О. Духнович не сприйняв і не підтримав. Обстоював рівність і рівноправність усіх народів. 27 квітня 1848 р. Духновича „розлючені мадари вхопили” як „якогось розбійника”; після 8-денного утримання в Кошиці його відпустили. Помер Духнович 30 березня 1865 р. в Пряшеві, де й похований.

Уривки з основних педагогічних праць Народная педагогия в пользу училищ й учителей сельских

<...> Розглядаючи природу як чинник, що визначає природні нахили людини, її задатки до фізичного та інтелектуального розвитку, педагог підкреслює, що сам розвиток значною мірою залежить від системи вправ і наставляння, або виховання. Останнє має враховувати природу дитини і сприяти саморозвиткові, вдосконаленню природних обдарувань.

<...> Обстоюючи принцип природовідповідності, О.В. Духнович дбає про рівномірний розвиток фізичних і духовних сил дитини, наголошує на тому, щоб ці "сили завжди в рівномірності були".

<...>Забезпечити повноцінне тілесне і духовне зростання дітей може народна школа, головним завданням якої є виховання високоморальної, працьовитої, добродійної людини. Саме тому серцевиною педагогіки О.В. Духновича є ідея народності, яка

полягає в тому, щоб виховувати -в дітях людяність, людинолюбство, доброчинність.

«Настанови, — писав О.В. Духнович, — прямий кінець або прямий напрямок хай буде людство, або, як мовиться, людськість, людинолюбство, поскільки людство в цивільному житті є найбільша доброчесність». Таких людей може виховати рідна школа, духовно багата сім'я.

<...> Школа має бути доступною усім дітям і слугувати інтересам народу. У ній учні мають навчатися рідною мовою, яка всебічно розвиває природні сили. Навчання чужою мовою є протиприродним і затримує розвиток здібностей дітей, воно безсиле й гальмує поступ особистості й народу. Рідна мова в народній школі має становити "предмет головний, центральний, що входить до всіх інших предметів і збирає до себе їх результати". Мова (предмет) має сприяти розумовому, моральному та естетичному вихованню дітей.

<...> Щоб «людину і людство влаштовувати», народна школа має бути осередком духовної культури.

Навчаючись у школі, діти мають засвоїти релігійну і народну мораль, яка зміцнює духовні сили, прищеплює любов до рідної землі й не дозволяє вихованцеві вбиратися у «чуже пір'я». О.В. Духнович щиро вірив у те, що шляхом поширення освіти поліпшується мораль людей, а це, у свою чергу, робить суспільство гуманнішим і веде до злагоди та згоди в ньому.

<...> Джерелами і засобами морального удосконалення дітей є вітчизняна історія, народні пісні, звичаї народу, гідні для наслідування приклади дорослих, доцільно підібрані заохочення та покарання тощо.

У процесі виховання, на думку О.В. Духновича, повинен мати місце широкий вибір методів впливу в гармонійному їх поєднанні, бо "слова вчать, а приклади приваблюють". Особливу роль у зростанні молоді він надає прикладу старших: батьків, учителів, яких застерігає від необачних вчинків, закликає до мудрості та виваженості в діях.

<...> діти розбещених батьків теж розбещеними бувають, а розбещений учитель всіх дітей розбещеними зробить і замість доброчесності розплодить злонравність і розбещеність у цілому суспільстві.

<...> Дай сину твоєму здоровий розум, дай йому добрий норов, дай йому науку, здібності; працьовитість, добре серце . дай йому добру волю . — і дав йому все.

<...> Землеробство для людини є природною вправою, воно . сили зміцнює, розум розвиває, також приносить користь людині. Для того також потрібно їсти, щоб всюди до школи належала більша загородка (город) або сад, в якому діти могли привчатися до науки правильного землеробства впражнялися.

<...> Учителі — просвітителі народу, його сіль. Діяльністю вчителя має бути знищено зло і процвітати добродетель. На думку педагога не кожна людина може бути наставником. Ним є той, хто має природні нахили, добре знання предметів та навчання дітей.

<...> Наставник повинен бути обдарованим особливими якостями, і між ними такими:

1. Той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє *покликання* до цієї служби.

2. Повинен мати добрі і правильні *знання і відомості* з того предмета, який хоче викладати іншим.

3. Повинен мати чистий і непорочний *норов* і процвітати добродетелями.

4. Повинен бути від природи *лагідним, поважним*, з повним характером муж.

5. Повинен учнів своїх *любити* і їхню любов також для себе заслужити.

6. Від природи треба йому володіти *легким, зрозумілим* способом викладання.

7. Повинен мати потрібні *засоби* для навчання і наставляння.

8. Повинен *добрий порядок* поважати.

Хто цих властивостей, від природи дарованих, не має, той не принесе у педагогічній сфері ніякої користі, і краще йому відмовитися від цієї служби, ніж коли-небудь жахливо відповідати за недоліки і бути навіки покараним.

Духнович О. Твори в 4-х томах. — Т. 2. — Пряшів. — 1967. — 735 с.

СТАТУТ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА” ПРО ЗАВДАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Видавання усякого рода книжок, творів, письм і часописей в мові українській або при потребі й іншій, особливо творів і письм популярних для ільського і міського люду, та їх розширювання.
2. Уладжування публічних лекцій і викладів, літературно-музичних лекцій, концертів, аматорських вистав театральних – взагалі плекання музики та співу і ведення людowego театру та кінотеатру.
3. Закладання та удержування бібліотек, народних музеїв, публічних читалень і випозичалень, як також збирання і видавання усяких матеріалів, відносячихся до пізнання справ і народу.
4. Основування і ведення книгарень, друкарень і інших для досягнення цілей Товариства потрібних помічних підприємств.
5. Уладжування і ведення шкіл народних, середніх, вищих, а також шкіл господарських, торговельних, ремісничих і промислових з мовою викладання українською, устроювання курсів для неграмотних, а також курсів торговельних, рільничих, промислових і домашнього господарства.

“ПРОСВІТА” ПРО УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЗАПОВІДІ

1. Українська дитина повинна приставати з українськими дітьми й завжди говорити по-українськи.
2. Родичі або старші члени родини нехай в передшкільнім віці вчать дітей читати і писати по-українськи.
3. Скарбом родини нехай буде бібліотека, зложена з найкращих українських книжок.
4. Родина нехай говорить всюди поза домом сміло по-українськи.
5. Кождий українець нехай удержує зв'язь з українськими родинами.
6. Родина нехай хоронить земельну власність, як найцінніший скарб, святий спадок по предках та не допускає, щоби земля перейшла в чужі руки

Ковба Ж.М. “Просвіта” – світло, знання, добро і українського народу. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 37-94

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

(1841 – 1895pp.)

Короткі біографічні відомості

Народився Михайло Петрович Драгоманов 30 (18) вересня 1841 року в Гадячі на Полтавщині. Батьки, дрібнопомісні дворяни, нащадки козацької старшини, були освіченими людьми, поділяли ліберальні для свого часу погляди. З 1849 по 1853 рік юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі. Це були часи накопичення знань, розширення поля інтересів, захоплення новітніми політичними течіями. М. Драгоманов вражав викладачів своєю надзвичайною цілеспрямованістю, працьовитістю, освіченістю.

Восени 1859 року М. Драгоманов вступив на історико-філологічний факультет Київського університету.

Восени 1875 року Михайло Петрович через вирушає до Відня з наміром створити там осередок національної політичної думки, започаткувати випуск української газети. Прогресивний громадсько-політичний збірник «Громада» М. Драгоманов створив у Женеві восени 1876р. Було видано п'ять томів збірника. Головна тема «Громади» – дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлінь до свободи і рівності серед світової

спільноти.

З другої половини 80-х рр. М.Драгоманова запрошує до співпраці ряд провідних видань Галичини. Становлення і розвиток радикальних рухів у Західній Україні, за свідченням І.Франка, стало останньою і, мабуть, найбільшою радістю в житті Драгоманова.

У 1889 році Михайла Петровича запросили на кафедру загальної історії історико-філологічного факультету Софійського університету Болгарії. Виважений і проникливий політик, М.Драгоманов мучився тією задушливою загальною атмосферою, що склалася на теренах Російської імперії у ставленні до національних меншин. Це був період перед черговим тотальним наступом на вільнолюбний настрій народу. Тимчасові поліпшення загального стану сприяли сплескам творчого піднесення, але несподівана смерть від розриву аорти 20 червня 1895 року обірвала життя великого вченого і громадського діяча. Похований М.Драгоманов у Софії.

Уривки з основних педагогічних праць

Народні школи на Україні

<...> Швець, кажуть, завше без чобіт! Так случилось і з нами на цей раз. Для українського народу школа – мабуть, найважливіше діло, – а однако нам найменше прибуло з України звісток про школу. Сталось це, може, через те, що наші дописувателі думають, що нічого нового не скажуть нам про те діло, до якого, вони знають, ми пильно придивлялись, поки були дома. Та і що можна гіршого сказати про школу в нас, може думають вони, – так те, що всякий знає що школи в нас або нема, або вона чужа? Воно так. Але нічого зупинятись на тому, – треба товкти в одне місце з усіх боків, коли хочеш розбити те, що тебе гнітить. Треба розібрати до нитки таке велике горе народу, таке як брак добра і своєї школи, треба втіснити його силою дрібних випадків, – щоб і всякому стало видно, що так далі жити не можна. Ми сподіваємось, що на далі нам пришлють більше звісток про школу «на нашу Україну, на наші землі». А поки що, нащ товариш, який порядкує дописи з України зауважив, що

перед дописами треба розказати по наші статті в «Правді» 1876, ч. 12–16. «Антракт з історії українофільства (1864 –1872 р.)» проте, як дійшло до того, що нам не дали заложити своєї школи. Переглядаючи роботу нашого товариша, без котрої нам ніколи б і не вправитись з дописами, ми запримітили, що стаття наша в «Правді» далеко не повна, – що в газеті на нашу честь багато споминів про шкільні справи на Україні за остатні два десятки років, особливо з часу ранішнього і пізнішого ніж тоді «антракт». Ми думаємо, що буде не лишнім розказати те все, хоч на бігу, поки ми будемо мати час і всі потрібні джерела, щоб докладно, повно, зі всіми іменами і цифрами розказати те, що ми бачили і чули за ті часи, як стояли ближче, ніж тепер, до шкільної справи на Україні...

<...> Тепер, на чужині у нас бракує багато довідок, яких в Росії здобути було б не важко. Через те, може, де в чому далі ми помилились, – але запевняємо читателя, що помилились не тільки без злої волі, а і в самих дрібницях. Ми кличемо друга і ворога, хай поправить те, в чому ми помилились, в тих звістках з Женева на Україну про українську школу, котрі починаються далі...

<...> Про таку науку, та ще рівну для всіх, в Росії шкода говорити! Тут немає і самого малого письменства для народу і ніхто з тих, хто має силу в Росії, не тільки пильно досі про нього не думав, – а ще всяким способом старавсь зупинити діло всякої науки і освіти, а особливо серед мужиків, хоть Росії по числу людей в кожному стані є мужицька земля.

<...> Мабуть, через те вся історія шкіл в Росії за останні сто років є ні що інше, як азбука уряду з наукою і освітою, та видумки як би не дати людям вчитись, особливо мужикові, – не дати вчити навіть просто азбуки! Ми не будемо тут розбирати цю історію, – а тільки нагадаємо саме найважливіше з того, що робилось в усім царстві руським, – і зупинимось на наших українських землях. Читач сам побачить, чи треба далеко заноситись думкою, щоб осудити верховодів в царстві руським інакше, як або «больних балованих детей,» як каже поет, – або як згряя злодіїв, котрі дурять не тільки народ, а і свого царя, у котрих нема нічого святого і дорогого на світі, окрім кишені та кар'єри. Недільні школи заставили говорити про мужичу освіту. Пани, чиновники, вирішили, що недільні школи були видумкою

бунтівників і безбожників, – значить, треба передати діло освіти в руки тих, хто ліпша підпора на троні – в руки попів.

<...> Виготовлено було закон про школи, по котрому вони цілком передавались до рук попам! Тільки в Росії, окрім петербурзьких сен-жерменців (усе рівно тих, що лорду Редстока слугують) усі знають, що таке наші попи. Наші попи не будуть навіть, як католицькі, учити народ. Так пройшло ще кілька років. Тим часом пішла по всьому світові казка про те, що буцім-то у війні 1866 р. і 1870-71 рр. прусакам давали верх не рушниці, а школа, (хоча це пуста річ, – бо прусаки в 1866 р. побили саксонців) Знов заговорили про школу і в Росії, – і побачили, що знов кілька років пройшло, майже, марно. Навіть «Московські відомості» признались, що в нас шкіл менше ніж у Турції і що тому причина те, що в нас мало нарочистих учителів, вивчених в учительських школах (а хто винен тому?!)

<...> По троху міністерство гр. Толстого було примушено до того, що само назвало в 1866-1867 рр. нігілізмом: терпіти світські школи, заводити учительські семінари. Тільки тепер вдарились на нові штуки, щоб знов перевести діло на гич! Почали пригадувати не те, як би більше шкіл наробити, а як би більш няньок над ними напекти, інспекторів, а потім директорів. Ввійшло таке, що як де, то на цих няньок більше грошей покладалось, ніж на самі школи. Цим інспекторам і директорам давали верх над земством, над засадами учителів, ті що заводили земства.

<...> От іменно діло школи народної стояла і стоїть в Росії погано через те, що верхню уряд і міністерство, яке прямо на те поставлено, не дбає про школи, або і збоку і ззаду ворогує проти освіти, особливо мужичої, – а ще через те, що кожну собаку вільно вкусити всякого, хто хоч би з самими мирними замірами, а тільки справді щиро, береться за діло народної освіти. Колись смотритель училищ в «Ревізорі» Гоголь жалівсь: «не приведі, Господі, служить по вченій часті; всяко мішається, всякому хочеться показати, що він також розумний чоловік. «Тепер та біда не минула, – а ще прибавилась нова: всякому хочеться спасти трон, віру, престол-отечество, всякому хочеться стати свого роду Комісаровим!...

<...> Перш усього в Росії так звикли, що усякий чиновник робить для служби, аби-ак, а усердствує тільки, щоб

вислужитись, що як тільки побачать, що чоловік щиро і пильно працює над ділом, та ще над таким ділом, як освіта мужиків, з котрої йому не тільки нема користі, а ще треба самому тратитись,— то зараз думають: «е!» тут щось не певне! І з чого б чоловікові вбиватись та тратитись!? «Ну,—і зараз починають зазирати. Колись в таких случаях рішали просто: це польська інтрига, — тут субсидія од Чарторіського, або-що. А тепер вирішують: звісно, що! іщтертціонажа! хотять основи перевернути!...

<...> І така дурниця допомогла заборонити недільні школи по всій Росії і, зупинити діло, яке так багато обіцяло! Ця заборона була справжнім бунтом! Вона показала народові, що добра школа, в якій учать і не беруть, — є справді бунт проти царя, — і ми і через десяток років знали міщан і робочих, котрі тепер стали батьками, а колись вчилися в нас в недільних школах хлопцями, — і котрі не інакше і розуміють причину, од чого царь заборонив школи студентські бо не хотів, щоб люди вчили і не били!...

<...> І воно інакше не може бути з ділом бунту в школах! Тому ж самому навча і те полювання на «бунтовщиків», на «реступну проповідь в школах народних», котрої так пильно замується наше начальство в остатні чотири — п'ять років само начальство несе бунт і політику серед дітей, в школи, само воно притягає туди бунтовщиків, само переверта щирих учителів на бунтовщиків! Ми далеко не супротивники ні проповіді про конечну переміну теперешніх порядків, ні навіть бунтів.

<...> Ми думаємо навіть, що в нас більше говорять про такі вчинки, ніж дійсно їх роблять, думаємо взагалі, що ті, хто зветься в Росії ворогами теперішніх порядків, говорить про це.

<...> Сільський учитель — кинутий в нас без помочі, без ради освічених людей, без бібліотеки, усякий над ним сбитку є, гордує є усякий чипляється до нього шипонить над ним: поліція, пани, попи, і інспектори. Шкільний уряд в Росії навіть не має і того звичаю, котрий завівсь по другим чиновницьким гніздам, — звичайно але іноді борячий чоловіка, коли нема другого захисту: це звичаїх стояти за «свого чоловіка проти чужих. Чи через те, що шкільний уряд в Росії здавна вважавсь за щось, мов, лишне серед других, чи через те, що він набитий софістами і кающимися Магдалинами, (бо все ж таки люди вчилися чомусь, сами колись

розуміли, де раки зімують, сами часом гарячилися з за добра і волі). Магдалинами «лібералізму, нігілізму, сепаратизму», легенькі), помогли виставитись з ряду других, особливо в переднедавні часи, – і которі тепер думають, що начальство не забуло тих гріхів; – так ось хто його зна, од чого більше, тільки уряд в Росії і самій причіпливій і самій лохливій з усіх урядів. Не приведи боже, зачепить хто учителя, та ще сільського, набреше на нього! Начальство за його не заступиться, навіть і тоді, як само буде знати і говорити під рукою, що учитель невинуватий. Отак то живе наш сільський учитель, мов заєць серед хортів. Не диво, що коли його любить народ, коли він не лякає, – то не вижити серед шпionства попівського, паньського, поліцейського; а вже нехай він дасть раду мужикам в своєму законному ділі проти старшини, посередника, попа, пана, жида-арендаря, – йому це не минеться. Не диво, коли він думатиме, думатиме, – тай махне рукою на школу, послухавши тих, що кажуть, що школа – то пусте діло. І добре ще, коли він перемінить школу на діло користне народові – і не кінчає просто шинком! Щоб вдержати в себе любов до школи і віру до неї і учителеві в Росії треба мати надзвичайну силу характеру.

<...> І після того пекла, которе придумано в остатні роки для учителів і школ, міністр нар. освіти ще смів сказати за обідом десь над Чорним морем, де він літом крутиться, щоб бути ближче до Лівадці, – що, мовляв, всяким добрим учителем дорожить, як скокровищем! Треба було добре запевнитись, що в тих, хто слухали те, лоби мідяні, щоб казати таке після того, як список вигнаних з служби учителів і учительок, або таких, що не велено пускати в школи, виростав що місяця...

<...> І прийдеться йому кидати на вік привичну любезну роботу « а може піти з торбою. А учені, которі хвалили його збори, певно і не знатимуть, що з ним сталось, а хоть знатимуть, то мовчатимуть. Мовчатимуть редактори газет, мовчатиме земство, хоч воно могло б хоч так писати про школу в нас, як писав б. Корф, могло б оступитись за свого учителя. Мовчатимуть і ті вороги турків, наші славянолюбці, которі раді пригадати старих козаків, – та тільки те раді, щоб на Україні був спомин про дух, радо мелють язиками на Мітхада Нашу, що хоче усіх болгар поробити конституційними «османлісами», – а самі

мовчать, або похваляють, як уряд петербургськи дума всіх обрусити в самодержавнім царстві своєму. А воно навіть виходить і не «обрусеніє», – а просто «обрушеніє», – здирство, темнота, – пордання усіх чесних і щирих людей. Одначе самі назадовні кружки в російській громаді ще у 1862 р. мало оглядалися на українське движенія, учись більш за «нігілізмом», ніж за «сепаратизмом.» Правда, шчо хоч одного з авторів поіменованих букварів, Д. Стронина, і арестовано в 1862 р. та з другими полтавцями (між ними) писавшого українські вірші Д. Кониського вислано до дальніх губерній але в карі Строніна «українська пропаганда»була більше причіпку, бо ні в чому було обвинуватити, – а букварь був одним доказом в українстві.

<...> Тільки польські пани по правому боці Дніпра кричали на «хлопоманцу», і за ними почало потягати ближче до Дніпра панство лівобережне, що повело за собою чутку про те, що ніби вишлють кількох з молодезі з Київа і Полтавщини до дальшої губернії після того, як по доносу і з Переясловщини кажуть, Трепова, тепер петербурзького начальника міста одвезено в Архангельск а Д. Чубинського (того самого, що потім працював по зазову і на гроші імператорського російського географічного товариства над етнографічним описанням правобічної України), київські «хлопомани» написали протест проти «клевет», котрі на них зводять паньські реакціонери обох...

<...> Так завелось з 1863 р. у Росії, що по українському можна було печатати стихії, поеми, повісті та хоть би і філософії Гегеля перекладати на українську мову. Тільки того, що було б правдивою їжею для народу, не можна було печатати. Колись то у Росії і Великоросії і Малоросії піднімали спори про те, як широка мусить і може бути література українська, – чи така ж у сестороння, як і російська, чи провінціальна і народна, тільки на «домову потребу», як казав «День». Тепер заборонено саме літературу «домову», «простонародну», котру признавали користою і московці. Заборонено було печатати шкільні книги, навіть мішані, українсько-московські, – такі іменно, які радили писати педагоги в самому «Журналі Міністерства Нар. Просв.» при тому ж самому міністерстві, при которому і сталась ця заборона. Наука і школа мусила склонити голову перед високому буцім то політікозу, – а на самому ділі перед розсерженим

крепацьоду волезу паном, навіженим монахом і переляканою поліцією, – которі знайшли собі «вмокающе в розум перо» в руках перегнаного молодшими головами і через те розлютованого московського професора! Так завелось з 1863 р. у Росії, що по-українському можна було печатати стихії, поеми, повісті та хоть би і філософію Гегеля перекладати на українську мову. Тільки того, що було б правдивою їжею для народу, не можна стало печатати. Колись то у Росії і Великоросії і Малоросії піднімали спори про те, як широка мусить і може бути література українська, – чи така ж всестороння, як і російська, чи провінціальна і народна, тільки на «домову потребу», як казав «День».

<...> Тепер заборонено саме літературу «домову», «простонародну», котру признавали користою і московці. Заборонено було печатати шкільні книги, навіть мішані, українсько-московські, – такі іменно, які радили писати педагоги в самому «Журналі Міністерства Нар. Просв. при тому ж самому міністерстві, при котрому і сталась ця заборона. перед розсерженим крепацьоду волезу паном, невіженим монахом і переляканої поліції, – которі знайшли собі «вмокающе в розум перо» в руках перегнаного молодшими головами і через те розлютованого московського професора!...

<...> Говоримо сміло: пропало, або заснуло, і беремось запевнити те, навіть призиваючи в свідкі людей служащих і цифри з статті інспектора Константиновича. Прибито було діло шкільне в правобічній Україні не тільки через те, що прибита була народна мова в книгах і школах, але і через те, що верх попів над українолюбцями був верх темнолюбців взагалі над пріцателями освіти. Ми бачили, скільки совітів гімназії подали голос за те, щоб учити в школах українських з початку по українському. Ті всі люди, що таке говорили, не були українофілами, а ще менше сепаратістами. Вони були тільки людьми, котрі шанували науку і школу, або стидились не шанувати їх*). Тепер вбавилось, що дяківство і поліція вище науки!

<...> Значить науку можна і по боку! Далеко не українофіли була і більша половина учителів в київську педаг. школі, – а всі признавали в ну, що учитель перш усього мусить бути

проводником науки і пошани до народу українського. Тепер і тут взяв верх ладан та налиця де-сяцького. Далі усякий знає, що в сільському шкільному ділі в Росії багато залежить од інспекторів, а особливо в чиновницьку Росію. От же по правді кажучи, думаємо, що само начальство київське признається, що між 12 районів правобічних і двома директовами лівобічних, не знайдеться і трьох, котрі б були не чиновниками, а справді любили школу і учителів.

<...> Архієрейські родичі, генеральські і губернаторські прихвостні, прибувши з поручальними листами в Київ, виживші з ума старі учителі, а іноді і такі, що перед тим служили десь по землемірству, чи що, – приймались в «штаб» генерал-лейтенанта Антоновича правити школами на правобічній Україні. В директори ж шкіл в Черниговщині діставсь бувший директор полтавської гімназії Д. Кульжинській, не тільки донощик на гімназію ще з часів...

<...> От через це все ми вважаємо себе в повнім праві сказати, що після 1864 р. діло наукової народниці школи на Україні по меншій мірі замерло, а надто саме там, де більш хазяйнували чиновники міністерства, каліки перехожі, потім і інспектори і директори. Так само, особливо в Катеринославщині (в Александр, повіті) в Херсонщині (в Елисаветградськ. повіті) в Черниговщині, (в Борзенському повіті, в Ніженському) де щось пробували робити де хто з земців, – а тепер коли скрізь над земством взяли силу предводитчлі дворян та доносчики-чиновники, як Гарусов, Кульжинськіц і т. п., – то й ті смиренні сходи наукової школи сільської на Україні поглушено повялено. Ми вже не говоримо про те, що ніколи не може бути жива наукова школа на Україні без української мовияк ще з 1863–1864 рр. забито було скрізь по українських школах науковців дух і підкошено було живу школу при самому корені через те, що вигнато було з неї живу народну мову і письменство українське.

<...> А вже кому як, – а громадівцям українським зовсім не можна сказати, що і без нас хто небудь зробить що небудь для мужика українського, хоч простий букварь, котрий в другому місці зробить хто небудь з-за одних грошей. У нас на Україні тільки щирій прихильник мужицької може взятись і за такий букварь. У нас, коли мужицькі громадівці не зроблять наукових

книг для мужиків, то і ніхто не зробить. Так, значить, і візьмемось до них, – та тільки до таких, що справді ніхто не зробить окрім громадівців. А що б зложити такі книжки, далі щоб зложивши їх, провести між народ, візьмемось за школу, заведемо школи по всіх углах, де можна тільки нам пролізти. Треба поновити добрі початки 59-60-го років і злучити їх з початками 1869-74 рр. В ті часи, коли серед молоді руськоїї вперше прокинулась совість,» – думка, що треба вернути хоть щось мужикам за все, що батьки наші в них крали крадемо ми, – молодь взялась за школи: вона кинулась вчити дітей малих не тільки по школах недільних, але і по хатах...

Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1.

ІВАН ФРАНКО

(1856 – 1916рр.)

Короткі біографічні відомості

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 р. в с. Нагуєвичі на Львівщині в родині коваля. Навчався у початковій та німецькій нормальній школі, пізніше — у Дрогобицькій гімназії. Початок його літературної діяльності припадає на часи навчання в гімназії. Першими спробами були поезії, що друкувалися в журналі «Друг» та сформували збірку «Баляди і розкази». 1875 року вступив на філософський факультет Львівського університету, який залишив через арешт у червні 1877 р. Пізніше був заарештований ще. Майже постійно співпрацював з різноманітними періодичними виданнями, на сторінках яких виступав як критик, публіцист, науковець. Із 1894 р. видавав журнал «Житє і слово», після закриття якого з 1898 р. був членом редакційного комітету «Літературно-наукового вісника». Взимку 1907—1908 рр. здоров'я письменника значно погіршилось. Матеріальні нестатки й виснажлива праця призвели до загострення хвороби восени 1915 р. Помер Франко 28 травня 1916 р.; похований у Львові.

Уривки з основних педагогічних праць

Наші народні школи та їх потреби

<...> Мені припала честь на тім вічі сказати дещо о наших школах. Може, то не зовсім відповідна річ для мене, бо я школами ніколи осібно не займався, учителем, богу дякувати, ніколи не був, так що не один міг би мені сказати, що справа шкільна для мене – чуже поле. Може, воно й так, але можна дивитися на се і з другого кінця. Школи – то так, як і політика: тільки деякі, вибрані та покликані, її роблять, нею кермують, але всі люди чують їх роботу на своїй шкірі, платять за неї то грішми, то кров'ю. Ті високі політики могли би також сказати: нехай о політиці не сміє ніхто говорити, крім нас, бо тільки ми нею займаємося, ми на ній розуміємося, ми знаємо, що, й куди, й до чого, а прочий нарід не знає, то нехай мовчить. А прецінь так нині не є; конституція не тільки дає нам усім право займатися політикою і забирати в ній голос, але навіть зобов'язує нас до того.

<...> Так само і з школами: великі пани в раді шкільній, інспектори, директори та професори могли би сказати: що вам, простим хлопам, неукам, балакати о школах, коли ви на тім не розумієтеся? Се наше діло, ми на тім зуби з'їли, то нам про се й знати. А що ж ми їм на се скажемо? А скажемо їм так: ваша правда, панове, може бути, що ви на тім найліпше розумієтеся, і ми вам вашого розуму не відбираємо. Але, з перепрошенням вашої чесної коруни, ми на ті школи і на вас платимо свою кєрвавицю, і хоть ми темні та неуки з ласки божої, то все-таки і ми дещо бачимо. А ну ж но, може, ми, дивлячися збоку, побачимо дещо й таке, чого ви, стоячи всередині, не видите? А при тім, вельможні панове, не забувайте, що школа, хоть і як важна та свята річ, все-таки є для людей, а не люди для школи, і для того ми маємо право і обов'язок сказати тут і своє слово, а як ви нас не вислухаєте, то ми можемо і будемо через своїх послів у Львові та й у Відні домагатися і добиватися, щоби школи за наші гроші були такі, яких нам треба, а не такі, яких вам хочеться.

<...> От так собі розміркувавши, я зважився виступити перед

вами з промовою про наші школи. В великі мудрості не буду заходити, не буду силуватися ані на хвальбу, ані на ганьбу, бо то не ялося в таким зборі, але подам вам деякі рахунки, вийняті з урядового справоздання ц[ісарсько]-к[оролівської] ради шкільної крайової, а вже потому з тих рахунків будемо витягати для себе науку, чи добрі наші школи, чи кепські, і чого їм треба.

<...> Отже, спитаймося наперед: скільки маємо шкіл в Галичині? Говорю тут лишень о школах початкових, так званих народних по селах і містах. Шкіл таких маємо кілька гатунків: т[ак] зв[ані] етатові, філіальні, дяківки, або школи тривіальні і школи вправ при семінаріях учительських. Усіх їх мали-смо в Галичині в 1891 році 3853 публічних, а, крім того, ще 198 шкіл приватних, котрих тут далі не буду числити. 3853 школи – то значне число, скажете. Певно, що не мале. Але треба мати на увазі, що в нашій краї числиться 6230 громад, значить, все-таки виходить, що поверх 2377 громад не мають ще у себе школи, а то також досить багато.

Але то ще не все, бо зі справоздання ради шкільної виходить, що тих 3853 шкіл є властиво на папері, а на правду маємо шкіл трохи менше, бо 256 шкіл було цілий рік запертих для браку учителів, значить, на правду мали ми тільки 3597 шкіл. Але й то ще не значить, що 3597 громад мали школи. В деяких містах, як знаємо, буває більше як одна школа, в самім Львові є їх 28, у Кракові 15, а коли візьмемо ще 36 більших міст, у котрих є щонайменше дві або три школи, то побачимо, що від тої суми треба ще відшибнути около 200, так що властиво покажеться, що не 2377, але 2933, т. є. близько 3000 громад в нашій краї не мають школи.

<...> Придивімося тим школам з іншого боку. Маємо в нашій краї 6 600 000 людності; розрахувавши ті школи на ту людність, побачимо, що одна школа випадає на 1713 люда. Се досить багато, бо означало би около 300 родин, т. є. 200 до 250 дітей на одну школу. Але коли відшибнемо головні міста – Львів і Краків, де є всього 43 школи на 202 536 людей, далі, коли відшибнемо ще й тих 256 шкіл паперових, що нібито є, а властиво стоять пустою для браку учителів (таких пустих шкіл, очевидно, нема ані у Львові, ані у Кракові), то побачимо, що в решті краю одна школа випадає на 1774 люда, або около 300 дітей на одну школу.

Для шкіл однокласових або двокласових, які по найбільшій часті є по наших селах, се дуже замного. В Чехах, наприклад, випадає одна школа несповна на 1200, а в Франції тільки на 713 людей. Ну, але то Франція, а то Галичина, а у нас на те є приповідка: куди куцому до зайця!

<...> Дивімося далі. Всіх дітей, котрі повинні би ходити до школи, виказано в нашім краї в 1890 році 766 416, що мали від 6 до 12 літ, і 205 271 таких, що мали від 12 до 15 літ і повинні були ходити на науку недільну. Треба додати, що дітей тих виказано тільки в тих громадах, де є школи і в школах учителі, так що не виказано тут дітей з тих 2933 громад, в котрих науки шкільної нема. Значить, в тих громадах, де є школи, випадає на одну школу 270 дітей. То би ще не було багато, якби наші школи мали по кілька клас, але таких шкіл, що мають по 2 – 5 клас або й більше клас, у нас в цілому краї є тільки 602, а найбільша часть – 2985 шкіл однокласових, у котрих діти душаться, як селедці, не мають чим дихати і не стільки учаться, скільки мучаться. Ну, але правда й то, що не всі діти, обов'язані до школи, ходять до неї.

<...> Ходять на науку щоденну 481 863, а на недільну 105 549, то значить разом 587 412, або трошечки більше як 60 на 100. Та все-таки на одну школу випадає 163 дітей, коли тимчасом, наприклад, у Франції, котра трохи ліпше розуміється на шкільнім ділі, ніж ми, на одну школу народну випадає всього тільки 66 дітей. То значить, що, прирівнюючи нас до Франції, ми маємо або півтретя раза замного дітей таких, що ходять до школи, або для тих дітей півтретя раза замало шкіл. Розуміється, не говорю тут о тих сотках тисяч дітей, котрі в своїм житті бачать школу хіба в місточку або в переїзді через яке сусіднє село.

<...> Ідімо далі і запитаймося: що ж нас коштують ті школи? Не маємо на се рахунків з остатніх літ і мусимо брати давніші, з р. 1883. Як знаєте, на школи платять громади подвійний додаток: один вимірює уряд податковий, по 9 кр[ейцерів] від кожного ринського податків безпосередніх на громаду а по 3 кр[ейцери] на двір, а другий накладає рада повітова яко повітовий додаток на школи; оба ті податки стягуються разом, і гроші з них ідуть до окружного фонду шкільного. Коли тих грошей не стане на платню для учителів і на інші шкільні потреби, то решту додає каса крайова.

<...> Отже, в р. 1883, коли ще було тільки 2600 шкіл, стягнуто в додатках від громадів 589 624, від дворів 55 674 а ще кілька десятків тисяч з інших дрібних датків, разом 623 830 р[инських] додатків повітових (громади по 4 кр[ейцери] від ринського, а двори по 3) зложено 273 299, разом 897 129. Тим часом на удержання тих шкіл, що були, і заложення ще 80 нових видано 1 239 234 р[инських]. Значить, до тих грошей, зложених громадами, не стало ще 342 105 р[инських]. На то зложила каса крайова 281 000, а 61 104 р[инських] таки забракло і покрито з інших грошей. З того рахунку бачимо, що в р. 1883 одна школа коштувала пересічно 545 ринських.

<...> Але се ще не весь кошт, бо ті гроші йшли тільки на платню вчителям та на інші потреби шкільні. Будинки шкільні, як знаєте, будуються коштом громад, і тільки бідніші громади дістають на се запомогу з каси крайової. Такий будинок коштує громаду не раз 600 – 800, до 1000 ринських або й більше, але я візьму середній рахунок – 800. В однім році кладеться у нас около 100 нових шкіл, значить, сам кошт будинків винесе 80 000 р[инських]. Каса крайова дає, як сказано, додатки до платні учителів, інспекторів і інших урядників, запомоги біднішим громадам на будинки, пенсії вислуженим учителям і т. і. В р. 1883 вона видала всього на школи народні 534 353, так що разом коштувало 2 600 шкіл в 1883 році 1 560 439 р[инських], або одна школа пересічно 600 ринських.

<...> Скажете, може: сього багато, а я скажу, що сього мало, се ніщо. Подивімося знов до Франції. Ми у себе клали кошт одного будинку шкільного для 160 дітей на 800 ринських, а у Франції будинок шкільний для 66 дітей коштує пересічно 25 000 франків, т. є. по-нашому около 12 000 ринських. На саме утримання шкіл і платні учителів додавала французька держава в р. 1872, по тяжкій війні з пруссами, 56 мільйонів фр[анків], або 994 фр[анки] на одну школу, а сього року видає 126 мільйонів фр[анків], або 1870 р[инських] на одну школу. Розуміється, се тільки додаток, бо більшу часть, два або й три рази стільки, дають громади. Як бачите, по інших краях люди не жалують видатків на школу, та зато ті інші краї зовуться освіченими краями, а нас величають краєм темним.

– Як то темним? – скажете, може. – Та бійтеся бога! Маємо

звиш 3000 шкіл, видаємо на них мало що не 2 мільйони ринських річно, чи ж то не досить для такого бідного краю, як наш? Багатші краї можуть собі класти муровані палаци, держати для 60 дітей по двох або й трьох учителів, справляти бібліотеки і коштовні прибори, а нам аби що то, аби трохи, як-то кажуть, очі отворити. Що ж, може, то й рація, але подивімося, який пожиток приносить нам таке отворювання очей. Яка нам користь із наших шкіл? То найважніше питання, бо, як каже письмо св[яте], по плодах їх пізнаєте їх.

<...> Як гадаєте? Якби в якімось краї через 40 літ було 2000 шкіл, а до кожної школи вступало би щороку лиш по 50 учеників, щоби навчитися не жодної великої мудрості, але читати й писати, то скільки би нині було в тім краї письменних людей? Приймаючи щороку 50 нових, а випускаючи 50 підвчених, одна школа за 40 літ видала би їх 4 мільйони. А знаєте, скільки у нас було шкіл перед 50 роками? В році 1850 було їх 2219 і ходило до них мало що не 100 000 дітей. А нині, як я вже згадував, маємо шкіл півчетверта тисячі, а в них мало що не 600 000 дітей. То значить, аби вже не знати що, аби за 40 літ тих письменних перемерло або десь пропало й 2 мільйони, то ще таки повинні би-сьмо мати щонайменше зо 3 міл., т. є. половину всієї людності в краї такої, що вміє бодай читати і писати.

<...> А тим часом що ж показує остатня конскрипція? Показує вона, що в Галичині 4 876 614 люда не вміє ні читати, ні писати; читати вміє тільки 1 731 202, а з них тільки 939 122 вміє читати і писати. Від остатньої конскрипції прибуло нам усього 66 978 людей письменних, хоч за той час перебуло в школах щонайменше півтора мільйона дітей. То значить, що з тих дітей, котрі вступають у нас до школи народної, ледве двадцята часть вийде зі школи, вміючи читати, а ледве тридцята часть навчиться яко-такто читати й писати. То значить, далі, що нашому краєві щороку прибуває несповна 6700 письменних людей, а коли би так далі йшло, то треба би чекати ще з яких 80 літ, поки би вся людність нашого краю дохрпалася до тої великої мудрості, щоби вміла бодай читати. То значить далі, що кожда наша школа, до котрої в однім році вступає на науку не 50, але 100 й більше дітей, видає нам за то раптом -двох таких, що вміють читати. Ну, як на таке, скажете ви, то тих 600 ринських, що ми річно даємо на

школу, то аж надто замного. За 600 ринських можна би наймити і удержати приватного вчителя, котрий би без усякої паради вивчив десятеро дітей читати й писати і без школи.

– Що ж се за чудасія така? – питаєте, люди добрі. Ну, ви по селах, може, й ліпше від мене знаєте, чому воно так, і, певно, скажете о тім дещо й від себе. А я скажу те, що знаю. Рада шкільна крайова і сама бачить, що наша шкільна справа іде якось набакир, хоч, видно, не признає, щоби вона так кепсько стояла, як я се вирахував. Подає вона й деякі причини лиха, а іменно – брак учителів відповідно приготованих, припинання учителів невідповідних, надмірне не раз число учеників, кепську і недостаточну платню учителів і т. і. Я не буду говорити обширно о тих увагах ради шкільної: вони, певно, в значній часті справедливі.

<...> Учителем школа стоїть; коли учитель непотрібний, неприготований, несумлінний, то й школа ні до чого. Ну, а добрих учителів треба, по-перше, добре самих вивчити, а сього теперішні учительські семінарії по більшій часті не роблять, а по-друге, треба їм добре заплатити. Бо на кепсько плачене становище в наших часах спосібні і вчені люди не йдуть. Та й сього не досить: доброго учителя треба також поставити в такі умови, щоби він міг щось добре зробити. Як його буде десять різних властей і невластей надзорувати: і війт, і священник, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і орендар, і жандарм, як-то кажуть, і баба, і ціла громада, то хоч би він був найспосібніший і найщиріший, то до ладу не дійде і буде мусив плюнути на таку роботу.

<...> А власне чим спосібніший і щиріший учитель, тим швидше се зробить або буде мусив зробити. І для того, говорячи о тім, що треба нашим школам, я би на першім місці поставив таке жадання: щоби над учителем було менше старшини. Громада повинна презентувати учителя: для заряду маєтком шкільним і дозору над ним має бути місцевий комітет шкільний, а для дозору над наукою інспектор окружний; сього зовсім досить. Ані громада сама, ані інспектор сам не повинні мати права віддалити ані перенести учителя; можуть се зробити тільки за обопільною згодою, а в разі незгоди повинен рішати інспектор крайовий. Се дало б учителеві певну незалежність, без котрої

його робота дуже часто буває тільки тяжкою панщиною, без замилювання і без пожитку.

<...> Друга річ, се плата. Минувшого року, на глум цілому світу, мали в Галичині два такі випадки, що учителі на посаді померли з голоду. Учитель у нас бере менше, ніж перший-ліпший возний при суді або стражник при криміналі. Ну, то не дивно, що на таку благодать ніхто без крайньої нужди не хоче йти, і учитель, як тільки може, покидає своє місце, іде до стражі фінансової або деінде. З того виходить для школи така біда, що замість учителів спосібних, напрактикованих, таких, що люблять науку і дітей, чимраз частіше приходять учителі неспосібні, такі, що вже не мають чого іншого хопитися, ну, і, розуміється, марнують дітям час, а громаді гроші.

<...> Важна річ є також то, що у нас в одній школі сидить не раз 60 або й 100 дітей. Сидять вони по кілька годин в такій задусі, в такім смороді, що не то вчитися, але й дихати там не можна. Я вже згадав, що у Франції, де школи майже всі 2 – 4-класові, на одну школу випадає півтретя раза менше дітей, ніж у нас. Ну, та на то була би рада, якби лиш більше вчителів – поділити дітей на кілька відділів: одні приходять рано, сидять дві години, по них приходять другі і так далі; один учитель учить один відділ, другий другий, потому знов перший і т. ін.

<...> Але то все не є ще найважливіша річ. Найважливіше, мені здається, ось що. Не від одного ви почуєте таку річ. Е, в наших давніх школах, ще перед радою шкільною, ліпше вчили! З того часу ще у нас полишалися письменні люди. А в нових школах нібито вчать чогось, а потому дитина вийде і за пару літ усе забуде. Не одному могло би то видаватися дивним, але є в тім багато правди. Причина, мені видається, така: в найдавніших школах вчили мало, але принаймні знали, чого вчили: читати, писати, рахувати, співати в церкві, та й годі. Дитина за пару літ навчилася того добре, а що найважливіше, опісля не могла вже сього забути, бо принаймі щонеділі й свята йшла до крилосу і на хор, мала перед собою книжку церковну або купувала собі таку книжку й на власність, і так тото маленьке зеренце науки хоч не розвивалося, то й не пропадало і держалося довгі літа.

<...> А тепер не так. Тепер в народній однокласовій школі вчать багато всякої всячини: і граматику, і географію, і зоологію,

і ботаніку, і астрономію, і історію – речі, о котрих давніше сільські школярі і слихом не слухали. Наші пани в раді шкільній захотіли, щоби школа народна була якимось маленьким університетом, щоби давала дітям усього потрошки. А що ж із того виходить? А виходить те, що сільський хлопчина кілька літ ходить до школи, не раз о голоді, о холоді, душиться в ній і тратить здоров'я, час і силу, слухає викладів про історію, астрономію, географію і т. і., а, вийшовши зі школи, не тільки зараз забуває всю ту премудрість, але за два-три роки забуває зовсім читати.

<...> Легко зрозуміти, чому се так: з усіх тих мудростей подає вчитель дитині лиш хвостики, обрізки, а не раз попросту тільки лушпину. Сільській дитині в пізнішій житті все се ні на що не придається, з голові її воно не в'яжеться в ніяку цілість, а багато дечого в її літах є для неї зовсім недоступне. А за тими мудростями дитину або не вивчать добре читати, або як вивчать, то налягають головню на польське, що знов їй потому мало на що здається; церковного співу і обряду не вчать – ну, і, очевидна річ, що потому дитина не має до чого приткнути те, що винесла зо школи, і розгублює все по дорозі. Де в селі є читальня або де родичі мають звичай справити дитині щороку хоч одну-дві нові книжки, там ще яко-так, там здобутки шкільної науки не пропадають марно. А де того нема, де дитина, покинувши школу, не бачить більше книжки на очі, там її наука певно не дочекає до другої конскрипції...»

Іван Франко. Зібрання творів. У 50 т. – Т. 45. Філософські праці / І.Я.Франко. – К.:Наукова думка, 1986. – 573 с.

Чого хоче Галицька робітнича громада?

<...> Всі вольності, даровані 1848 року, окрім панщини, швидко потім знов скасовано, просвіта народна, віддана в руки попів, була хоч трохи й більша, ніж за панщини, а все-таки переважно церковна: дітей учили по школах читати, писати, катехізму, церковного співу, а не подавали їм ані відомостей, потрібних для них у господарстві, ані не було книжок, по-нашому

писаних, з котрих би такий трохи письменний чоловік міг був навчитися ясно думати о своїм житті і його поліпшенні. А коли врешті по нещасливій прусській війні народам Австрії знов даровано більшу свободу, конституцію*, коли дозволено їм вибирати собі своїх заступників до ради державної, що становить закони і ухвалює податки на всі краї, до сеймів крайових, рад повітових і громадських, то аж тоді могли думки о поліпшенні людського робітницького життя дійти й до нас і свободніше межі людьми ширитися. З одного боку, школи по селах перероблено на світські, взято їх з-під руки попів і передано під надзір окремих на то вибраних рад шкільних (громадських, повітових і ради шкільної крайової), зложених з людей письменних і вчених, в значній часті самих учителів. По тих школах наказано вчити далеко більше і потрібніших речей, а межі ними й початків господарства, садівництва, бджільництва і др. Правда, багато, і то найпотрібнішого, по тих школах не вчать, а іменно не вчать потрібного по селах ремесла, не обзнайомлюють старших дітей з устроєм і справами держави, котрі в конституційнім краю кожний обов'язаний знати. Та зато при сільських школах наказано заводити і держати збірники книжок для зичення тим ученикам, котрі вже вийшли з школи, а коли з часом в кожному селі, при кожній школі таких книжок про всілякі і потрібні для людей діла набереться багато, то вони, хоть і як перебрані та переціджені аж трьома радами шкільними, все-таки де в чім причиняться до освічення людей.

<...> Такі читальні, коли б вони були в кожному селі і велися розумно та щиро, могли би зробити дуже багато добра, могли би робучих людей далеко більше освітити і навчити, ніж теперішні аби й які високі школи.

2. Щоби могли бути правдиво свободними і вміли вповні користуватися своїми правами, вони мусять одержати належне і всестороннє формування, мусять виробити всі свої тілесні і духовні сили.

<...> Велика частина нинішньої недолі і нужди робучого люду лежить в тім, що робучі люди тепер невчені і темні [с.162].

<...> Темного чоловіка кожний одурить і залякає, він не може ніколи певний, в чім його право і обов'язок. А й наука така, яку нині подають у школах, для робучого люду, хоч і як багато

коштує, прецінь мало чим ліпша від цілковитої темноти: в тій школі так само затемнюють розум робітника всякими катехінами, фальшованою історією, навчанням зовсім непотрібних речей, а залишуванням потрібних. Науку подають в теперішніх школах не для того, щоби образо вати й навчити робітника потрібному і людському знанню, але тільки на те, щоби виховати з нього підданого, щоби вмовити в нього покірність теперішнім несправедливим порядкам і утвердити його в темноті.

1. Щоби кожному вольно було вчитися і навчати, чого і як його воля;

2. Щоби навчання і виховання молодого покоління було ділом громадським – не забороняючи, однак ж, і родичам, коли вони до того охочі і спосібні, - навчати самим своїх дітей;

3. Щоби школа розвивала всі, тілесні і духовні, спосібності учеників, щоб не виводила заниділих та слабосилих учених, неспосібних до ручної праці, але щоби виводила вчених, розумних і розвинених робітників;

4. Щоби релігії, яко речі, опертої не на знанні, а на вірі, не вчено по школах.

Іван Франко. Казки / Іван Франко. – Львів: Майдан; Книжково-журнальне вид-во, 1954. – 279 с.

Коли ще звірі говорили

<...> Але Вовк тільки язик висунув. Як був прив'язаний до левиного хвоста, так і волікся за ним усю дорогу, поки й дух випустив.

— А бачиш, — каже до нього Лев, — ти казав, що новий цар не страшний, а як побачив його зблизька, то од самого страху помер!.

<...> Нюхає Лисичка — смачно пахне. Встромляє голову в глечик — не йде голова. Пробує лапкою — не витягне. Крутиться Лисичка, скаче навколо глечика, а Журавель їсть собі шматочок за шматочком, поки всього не виїв.

— Вибач, любонько, — каже, випорожнивши глечика, — чим хата багата, тим і рада, а більше на цей раз нічого немає.

<...> Розсердилася Лисичка, навіть не подякувала за

гостинність. Вона, бачите, думала, що на цілий тиждень наїсться, а тут прийшлося додому йти, облизня спіймавши. Відтоді й зареклася Лисичка з Журавлями приятелювати.

<...> Побилися вони об заклад. Стала Лисичка на один скок поперед Рака, а Рак учепився їй кліщами за хвіст. Рушила Лисичка, біжить щодуху, аж курява здіймається. Добігла до пенька та й кличе:

— А де ти, Раче? Нічого не чути.

— Ну, Раче, де ти там? — ще раз кличе Лисичка та й обернулася хвостом до пенька.

— Та ось де я! Давно вже жду тебе, аж трохи за пеньок забіг[13].

<...> Лишилося їх двоє: Кабан і Лис. Поділилися вони вовковим м'ясом. Кабан швидко з'їв свою частину, а Лис трошки з'їв, а решту сховав під себе. Минув день, минув другий. Кабан голодний, нема чого їсти, а Лис усе в куточку сидить, витягає по шматочку м'ясо та й їсть.

— Що це ти, кумочку, їси? — питає його Кабан.

— Ой, кумочку, — зітхає Лис. — Що маю робити?! Свою власну кров п'ю з великого холоду. Зроби й ти так само. Прокуси собі груди та й висмоктуй помалу свою кров, то побачиш, що й тобі легше стане.

<...> Послухав дурний Кабан. Кликами розпоров собі груди, та поки дійшов до того, щоб напитися своєї крові, то увесь кров'ю підплив та й помер. От Лис тоді й кинувся на його м'ясо і ще кілька днів мав що їсти.

Заєць крикнув «три» і рушив сам, як вихор, нивою.

А їжак пробіг, може, з три кроки, потім притаївся у борозні і повернув назад на своє перше місце. А Заєць біжить щосили. Та коли добіг на кінець ниви, аж тут їжакова жінка з другої борозни кричить йому назустріч:

— А я вже тут!

<...> Біжать ще раз угору — знов те саме. Так він, бідолаха, бігав, бігав аж сімдесят і три рази туди й назад, а їжак кожного разу був «уже тут». Чи Заєць добіжить до одного краю ниви, чи до другого, все чує одно: «Я вже тут». А сімдесят четвертий раз Заєць не добіг. Саме на середині ниви впав на землю і сконав на місці.

— О Лисичко-сестричко! — закричав бідолаха. — Спіймало мене сильце і не пускає. Ану добувай свої три міхи хитрощів і визволяй мене із зашморгу.

— Ой небоже, — мовила Лисичка, — пропали мої хитрощі всі до одної; Скакала через річку, і всі три міхи вирвалися і булькнули у воду.

— Га, то вже, видно, така моя доля, що тут мені вмирати. Прощавай, Лисичко-сестричко! Пробач мені за все, чим я тебе обидив та образив!

— Прощаю тобі, їжаче, — мовила Лисичка, витираючи сльози з очей, — прощаю тобі од всього серця.

— А йди, Лисичко-сестричко, обіймемося ще раз на прощання!

Лисиця обняла їжача, хоч і як їй було не до смаку. Та що, неборак на смерть лагодиться, та як же йому не вволити останню волю?

— Поцілуй мене, Лисичко-сестричко, — просив їжак. — Адже ми вік звікували, як брат з сестрою.

Нахилилася Лисичка до їжача, щоб його поцілувати, та ледве торкнулася своїм язиком до його зубів, а їжак тільки клац! Ухопив її зубами за язик та й держить. Що вже Лисиця не крутилася, вертілася, що вже скавучала й плакала, їжак держав за язик, поки не прийшов господар. Побачивши, що їжак спіймався в сильце і держить Лисицю за язик, він розсміявся і забив лисицю, а Їжача пустив на волю [с.26]

<...> Бачиш свого ворога, — мовив Заєць, — як виглядає із свого укріплення?

— Я не я буду, коли його звідти не дістану! — мовив Ведмідь і як ревне на все Ведмеже горло вниз у криницю. А з криниці як відіб'ється його голос, ще удвоє сильніше, мов з величезної труби.

— А так! — скрикнув Ведмідь. — Ти мені ще загрожуєш? Чекай же, я тобі покажу!

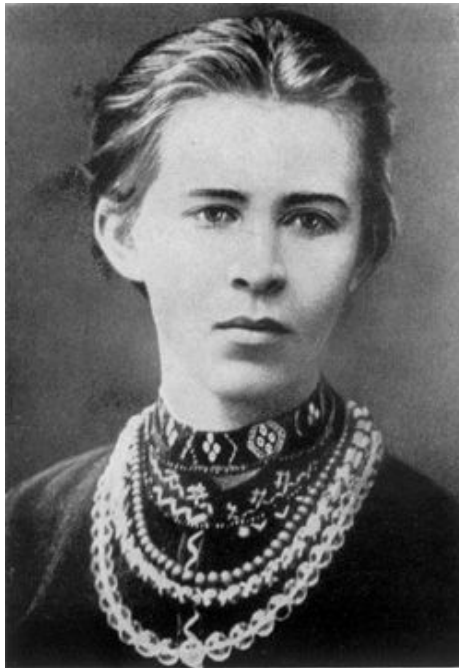
Та й з цим словом Ведмідь бабах у криницю та там і втопився.

А Заєць стояв біля цямрини і дивився, поки звірячий ворог зовсім не потоне, а тоді скочив щодуху до звірів і розповів їм, яким то способом примудрився він позбутися Ведмеда і

визволити їх усіх від тяжкого нещастя. Чи треба вам казати, яка радість запанувала у всьому лісі і як усі дякували Зайцеві за його вчинок.

Іван Франко. Зібрання творів. У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

(1871 – 1913рр.)

Короткі біографічні відомості

Народилася Лариса Петрівна Косач 25 лютого 1871 в місті Новоград-Волинський. (Мати — Олена Пчілка, Батько — високоосвічений поміщик, дядько — Михайло Драгоманов). У будинку Косачів часто збиралися письменники, художники і музиканти, влаштовувалися вечори і домашні концерти.

Вчилася майбутня поетеса у приватних вчителів. 1881 рік став роковим, у дівчинки виявили тяжке захворювання - туберкульоз кісток. Будучи тяжко хворою, Лариса вивчає класичні мови (грецьку і латинську). Восени 1883 року їй роблять операцію на лівій руці з видалення кісток, уражених туберкульозом.

У грудні вона повертається з Києва до Колодяжного, стан здоров'я поліпшується, з допомогою матері Лєся вивчає ще французьку і німецьку мови. Починаючи з 1884 року активно пише вірші («Конвалія», «Сафо», «Літо краснеє минуло» і ін.) і публікує їх у часописі «Зоря». Саме цього року з'явився псевдонім «Лєся Українка». 1885 року у Львові вийшла збірка її перекладів творів Миколи. Лєся Українка багато перекладала (М. Гоголя, А.

Міцкевича, Г. Гейне, В. Гюго, Гомера й ін.). Про рівень її освіти може свідчити факт, що у 19-літньому віці дівчина написала для своїх сестер підручник «Стародавня історія східних народів». Побувавши 1891 в Галичині, а пізніше й на Буковині, Українка познайомилася з багатьма видатними діячами Західної України (І. Франком, М. Павликом, О. Кобилянською, В. Стефаником, О. Маковеем, Н. Кобринською. 1902 рік проводить на лікуванні в Сан-Ремо (Італія), живе в Одесі, Києві. У Чернівцях вийшла її збірка поезій «Відгуки». 1903 драматична поема «Вавилонський полон», вірш «Дим». 1904-1905 рр. — поезії «Дочка Ієфая», «Напис в руїні» та ін. Друге видання збірки «На крилах пісень», «Осінь казка», «Пісні з кладовища», «Пісні про волю», вірші «Мріє, не зрадь!», «Упоєні на бенкетах кривавих...», діалог «Три хвилини». На початку березня 1907 року Леся Українка переїжджає з Колодяжного до Києва.

7 серпня 1907 р. Лариса Косач та Климент Квітка. Поетеса завершує драматичну поему «Кассандра». Жандармами вчинено обшук в квартирі Косачів, конфісковано 121 книжку. Лесею Українку разом із сестрою Ольгою заарештовано. У 1908 році перебувала в Ялті, Києві, Одесі, Євпаторії, Батумі, Тбілісі. їздила до Берліна на консультацію з професором щодо операції на нирках. Останні роки життя Л. Косач-Квітки пройшли в подорожах на лікування до Єгипту й на Кавказ. Померла 19 липня 1913 року в Сурамі у віці 42 років.

Уривки з основних педагогічних праць

Волинські образки Школа

<...> Довго збиралась я одвідати мою товаришку, що була учителькою в церковноприходській школі, аж врешті вибралась. Ну, та й день же я вибрала! Не встигла я од'їхати й верству від міста Луцька (село, де жила, моя товаришка, було верстов за двадцять від Луцька), як вчистив страшенний дощ, так під ним я доїхала до самого села, мов скрізь сито бачила хати і греблю з вербами, та вже тільки на майдані він дав мені трохи просвіток, і я побачила ясніше церкву, попівський великий будинок, а трохи

далі від нього маленьку хату з ганочком і з шкільним дзвінком біля ганочки. «Оце ж і школа,— сказав мій візник,— та тільки як ви до неї доберетесь?» Справді, перед самою школою була велика калюжа, немов який брід. Я дивилась на неї з недовір'ям і вибирала місце, куди б ступити так, щоб не зав'язнути на першому ж кроці. Тим часом моя товаришка побачила мене у вікно і вибігла на ганок з голосним радісним вітанням: «А, ось і ти! нарешті! Та що се ти, видно, злякалась моєї Венеції? Нема чого робить, друже мій, скачи в воду» Я мусила послухать її ради і одважно скочила по щиколотки в воду, врешті се не було великою одвагою, бо вже й так я промокла гаразд, то небагато зосталось довершити. Увійшовши у хату після перших вітаннів взаємних, я стягла з себе мокре убрання і хотіла повісити його на стіну, коли се моя товаришка спинила мене: «Куди ти? воно тобі все вибілється, та ще мокре воно, то й не одчистиш». Нема чого робить, чіпляю я його на стілець, а сама хочу сідати на другий.— «Не сідай!» — крикнула товаришка. Я з дивом оглянулась на неї. «Сей стілець має тільки три ноги».— «А де ж цілий?»—спитала я. «На цілому висить твоє убрання, а більш стільців нема. Сідай на моєму ліжку, а я присуну стола та й будемо чай пить.

<...> Умостились якось, хутко й чай був готовий; поки товаришка поралась з ним, я розглядала її домівку, та врешті не було там чого довго й : розглядати. Голі стіни, полупана стеля і ще більш полупана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою до умивання, потім шафка маленька,- під другою стіною стіл,— на сей час він був присунутий до ліжка,— скриня та відомі вже стільці, та от і все.

— Ну,— кажу я товаришці,— оце ж я приїхала подивитись на твою академію, як то ти тут людей просвіщаєш.

— Шкода, не побачиш, запізно приїхала.

Як се? Таж тепер половина квітня, що ж се у вас так рано вакації? А ти ж писала, що скоро екзамени почнуться.

— Не буде екзаменів.

— Чому?

— Батюшка не хоче. Я була виготовила одну групу спосібніших хлопців, та діло стало за законом божим, се ж батюшчина справа, він тяг-тяг до самого великодня, а тепер каже: «Нащо їм ті екзамени, нехай ідуть бидло пасти». От, так-то в нас!

А ти ж думала як?

— Та вже ж певне думала, що не так. Ну, нічого робить, треба хоч так подивитись на школу.

— Нехай вже завтра, тепер темно.

— Гаразд. Однак, слухай, чого ти тут сидиш, чом не поїдеш додому, коли тобі нічого тут робити?

— Та от ще треба гроші з батюшки викрутити.

І вона почала мені розповідати довгу процедуру «викручування» учительських грошей, як спочатку їх піп «стягає» з громади, громада одмагається, кажучи, що і сама школа не конечне потрібна, що вони не всі посилають дітей до школи і що врешті й грошей нема. Проте сяк-так грошістягаються, і батюшка ховає їх у себе. Тут уже починається «викручування». Учителька йде до батюшки за грішми, починається нескінченна розмова. Після довгих сперечок батюшка врешті дає рублів зо три, а то так і рубля, як упреться.

— Ну, як таки можна! — казала я товарищі, — і чого ти розводи розводиш з тим попом? Яке він має право видавати тобі твої заслужені гроші по п'ятаку — немов ти у нього «на водку» просиш?

— А що ж ти з ним зробиш? Від нього ж се залежить.

— То ти б скаржилась на нього!..

— Кому?

— Ну, там громаді чи посередникові.

— Та громаді про се байдуже, а з посередника мала користь, я рада, як він мене не чіпає. Ото одного разу приїхав, то тільки ще напався на мене, і як би ти думала, за що? — За те, що я в церкві зимою в смушевій шапочці стою. «Се, каже, ображає релігійне почуття селян!». Що я з ним буду говорити? Та врешті ще тутешній-піп не гірший від других, він собі старий, то хоч сидить тихо, притім досить добродушний. Я його унуків учу і за те обід у нього маю.

— Як? тільки обід?

— Тільки! то по-твоєму — тільки, а по-нашому: навіть. Якби тобі баба з цілого села кожна по черзі обід носила, як мені було в однім селі, то й ти б сказала навіть. Ні, ще мій піп, слава тобі господи; з ним можна владитись. Скупенький трохи... до того ж приход небагатий.

- Ну, однак, он в якій кам'яниці живе.
- Та що ж кам'яниці, коли у ній порожньо!
- Може, може...

Ми сяк-так помостилися, постелилися. полягали спати, причому вікно треба було замкнути подушкою, бо одна шибка була вибита. Другого дня рано, вставши кумившись замість мила яйцем (мила не було, а гроші на нього ще треба було «викручувать»), я пішла подивитись на шкільну кімнату. Як тільки я перейшла сіни, ще мокрі після вчорашньої зливи, подчинила двері в шкільну кімнату, на мене вдарило холодною вільгістю, мов з льоху.—Шкільна кімната була немощена, з нерівною долівкою, така ж сама полупана, тільки хіба ще гірше, як і хата учительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна дошка, з слідами крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибита на стіні межі двома тьмяними вікнами чимала географічна карта, стара і немов закурена.

— Що то, твої ученики вчать географії? — спитала я, дивлячись на ту карту.

— Куди там географія! Вони ледве читати та писати навчаться за той короткий час, що ходять до школи.

— Чому так?

— Та де ж, коли вони часом тільки на пилипівку починають уперше збиратись, а то все то бидло гонять, тощо.

— Проте ж єсть у вас якась програма? '

— Та що ж, от щоб вивчились читать, писать без великих помилок, головно в букві ять, та лічби трохи, а то ще той спів чимало часу займає.

— Який спів? ти їх співати вчиш? — спитала я, вже зовсім дивуючись, бо до тієї пори не чула, щоб моя товаришка співала, а тим більше, щоб могла ще й інших вчить.

— Та вчу, церковного співу, воно б то і не дуже трудно, співи вибираємо найпростіші, та все ж навчити хоч би й «господи помилуй» хлоп'ят, що не мають жадного поняття ні про ноти, ні про гуртовий спів, річ не легка, не раз аж упрієш над ними, а вже що горло болить, то нема чого казати... Ну, однак, ходім, що ти тут ще сподіваєшся побачить?

Але я стояла серед хати і прислухалась,— за стіною чуто було якийсь гомін.

— Що то таке? — спитала я.

— А, то, певне, люди зібрались, се тут зборня, в ній же і сторож мешкає, а за стіною моєї хати — холодна. Я тобі кажу, що тута часом наслухаєшся!...

— А тепер же ніхто часом не сидить у тій холодні?

- Ні, тепер весна, весною рідко сажають,— робота саме в полі, то люди відпрошуються, щоб уже як мають саджати, то пізніше, аж коли нагальна робота скінчиться, або як свята довші набіжать...

Гомін за стіною міцнішав, видно, розмова провадилась далеко не мирна. Гомін глухо віддався у вільготному повітрі школи; робилось якось прикро. Ми вернулись в хату учительки.

— А де ж ваші шкільні книжки? — питала я.

- От тут,— відповіла товаришка, показуючи на малу шафку біля груби.

— Можна подивитись?

— Та можна, можна, хоч знаєш, там є і заборонені!

Я дивилась на неї і не знала, чи мені їй вірити, чи ні. Вона засміялась.

— Так, так, заборонені, от побачиш! Ти ж, сподіваюсь, не донесеш на мене «по начальству»?!

Я все-таки не розуміла. Вона одімкнула шафку і почала показувати: осе «библиотека для чтения вне классово».

Взяла я наугад якусь книжку, читаю: «Житие св. Симеона Столпника». Становлю, беру другу: «Житие св Григория»... Ще одну витягаю, з другого кінця полиці, знаю: «Житие преподобного»...

— Та що се у тебе все такий «душеспасительний» вибір? — питаю.

— Що ж робить, на те у нас церковноприходська школа, які книжки нам присилають, такі мусимо читать. А ось тут наші учебники,— і вона показала на середню полицю.

Там стояли: молитовник, «краткий катехизис», «закон божий», «задачник», арифметика та кілька тоненьких букварів, я забула ймення їх авторів — все якісь невідомі.

— А ось і заборонене! — сказала врешті товаришка, усміхаючись і показуючи на низ шафки, де лежала купка книжок і стояла чимала порожня сулія.

Я подивилась на книжки: «Родное слово» Ушинського, читанки Па-ульсона, кілька виданнів «Посредника»...

—Що ти, жартуєш зо мною? — крикнула я з дива.

— Та ні, які там жарти? Се справді книжки, «изъятые из школьных библиотек».

—Та тут же есть книжки, «одобренные Комитетом Грамотности»!

— Мало що! «Комитет Грамотности» для нас не указ,— вона говорила-се, не сміючись, а скоріш смутно; прийшлося повірити.

—А се ж тобі навіщо? — питала я, показуючи на сулію.

Товаришка знову засміялась:

— А се учительський спадок! Теж, коли хочеш, забороне. Мій попередник тримав у сій сулії горілку, ну, а в мене вона, звісно, порожня стоїть, та, може, ще кому знадобиться колись... Однак, дивлячись на осю сулію, я згадала мого батюшку і те, що вже час мені йти обідати до нього. І ти ж зо мною?

—Та ні, як же я...

— Ну, нема чого, моя люба, мусиш іти, бо у мене нема нічого. Та ти не думай, мій батюшка любить гості приймати, він ще й радий буде. Ходім.

Рада-нерада, мусила я йти. Спинаячись попід тином, щоб не попасти в поналивані вчора калюжі, пішли ми до попового двору. Двір був великий, порослий травою, на ньому хліви, комори, різні господарські прибудинки, поруч з двором великий старий садок з рясними деревами оточував ту саму велику кам'яницю, що я бачила, їхавши. Високим ганком пішли ми в ту кам'яницю. В першій же хаті побачили попа з дочкою і двома онуками, що вже сиділи за накритим столом. Товаришка познайомила мене, і нас запросили до гурту. Обідаючи, я все поглядала навколо по хаті. Трудно було зважати, чи то була вбога, чи багата господа. Товаришка моя правду казала, що кам'яниця попова порожня, але ж їй дуже багато треба було, щоб стати повною. Була то стара будова, давній кляштор католицький (церква теж колись належала до нього), з товстими стінами, глибокими вікнами, з високим склепінням замість стелі, холодний, просторий, досить темний. Голоси і кроки лунали в тих хатах, як в церкві, і здавалось, що тут господарі не піп і його сім'я, а оті темні

уніатські образи та дерев'яні ангели, що дивились на нас із стін, непривітно всміхаючись або суворо насупившись. Ті образи й ангели були винесені з церкви, коли вона з уніатської обернута була в православну (такі обертання були не першина для неї). Батюшка, що, подібно як і церква, був колись уніатським попом, прийняв вигнанців до своєї хати, і вони пристали до неї зовсім, більш ніж сам господар,— маленький, сухенький дідусь, він зовсім губився у своїй величній оселі. В ній, врешті, все якось губилось: і постанова, і килими, і мисники, і скрині,— увесь той скарб попівський, що в іншій хаті робив би враження заможності, і люди. Ні розмова, ні товариство наше не були там на місці. Мені стало легше, коли ми врешті по обіді вийшли в садок, де вже не було ні католицьких стін, ні уніатських образів.

Походжаючи стежкою, поміж кущами порічок та агрусу, товаришкг моя помалу завела річ про те, що от уже весна, учіння скінчене і час би вже їй їхати додому.

— Ну, що ж, поїдьте,— сказав батюшка благодушно.

— Та ви ж знаєте, батюшко, що я не можу поїхати, і навіть знаєте, через що...

— Ні, звідки ж я знаю? — промовив батюшка все так же невинно.— коней в селі не можете найняти?

— Та ні, батюшко, що там коні! Звісно, що,— грошей нема, а коні знайшлися б.

— А, он ви що. Господи, який тепер світ настав! що за користо-любіє в молодих людей! Чи так же було в наші часи? Гай, гай, панночко, панночко! — і він засміявся тихим старечим сміхом.

Його бесідницю, видно, сміх не брав, навпаки, вона ледве здержувала досаду:

— Справді,— провадив батюшка, пересміявшись,—нащо вам ті гроші, та й ще всі разом? Ви людина молода. От пождіть, будете йти заміж, справлятимете посаг, отут-то вам грошики й згодяться. Правда ж? — звернувся він несподівано до мене.

Я мусила вступити в розмову:

— Коли то ще те буде, а от тепер шкода, що ми не можемо поїхати разом з нею до міста. У мене й коні замовлені, та що ж, видно, прийдець- ся самій їхати додому. То як сказати твоїй матері? — звернулась я до товаришки,— коли ти будеш дома?

—Не знаю,— відповіла вона коротко.

— Ну, годі, годі, не журіться,— почав батюшка, раптом змінивши тон,— чи вже справді думаєте, що я такий жила? Ось приходьте сього вечора, то ми з вами обрахуємось, а завтра й поїдете, коли ваша хіть.

Далі розмова змінилась, а незабаром ми собі пішли додому.

Увечері товаришка пішла «рахуватись». Довго я ждала її, врешті прийшла вона, ні весела, ні смутна.

—Ну що? оддав? — питаю.

—Та... оддав, половину! Нема, каже, всіх, не зібрав. Що ти з ним зробиш?

—Ти ж йому віриш?

—Де там!

—Що ж ти, поїдеш, чи будеш «викручувати» свої гроші до кінця?

— Та ні, поїду, обридло вже, може, потім як-небудь виправлю. Годі вже про се говорити, увірилось!...— І вона почала вкладати свої речі, щоб завтра виїхати.

Другого дня ми рушили, попрощавшись з школою і з селом, куди ні мені, ні їй більш не судилось вертатись. Порожня школа, порожня хата і порожня сулія zostалися чекати нового вчителя.

Леся Українка. — Твори: У 12 т. — К.: Наукова думка, 1976

БОРИС ГРІНЧЕНКО

(1863 – 1910 рр.)

Короткі біографічні відомості

Народився Борис Дмитрович Грінченко 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр поблизу села Руські Тишки, тепер Харківського району Харківської області, в родині збіднілих дрібнопомісних дворян. Нестримний потяг до знань, любов до слова, бажання оволодіти законами прекрасного виявилися у хлопця ще з раннього дитинства. Він багато і натхненно читав.

З 1874 по 1879 рік Борис Грінченко навчався у Харківському реальному училищі, де зблизився з народницькими гуртками. За поширення заборонених царським урядом видань його заарештували і кілька місяців тримали під вартою.

Після звільнення Борису Дмитровичу довелося залишити навчання і самому почати заробляти на життя.. Так сталося, що, працюючи в казенній палаті Грінченко мешкав у сім'ї шевця. Допитливий і працьовитий, він скоро навчився шити чоботи і мав від цього невеликий заробіток. Економлячи, обмежуючи себе у всьому, письменник таким чином заощаджував гроші на книги.

Самоосвіта дозволила Б.Грінченку скласти іспити на звання народного вчителя при Харківському університеті. З 1881 року починається його освітньо-педагогічна діяльність, яка тривала

до 1893 року. Вчителював він у селах Харківщини, Сумщини, Катеринославищини. Учителювання Б.Грінченко поєднував з фольклорно-етнографічною, культурологічною, науковою та лінгвістичною працею. У цей час його різножанрові твори, підписані або власним прізвищем, або псевдонімом (П.Вартовий, Василь Чайченко, Б.Вільхівський, Іван Перекотиполе), регулярно друкуються в журналах та альманахах.

У 1902 році письменник перебирається до Києва. Там разом з дружиною Марією Загірною він трудився над укладанням найбільшої своєї праці — чотиритомного «Словаря української мови» (1907—1909рр.). Цю визначну роботу було відзначено академічною премією.

Підірване задавненням туберкульозом здоров'я письменника не витримало такого напруженого, безперервного ритму. 6 травня 1910 року життя невтомного трударя обірвалося в м. Оскендалетті.

Поховано Б.Грінченка в Києві, на Байковому кладовищі.

Уривки з основних педагогічних праць

Украинский букварь для науки чтения и письма

<...> Говорил осел соловью: «Хорошо ты поешь, да только немного недоучился. Поучись – ка у нашего петуха, тогда лучше запоешь».

<...> Сын учился в городе и приехал на лето к отцу в село. Отец и говорит: «А возьми-ка, сын, грабли и пойдем сено сгребать». А сын отвечает: «Я за науками все мужичьи слова позабыл. Что это – грабли?»

Отец ничего не ответил, а сын пошел по двору, ходит, руки назад заложил. Когда как наступит на грабли, а они как поднимутся и хлоп его по лбу! Он тогда как закричит: !Вот проклятые грабли! Как же сильно бьются!.

<...> Учил я так. Я рассказывал детям, что есть звук, подводил их к той мысли, что, произнося слова, они произносят слитые вместе звуки. Потом брал обычно слово оса и, проговаривая его протяжно и заставляя то же самое делать и детей, подводил их к тому, что они разделяли слово на звуки. Так

я и дальше учил раскладывать слова на звуки.

<...> К каждой букве в этой книге дан рисунок. Дети называют нарисованную вещь, потом это название должны прочесть в подписи и очень легко находят сами новую букву и знают, как ее нужно произносить.

<...> Каждую букву, которые дети изучали, они сразу же учились и писать: к этому делу они уже были готовы, так как раньше научились писать элементы этих букв. Поэтому чтение и письмо не только одно другому не мешали, а наоборот – помогали, делали учение более интересным ученику...

<...> Буквы в букваре я поставил в таком порядке, чтобы прежде всего шли более легкие для произношения звуки – это особенно важно тогда, когда учитель хочет сократить первый период обучения (разложения слов на звуки без букв); конечно, вместе с тем я заботился о том, чтобы этот порядок мог дать достаточно материала для чтения.

<...> После алфавита я даю отдельный параграф, чтобы объяснить детям, что такое ударение...

Якої нам треба школи

<...> Давно вже тямущі люди говорять, що як учить дитину, то треба, щоб наука була тією мовою, якою дитина говорить змалку. Так кажуть і педагоги, люде, що добре тямлють науку про те, як треба доводити до розуму дитину.

Чому ж то так?

Коли вчити дитину нерідною мовою, то дитині треба спершу вивчити чужу мову, щоб добре розуміти науку. Зразу дитині треба робити два діла: і вчитися читати, писати та щитати, і вивчати чужу мову. Уже через це одно завсїгди краще, щоб до науки вживати рідну мову. Та на сьому ще не край.

<...> Якби у науці була своя мова, то весь час дитина вживала б на те, щоб набіратися знаннів наукових; а як дитина мусить ще й чужої мови вчитися, то вже їй дуже мало буде часу, щоб добувати ті знання. Через те та дитина, яка вчиться чужою мовою, завсїгди менше знатиме, ніж та, що має науку мовою своєю.

<...> Звісно, багаті люде, що мають спромогу довго вчити свої діти, вивчають їх так, що вони часом путяще тямлють і чужомовні книги. Але робочий чоловік не може так довго вчитися: у його й грошей на те нема, та й діти його завсігди в роботі. У багатих людей дітям одна робота: наука; а в бідних зовсім інакше. Візьмімо хоч селянина. Тільки дівчина хоч трошки піросла – вже вона янька, або гуси чи телята пасе. А хлопець хиба не з самого малку все то в пастухах, то в погоничах, то на іншій роботі? Через те дітям робочих людей на науку остається дуже мало часу, вона в їх коротка. Значить треба зробити так, щоб за коротку науку така дитина могла якомога більше навчитись. Отут і стає на перешкоді чужомовна наука; бо більшу частину часу дитина повинна витратити на чужі слова, в не на знання. Тим то чужомовна наука не дуже дошкуляє багатих людей, а робочим людям вона непридатна: робочим людям треба наука рідною мовою, бо тільки нею можна всього найшвидше навчитися.

<...> Через те, що багатий чоловік довго вчиться по всяких школах – у нижчій, у середній та в вищій – через те він уже в школі добуває собі стільки знання, скільки треба, щоб зробитися освіченим чоловіком. Робочий-же чоловік школу має коротеньку і через саму школу освіченим чоловіком зробитися не може. Коли він хоче знати більше, то вже йому доводиться самотужки вчитися, читаючи книги. Коли ж ті книги чужомовні, то дуже важко йому буде добувати собі з їх знання. Бо хоч і вчився він у школі, та чужої мови за короткий час не вивчиш, через те і розуміє такий чоловік чужомовну книгу погано, а часом то й зовсім не розуміє. Значить і знання собі з таких книг він здобути не може і застається й довіку таким нетямущим, як і був. А як кому й пощастить дечого навчитися з тих книг, освітитися, то на це доводиться йому витратити стільки часу, положити стільки праці, що такою працею міг би він собі вдсятеро більш розуму добути, як би вчився й читав своєю мовою.

<...> І завсігди робочому чоловікові трудно добути собі освіту, а через те серед робочих людей тільки кому-не-кому пощастить досягти тієї освіти. що цьому правда, те ми бачимо й у себе. У нас по школах учать не нашою рідною українською

мовою, а московською (чи, як іноді її в нас по селах звуть, – панською). Дитині дуже тяжко вчитися, і вона мало чого навчається і скоро забуває те, що й вивчила. Часом буває така біда, що й читати забуває. Та як же б воно інакше й було? За чужою мовою поспіє дитина вхопила тільки крихточку знання. Треба б, щоб після школи дитина читала добрі книги та до тієї крихточки ще не нового знання докладала, – дак тут знов горе: московської мови дитина не могла до ладу навчитися, а книги, які їй доводиться читати, всі по московському. Дивиться в книгу хлопець або дівчина, через десяте п'яте розбирає, а більше так, що й ні. Трудно розуміти, – нема охоти й читати, – нудно. Так і покине дитина книгу. А як не читає чоловік, не вчиться далі, то забуває й те, що знав, і так темним і вмирає.

<...> Друге те, що звичайно всяка наука дитячій голові важка. А тут іще як почати задурювати дитині голову тією чужою мовою, то дитина й зовсім очманіє. І через те ми й бачимо, що дуже часто після науки чужою мовою, дитина хоч так-сяк і навчиться читання-писання, а розуму і неї в голові не то не прибуде, а часом і той, що є запаморочиться. Бо наш розум так, як і наше тіло: як робити через силу, то пропаде й сила. Як через силу товкмачити в голову і науку, чужу мову, то й памороки голові заб'єш.

І справді ми бачимо таку річ, що завсігди діти, що вчать своєю рідною мовою, розумніші, більше і їх хисту й розумової моторності, ніж у тих, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку.

<...> Тепер же що воно буде, як увесь народ отак завсігди навчати чужою мовою? Сей народ ніколи не буде такий навчений, ніколи не буде стільки знати, скільки знатиме народ, що має школу з рідною мовою. А як народ менше навчений, менше знає, то й йому трудніше й на світі прожити – так саме, як і кожному окремому чоловікові. Інші народи вже багато придбають собі добра – і в коморю, і в голову, – а сей народ усе остається позаду, усе живе бідно й погано, ніяких гарних порядків не може в себе завести, не може до-пуття ладу собі дати.

<...> Хіба ж ми не бачимо сього й на нашому вкраїнському народові? Народи по інших державах давно вже позаводили в

себе добрі порядки, а в нас вони хіба добрі? Інші народи живуть в достатках, а ми бідуємо. Інші народи зазнають добра і втіхи, кохаючись у науці, в просвіті, у всяких милостях, а в нас найчастіша втіха – чарка. Звісно, ця біда залежить не тільки од поганої школи, а ще й від усяких інших справ, та все ж дуже тому лихові допомагає те, що ми темні, не знаємо куди треба йти та що саме треба робити, щоб завести в себе гарне, розумне й любе серцю життя. А темні через те, що в нас наука поганенька, та й тієї поганенької ми не тямимо, бо вона чужою мовою.

<...> Та й не тільки саме це лихо у нас. Ми вся знаємо, як тепер буває, що як навчиться дитина в школі перекручувати свою мову по московському, то зараз уже й задере носа: і батько в його дурний, і мати нетямуща, і сестри та брати недоумки, і начхати йому на сільське товариство, бо всі вони неуки. Він через школу так уже навчився думати, що освічений, учений чоловік може бути тільки з московською (чи то: з панською) мовою. Сам він тієї освіти має так багато, як кіт наплакав, і московської мови він не знає, а тільки калічить мову, мішаючи московську з українською, та він того не помічає. Він думає, що він дуже став розумний уже через те, що замісто як говорити так, а от батько, мати та інші селяни того не вміють, то він на їх поглядає згорда: він уже на панську лінію переходить, а вони – мужлаї! Отак і починається в сім'ї розладдя, сварка, – ми це раз-у-раз бачимо по селах. Хіба ж воно гарно? У сім'ї треба ладу та любові, а ся чужомовна наука призводить до безладдя та до сварки. Звісно, часом буває, що вивчений син і не величається, і не свариться з сім'єю, та се буває рідко.

<...> Такого розладдя через неоднакову мову не буде по сім'ях тоді як школа вчитиме рідною мовою: тоді і школяр, і сім'я говоритимуть однією мовою, то й не буде такий школяр у сім'ї й на селі одрізаною од хліба скибою. Тоді він не гордуватиме селом, а як що добре вивчив і знає щось, о не величатиме нею тих, які її не мають.

Усе, що тут розказується, давно вже відомо серед інших, освіченіших за нас народів. Там давно вже зрозуміли, яка біда буває з чужомовною наукою, і через те позаводили в себе так, що дитина завсігди вчиться своєю рідною мовою, тією, якою вона говорить дома, так саме треба зробити й у нас. Треба, щоб

по наших школах учню нашою рідною українською мовою, тією, якою наші діти говорять у своїй хаті з батьком-матір'ю. Треба, щоб українською ж мовою були й книжки до науки, та не до самої шкільної науки, а щоб усякі наукові книги були нашою мовою, щоб кожен маловчений чоловік легко їх розумів і міг придбати з їх собою якомога більшої користі.

<...> Про це вже давно розумніші люде у нас клопочуться. Про це не одного разу, а багато разів постановляли всякі українські земства й городські думи; про це говорили самі вчителі на своїх з'їздах та по вчительських семінаріях; про це на всяких зборах, а освічені люде на всяких зборах, а останніми часами про це загомоніли й селяни: раз ураз доводиться читати по газетах (у «Хліборобі», у «Рідному Краї», в «Громадській Думці», в «Полтавщині» та по інших), як та або ся сільська громада списала «приговора», а в ньому, проміж іншим вимагає, щоб школа в нас була рідною мовою. Уже й робочі люде починають розуміти, як дуже цього треба.

<...> Як заведеться така школа, то нашим дітям буде дуже легко вчитися, а наші діти пам'яткі і добре до науки беркі. А читаючи потім книги й газети зрозумілою рідною мовою, вони добудуть собі такі знана, такої освіти, що вже знатимуть добре, як собі гарний лад дати і такий порядок у себе завести, щоб народові легко й щасливо жилося.

<...> Це не добре, – скаже хто небудь, – та є тут одна біда. Треба ж нам знати закони, розуміти що до нас говорять у суді, по всяких канцеляріях, по земствах, а воно ж скрізь там говорять по московському та так-же саме й закон пишеться. Тепер хоч чоловік і не дуже тієї мови навчився в школі, та може хоч яке десяте слово второпає, а тоді й того не розбере. Тільки одна морока буде.

Ні, не можна зробити так, що не то ніякої мороки не буде, а ще й куди легше буде робочим людям і з законами, і з канцеляріями, з судами. І в інших народів, по інших державах уже це й зробленою.

<...> Як саме воно зроблено і як це зробити в нас, – про те поговоримо вже другим разом.<...>

<...> Говорили ми вже проо те, що кожний народ тоді

тільки може придбати доброї освіти, коли його діти вчаться рідною його мовою. Через те й нам, українцям, треба, щоб по школах наших учено нашою рідною українською мовою. Та тільки де-хто варується, не розбіраючи, як воно тоді буде, що всі закони в Росії пишуться державною московською мовою, тією-ж мовою пишуть усі офіційні папери, нею ж говорять по всіх урядових інституціях (правительственных учреждениях), в суді, в земстві і т.д. якщо школа буде українська, то люде не знатимуть державної московської мови, не розумітимуть нічого в законах, по судах та по інших урядових інституціях, а з цього людям буде шкода. Раз те, що тоді вони завсїгди можуть зробити щось проти закону та й підпасти під кару; а друге – не знаючи свого права, не могли б вони його й оборонити.

<...> Все це правда, та тільки що нас ця правда мало зачіпає. Треба ось про що спитатися: а тепер-же, як школа московська, то люде ті закони розуміють? Дайте навченому в сільській школі чоловікові «сводъ законъ», то він там хиба десяте слово розуміє і через те не може розказати, що в тому законі писано й до чого. Так саме і в суді: кожному звісно що навіть учений у школі дуже мало розбірає те, що говорять судді, прокурор, адвокат, а про неписьменних вже нема що й казати. І раз-у-раз так буває з нашими людьми, що чоловіка судють і засудють, а він до-ладу не знає що й за що, знає тільки що присудили сидіти чи платити, та й годі, – і все це через те тільки, що він не розуміє тієї мови, якою пишуть і говорять до його в суді. Так саме й по всяких урядових інституціях, по всяких писарнях, – чи багато наш чоловік розбірає, як йому там щось говорять або пишуть?

<...> Ні, воно й тепер, і з московською школою, дуже тяжко людям з урядовими справами через незрозумілу мову. І чого тут школа не допоможе, бо ніколи не може народна школа так навчити свого школяра чужої мови, щоб він ту мову добре розумів для всяких справ; учитися ж по вищих школах у нашого робочого чоловіка нема поки ні часу, ні спромоги; та коли б навіть і можна було всьому народові переходити через гімназії та університети, то й тоді се зовсім неспроможна річ, щоб увесь народ перевчався на иншу мову. Ні, це діло треба впорядкувати зовсім инакше, дешевшим коштом.

<...> Оця біда з законом та всякими урядовими інституціями є не в самих нас, – вона була (а подекуди то й досі є) по всіх тих державах, де живе не один народ, а багато народів з усякими мовами. Людські поради, чи як їх звать полатинському нації, національності, найбільше відрізняються проміж себемовами. А не кожна національність має свою державу (царство), частіше буває так, що в одній державі живе кілька національностей. Тоді вже там одна національність звичайно якось бере гору і її мова вважається за державну, її вживають по школах та по урядових інституціях (правительственных учреждениях).

Ось приклад у нашої сусідки Австрії: в цій державі живе вісім народів: німці, чехи, українці, поляки, словинці, італіяне, сербо-хорвати та румуни. Найбільший людьми там народ німці та й сама держава була здавна німецькою. Через те німецька мова стала там державною, і був такий час, коли німці дуже натискали на інші австрійські народи, щоб усі їх знімчити.

<...> Звісно, се дуже недобре було для інших народів. Раз, що через те всі ненімецькі народи в Австрії не могли придбати собі оствіти і не могли добре порядкувати своїми справами; а друге: з якої речі хтось мене буде силувати, щоб я говорив і писав не своєю рідною мовою, а чужою? Моє право вживати скрізь мою рідну мову, і ніхто цього права в мене віднімати не може.

Тим то усі австрійські недержавні народи дуже змагалися проти такого понімчення, і як стали заводитися в Австрії кращі порядки, то помалу-малу скасовано й понімчення. З року 1867-го заведено в Австрії конституцію, а в її записано, що кожен народ має право вживати свою мову, на рівному праві з іншими народами, – а в школах і в усіх урядових, судових та громадських справах та інституціях. Оттоді вже порядок з мовами переінівся: закони стали писатися не по німецькому тільки, а викладаються вони й усіма іншими мовами, між їми – і нашою українською, бо в Австрії, в країнах Галичині та Буковині, живе три з половиною мільйони чоловіка й нашого району. Так саме в суді й по всяких інституціях повинні урядовці (чиновники) й судді говорити й писати до чоловіка такою мовою, якою він сам говорить, яка йому рідна.

Через це кожному австрійському народові є велика полегкість і в науці, і в усіх його урядових і громадських справах.

<...> Звісно, не зовсім воно ще влаштувалося й там. Бо й досі трапляється, що один народ часом хоче напосістися на другий та його національні права понехтувати; але се тільки через те, що австрійські народи ще не поділені проміж себе так, щоб кожен на своїй землі сам собі порядок давав, а як кожному народові дадуть автономію, то всі ті свярки повинні втихомиритися.

Зовсім добре впорядковано справу з національностями й мовами у сумежній з австрією державі – в Швейцарії. Там теж живе не один народ, а три: французи, німці та італіяне. Держава поділена на окремі країни, звуться вони кантонами, і кожен кантон із своїми справами порядкується сам собі. Який народ в кантоні живе, такою мовою вчать там по всіх школах, такої вживають по судах та інших урядових, та громадських інституціях. Через те там ні один народ другому ніякого клопоту не робить, нема там національних суперечок і живуть ті три народи проміж себе в злагоді. І народ там через гарні школи дуже освічений і легко справляється в усяких урядових та громадських інституціях.

<...> Отак злагоджено цю справу там, де вже люди лобилися до кращих порядків. У тих державах люде вже зрозуміли, що ввесь громадський і державний лад треба так упорядковувати, щоб усьому народові якомога легше й зручніше жилося. Бо й справді ж треба роздуматися – що за для чого є: чи люде для закону, чи закон для людей? Звісна річ, що і закони, і школи, і суд, і урядові писарні – все це для людей, а не люде для їх; то значить усе це так і треба впорядковувати, щоб як лучче було для людей, щоб усе це яко мога більше задовольняло їх потреби. А серед цих потреб дуже важна є та потреба, щоб розуміти закон і тих людей та ті інституції, які завідують урядовими та громадськими справами; значить і треба що у всьому тому була рідна мова того народу, за для якого все те заведено і який усе те оплачує й держить своїми заробленими тяжкою працею грішми.

<...> Тепер уже вам зрозуміло, як треба зробити, щоб не було нашому народові мороки з законами, судами, земствами та

офіціальними писарнями. Воно вже де-що і пробувано робити навіть для нашого вкраїнського народу. Як року 1862-го випущено на волю панських людей-кріпаків, то видано закон їх – «Положення о крестьянахъ». Дак тоді з царського дозволу український письменник П.Куліш переклав на нашу мову маніфест про волю кріпакам і те «Положення о крестьянахъ»; та тільки що якісь начальники схотіли, щоб там инакше де-які слова поперекладати, а Куліш не згодився, то так той переклад і зостався не друкований*). Тоді ж де-хто з губернаторів, наприклад київський губернатор Гессе, випускав деякі свої накази двома мовами державною московською і вкраїнською. Та скоро після того стали наше слово забороняти і більше вже ніхто того не робив. Одначе все ж видрукували люде три книжки, які перекладали й пояснювали судові закони і закони про службу в війську, а саме такі книжки «Про кари, до яких присуджують мирові судді» (у Києві, року 1876-го), «Короткий виклад із усташа 20 ноября 1864» Я.Блонського (у Катеринославі, 1866) та «Як тепер одбуватиметься воєнна служба» Троцького (у Києві, 1875). А потім з року 1876, заборонено вже й таке друкувати. Тепер справа знов переміняється і от уже в Лубнах та в Полтаві видано українським перекладом в поясненнях царський маніфест з дня 17-го жовтня (октябрю) 1905 року. То треба, щоб і всі інші закони, які матимуть силу на далі, також перекладано на нашу мову, – от тоді люде будуть закони розуміти і знатимуть як їм треба робити, щоб тих законів видержувати.

<...> Опріче сього треба, щоб скрізь де наш чоловік має з урядовими чи громадськими інституціями діло, скрізь до його говорили і для його писали його вкраїнською мовою – скрізь, починаючи з волості геть вище аж куди треба. Як се зробиться, то не буде нашому народові ніякої мороки ні з законами, ні з судами, ні з урядовими писарнями.

Буде тоді так, що рідна школа легко й швидко навчатиме наші діти, а потім вони ще й далі вчитимуться з усяких наукових книжок, писаних нашою мовою; а всякі громадські й урядові справи умітимуть вони краще впорядкувати, ніж тепер, бо раз що звісно будуть розумніші, освіченіші, а друге – незрозуміла мова не буде їм перешкоджати тямити ті справи.

<...>

<...> – Так то воно так, – скаже знов хто небудь з читачів, прочитавши про те, що і в народних школах, і в судах, і в урядових інституціях повинна бути українська мова, – так то воно так, – та тільки й тут є біда. Адже вчить у школі, складають закони, судють, начальники усе пани, по московському, і не вміють по нашому по вкраїнському. Щоб уживати скрізь української мови, то треба їм попереду її навчитися, а де ж вони можуть се зробити? Адже на великі пани вчаться по великих школах-гімназіях, університетах, академіях, – а там скрізь наука відбувається не по вкраїнському, а по московському.

– Ну, – скажемо на те, – то нехай вона й там одбувається по вкраїнському.

– Еге, – відкажете, – де ж таке видано, щоб пани та вчилися мужицькою мовою? У їх на те є панська.

А що ж воно таке, – спитаю, – мова панська та мова мужицька? І чере віщо у нас люде на селі звуть часом московську мову панською, а свою вкраїнську – мужицькою?

От коло нас, у Польщі, живе народ – поляки, говорять вони по польському всі: селяне, і городяне, і неписеменні люде, і освічені, – нема в їх ні панської мови, ні мужицької, а є тільки одна – польська. Підемо на захід сонця і за поляками стрінемо німців: і в їх так саме і робітники й пани, і неосвічені люде, і освічені – всі говорять однією німецькою мовою і нічого вони не знають про панську та мужицьку мови. Підемо далі і те саме побачимо у французів, італ'янів, та в інших народів: і простолюд, і освічені люде. Звичайно, що освічений чоловік буде говорити трохи одміннішою мовою від неосвіченого, але се через те, що він, учившись, багато знає таких речей і таких слів, яких невчений не знає; та все ж це одна буде мова і в його, і в сільського хлібороба, хоч би й неписьменного. Бо кожна національність (людська порода) має свою рідну мову і тією мовою говорять усі люде, що до тієї національності належать, хто б вони ні були.

<...> Тільки на нашії Україні так чудно сталося, що робочий народ говорить однією мовою – вкраїнською, а освічені люде іншою – московською. Виходить якась дурниця: люде

однієї породи, однієї національності, аговорюють двома мовами, і здається, наче то дві національності. Як же воно так зробилось?

<...> Колись у старовину у нас на Україні, так саме, як і по інших землях всі люде з неосвіченими – всі говорили однією мовою – українською. Тоді ще ми мали свою державу. Та далі почалося лихоліття: напалися на нас татари, тоді привернули нас до своєї держави Литва, а нарешті і Литву, і нас підгорнула під себе Польща. Отоді о наші освічені люде (а тоді освіченими були найбільше пани) всі перекинулися до поляків та й почали говорити по польському. Отоді українська мова стала зватися мужицькою, а польська – панською. Тяжко було жити нашому народові під тими споляченими та польськими панами, і року 1648-го українські казаки вкупі з усім нашим народом, за приводом гетьмана Богдана Хмельницького, повстали проти польсько-панського панування та й повигонили з своєї землі геть усе те панство. Року 1654-го Богдан Хмельницький, за згодою козацької ради, пристав під руку московського царя. Українською мовою говорили вся, нею писалися у нас закони, урядові (правительственные) папери, нею говорили в суді, по всіх урядових інституціях, нею учено в школах і в нижчих, і в середних, і в вищій – академії. Панів тоді на нашій землі не було. Але була старшина козацька – сотники, полковники та інші начальники – звичайно багаччі та й освіченіші, ученіші. Вони почали займати собі порожні, а згодом то вже й непорожні землі, все багаччали та багаччали і помалу вибилися таки на справжніх панів. Тим часом московський уряд силоміць покасував українські вольности; хто з козаків за їх оступався, того карав, а хто корився, того наділяв своєю ласкою й землями. Багаччі козаки, що вибилися вже в панське становище, почали кидати думку про волю й добро свого краю та й ставали покірними слугами московського уряду. Нарешті цариця Катерина друга поробила таких покірних людців дворянами і віддала їм у кріпацтво мужиків.

<...> Ці новороблені дворяне були ще вчора такі самі, як і ввесь інший народ, а тепер уже треба їм було показувати, що вони не те, а щось вище; треба було одрізнитися чим можна од усього народу. Сього треба було на те, щоб народ забув, що вони

з його ж, щоб народ зразу бачив, що він – мужик, а то – пани, і тим панам мужик повинен коритися. От і почали відрізнятися якомога дужче – і одежею, і звичаями, і мовою, найбільше мовою. Це було й вигодно, бо уряд був ласкавий до тих, хто переймав московську мову, такому чоловікові завсігди лехше було добути собі панську службу, вилізти в великі начальники. А українську мову заборонювано: не дозволено друкувати нею книжок, повигонено її з школи, з усіх урядових інституцій (правительственныхъ учреждений), що були на Вкраїні. І так саме, як колись українське панство переняло мову польську, так саме тепер сі новороблені пани пошилися в москалі й заговорили по московському. І ото прийшов такий час, що нашу мову звідусіль вигнано, а наші освічені люде перевернулися на московських дворян, і зосталася тоді наша мова в устах у простого мужицтва та в бідного козацтва. Оттоді то вдруге вже зробилася українська мова мужицькою, а московська стала панською – так саме, як колись звалася нею польська.

<...> Таким робом і сталися ті дивні річ, що люде на нашій землі не тільки поділилися на панів та на мужиків, а ще й на дві національності: мужики як з предкувіку були українцями, так ними й зосталися, а пани одкинулись од свого народу, передались до московського і згорда позирали на мужика, взиваючи мужицькою, хамською ту мову, якою говорили їх діди й прадіди, люделуччі за їх, бо вони вміли боротися за волю вкупі з усім народом.

Се річ дуже погана, коли освічені люде (або, як їх звать – інтеллігенція) одбиваються мовою від свого народу. Ніякому народові не можна жити без інтеллігенції. Бо інтеллігенція показує звичайно всьому народові добрий шлях куди йому треба йти та що робити. Інтеллігенція дбає про науку, про освіту, вияснює народу його права, показує йому шлях і способи, щоб дійти до кращого ладу, – одно слово – веде народ наперед. Це так по всьому світу діється, бо скрізь так, що інтеллігенція однієї національності, однієї мови з усім народом. А в нас воно інакше, і через те наш бідолашний народ остався без своїх поводитирів. Тим то він такий темний, так мало знає про свої власні права й потреби.

<...> Запобігти цьому лихові можна тільки одним способом: треба, щоб інтеллігенція (освічені люде), яка живе на Вкраїні, вернулася до свого народу, до своєї національності і говорила тією мовою, якою говорить народ. Нашого народу в Росії живе 25 милліонів, а інтеллігенції серед його жменька, то вже ж не тим мілліонам треба перевчатися для полегкості тієї жменьки, а нехай жменька перевчиться для полегкості й добра тих великих міліонів, – їй се лехче зробити. Та й вигідніше: народ без інтеллігенції не може добре жити й розвиватися, але так саме й інтеллігенція без народу – ніщо. Нехай же вони поєднуються, то буде в їх велика сила на всяке добре діло. Сим поєднанням сьогочасня інтеллігенція хоч трохи спокутує той гріх, який зробили її предки, зрадивши свій народ.

<...> На щастя – ця вже спава почалася. Ще року 1798-го полтавець Іван Котляревський випустив друком першу книгу, писану простою вкраїнською мовою – Енеїду. З того часу серед інтеллігенції (освічених людей) перебуло багато таких людей, що тією ж мовою говорили в своїх писаннях про потреби робочих людей, як от Грицько Квітка, Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов, Іван Франко та багато інших. Вони в своїх писаннях вияснили, проміж иншим, усе те, що й я тут кажу, і за їх приводом інтеллігенція помалу почала вертатися до того народу, од якого відбилася була попереду. Тепер серед інтеллігенції є вже багато таких людей, що й сами проміж себе говорять, і по книжках та по газетах пишуть народною українською мовою і працюють за-для того, щоб допомогти робочому народові освітитися і розібрати – як та що йому треба робити, щоб допомогти своєму лихові.

<...> Тепер уже ви бачите, що не тільки робочому народові треба, щоб по середніх та вищих школах наука була вкраїнською мовою, що цього хоче й добивається вже й краща частка інтеллігенції – саме ті люде, які найбільш прихильні до робочого народу. А як се зробиться, то будуть тоді і вчителі, і судді, і всякі урядовці (чиновники), що вмітимуть української мови для свого діла в школі, в суді чи в якій урядовій інституції (правительственом учрежденні). А найголовніше, що коли всі школи у нас од нижчої до вищої будуть українські, то вони найшвидше поєднують інтеллігенцію з робочим народом.

Минають вже ті часи, коли освіта та наука були тільки панським ділом. Тепер уже до того йдеться, щоб не було лежнів, а кожен робив свою частку роботи і щоб у кожного зостався й час на освіту. То значить і школи так треба одна до одної пригнати, щоб кожен, вивчившись в нижчій школі, без ніякої перешкоди і окремої додаткової науки, міг переходити до середньої, а потім так саме й до вищої школи. А сього не можна буде зробити, коли в нижчій школі буде одна мова, а в середній та в вищій – інша.

<...> Що се діло не так легко зробити, то се, звісно, правда. Та тільки ж робили се інші народи, то можемо зробити й ми. Та зробила вже це й частка нашого таки вкраїнського народу. Тут уже згадувано, що в Австрії живе частка іншого народу в Галичині та на Буковині. Дак там уже се діло зроблено: по нижчих школах учать українською мовою, є українські гімназії, а на двох університетах – у Львові та в Чернівцях – читають професорі науку також вкраїнською мовою. То можна зробити се діло і в нас.

Звісно, зразу впорядкувати його не так то легко. Треба поскладувати книги до науки, треба й самих учителів наготувати таких, щоб вони вміли вчити вкраїнською мовою. Найлегше це зробити з нижчою школою: там треба скласти для науки яких, півдесятка книжок та й годі, та дещо з їх уже й готове є, – аби тільки надрукувати. Учителів сільських привчити до вкраїнської мови теж не дуже важко: всі ж вони живуть серед народу, мову його що-дня чують, розуміють, а багато з їх то й добре говорять нею. За для їх треба видати українську граматику та хоч невеличкий словарь та зібрати їх у літку на якісь курси (дочасню науку) вкраїнської мови, – то вони за якийсь там рік любісінько вмітнуть робити все, що треба. А для всіх нових вчителів треба позаводити учительські семінаріх з українською мовою.

<...> Значно важча справа з гімназіями, університетами та академіями. Тут уже є багато науки й багато книжок. І книжки ті поскладати не так легко, як книжки для народної школи. У кожній науці є багато термінів (назвищ) для всяких наукових річей і справ. Коли наука ведеться якоюсь мовою вже здавна, то там ці термини (назвища) вже посклалися, і вчені

люде знають я по своєму та або се в науці назвати чи сказати. А в нас наука тільки починається то всі термини треба або позичити в когось, або посклидати нові, а це справа дуже марудна й затяжна. А нам вона ще трудніша через те, що всі ці книги повинні писати вчені люде, а вони ж у нас здебільшого ще не знають української мови. Та й учити по середніх та вищих школах рудніше і через те треба довшого часу, що б набралось до гімназій учителів, а до університету професорів таких, щоб і науку добре тямили і гарно могли її викладати по вкраїнському.

<...> Тим то тут не можна зробити діла так швидко, як з народною школою, а доведеться робити помалу. Зараз-же можна вимагати тільки ось чого: щоб по середніх школах яко мога швидше завели науку вкраїнської мови українського письменства та історії українського народу; щоб такі саме науки заведено й на університеті та ще треба там українського народознавства. А як якийсь час так побуде, то вже ми придбаємо чимало таких людей, що і науку, і вкраїнську мову добре знатимуть і могли б і для гімназій, і для університетів і книги до науки поскладати, і самим бути учителями по гімназіях та професорами по університетах.

<...> Університетська рада пристала на це, тільки що як більшість слухачів будуть українці: – тоді читати по вкраїнському, а коли українців буде меншість, тоді про те ж саме читати московською мовою.

Початок є, – треба йти далі.

Нам треба зараз-же, сього ж року української народної школи!

<...> Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменства, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах!

Грінченко Б. Вибрані твори. – К.: Рад.шк., 1991

СОФІЯ РУСОВА

(1856 – 1940pp.)

Короткі біографічні відомості

Софія Федорівна Русова народилася 18 лютого 1856 р. в російській сім'ї, мати – Ганна Жерве – походила з аристократичного французького роду, а батько – Федір Ліндфорс – мав шведських предків, але був палким російським патріотом.

Після несподіваної смерті батька (1871) у сестер виникли фінансові проблеми, й тому у них з'явилася думка відкрити дитячий садок. Розуміючи свою непідготовленість до такої відповідальної справи, сестри спочатку їдуть до Петербурга ознайомлюватися з передовим доробком теоретиків і практиків педагогіки, а потім самостійно вивчають праці Ф. Дістервега, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фребеля та інших видатних педагогів. Незважаючи на сумніви щодо віку претендентки (Софії було лише п'ятнадцять років), тодішній попечитель шкільної округи дав їй дозвіл на відкриття першого дитячого садка у Києві.

1 вересня 1871 р. до цього приватного закладу завітало близько 20 вихованців, здебільшого дітей української інтелігенції.

Взагалі знайомство в 1868 р. з родиною Старицьких мало вирішальне значення у житті С. Ф. Русової: саме завдяки її членам Софія Федорівна починає входити до кола таких визначних українців, як Ф. К. Вовк, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, І. С. Нечуй-Левицький, П. П. Чубинський, М. В. Лисенко, Олена Пчілка. Був серед них і майбутній учений-статистик, етнограф, фольклорист, громадський діяч, а на той час викладач грецької мови 1-ої київської гімназії Олександр Олександрович Русов. У 1906 р. поряд з навчальними посібниками інших авторів у далекому Санкт-Петербурзі побачив світ „Український букварь” С. Ф. Русової. Весною 1909 р. Русова слідом за чоловіком, якому запропонували читати курс статистики у новоствореному Комерційному інституті, повертається до Києва.

Пізніше Софія Федорівна консультувала педагогів Української народної школи, яку було відкрито в 1936 р. при дитячому притулку, а також як опікунка всіляко допомагала роботі Української реальної гімназії. Здобутки та нагальні проблеми української педагогіки неодноразово були темами виступів С. Ф. Русової на різних міжнародних форумах, серед яких були, зокрема, педагогічні конгреси у Римі (1923) та Женеві (1929), з'їзд „Через школу – до миру” в Празі (1927) та ін.

Смерть 5 лютого 1940 р. обірвала життя цієї невтомної діячки, що знайшла свій вічний спочинок на пражському Ольшанському цвинтарі.

Уривки з педагогічних творів

Нова школа

<...> Велике слово – школа! Це скарб найкращий кожного народу, це ключ золотий, що розмикає пута несвідомості, це шлях до волі, до науки, до добробуту. У вселюдськiм життi тiльки той народ i виборює перемогу, який має найкращу школу, який має найбільше письменних, котрі вже можуть приєднати себе до науки, читаючи книжки, часописи, користуючись знаннями в своєму житті. Ми знаємо, що найкраще багатіють ті країни, де алфаветів найбільше. Наша Україна у своїй освіті, у

порівнянні з народами і країнами в Західній Європі й навіть у Російській державі, лишається позаду.

<...> А тим часом наш народ виявляв себе дуже охочим до науки, наші школи відкривалися по селах з давнього-давна, сам народ піклувався про школи, давав на них гроші, посилав до них дітей з великою охотою. Але сучасна українська школа не дає дітям освіти, бо суперечить усім вимогам педагогічної науки, усім потребам народного життя; вона калічить розум і душу дитини, відриває дитину від родини й несвідому кидає на розпутьті без усякого виховання, без певної освіти; вона не відповідає національному духовному складові українського народу, а й народ зневірився в цій школі й не надає їй такої вартості, яку мусить мати справді народна школа.

Нова школа кладе за головну мету – збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини. Викликавши творчу самостійну діяльність дитини, вчитель поширює свідомість учня й тим самим поширює діяльність його, й допомагає йому новими засобами творити якнайкраще. Для того, щоб зуміти викликати в учня духовну діяльність, треба зрозуміти душевний склад дитини.

<...> Перший обов'язок кожного вчителя – добре ознайомитися зі своїми учнями, з обставинами їхнього життя, дізнатися, який свідомий капітал знання щодо їхнього обмеженого поля спостереження, помалу додавати нове, єднати розірване, освітлювати близькі відносини різних речей.

<...> Таким чином, на чолі початкової науки повинно стояти природознавство – як джерело найпотрібнішого наукового знання, як найкраща дисципліна розуму, що призвичаює дитину до пильних спостережень, до послідовних висновків, як предмет, що має найкращий моральний і естетичний вплив на виховання дитини.

В Україні рідна мова – українська; нею й потрібно вести активні творчі сили учнів.

<...> Навчання мови складається не тільки із слухання літературних творів, не тільки з навчання грамоті, а ще з уміння викладати свої думки не тільки в розмові, але й письмом.

<...> Нова українська школа повинна мати курс не менше 4-5 літ, щоб добре підготувати дітей або до іншого типу школи

(гімназії, торговельної і іншої школи), або для самостійної освіти тих учнів, які не зможуть перейти до вищих щаблів навчання. Треба, щоб навчання в школі посувалося поволі, не наспіх, як тепер, щоб ручна праця, екскурсії, робота коло садка, коло музею вважалась би так само за обов'язкову, як і читання, математика й інші наукові предмети.

<...> Хай навкруги учня будуть рідні речі, щоб він в них кохався, привчався любити все рідне, присвячувати йому всі сили свого духа й тіла. Любов до рідної землі – це перший найкращий крок до широкої вселюдської гуманності, пошана до людей – це вияв самоповаги й бажання собі й другим волі та незалежності.

<...> Надаючи соціальному вихованню таке значення, ми мусимо якнайраніше давати добрий напрямок соціальному інстинкту дитини, а саме:

1. З першого року привчати дитину до чужих людей, оточувати її такими відносинами, щоб вона виростала з почуттям, що люди й оточення дають лише приємні враження, й треба йти їм назустріч з привітністю.

2. Розвивати почуття ласки до всього живого, щоб коло дитини були всякі звірята: кіт, трусик, пес, ящірка, жабка, щоб дитина потроху привчалася до їх рухливості, не робила їм жодного зла, а далі навіть привчалася до плекання, до обов'язків годувати звірят, чистити їхні оселі та ін.

3. Якнайраніше треба утворити для дитини товариський осередок, і тут слідкувати, щоб дитина не заносилася в товаристві, щоб ставилася до товариства зі щирою ласкою, з рівною пошаною.

4. Треба якомога раніше давати дитині відповідні її силам і розвитку соціальні обов'язки: прислуговувати за сніданком, прибирати в хаті, допомагати молодшим товаришам одягатися, митися і т. п. Кожній старшій дитині в дитячому садку чи в захисті можна доручити якусь дитину з меншеньких діток, щоб та, старша, вже відповідала за її чистоту, упорядкованість.

5. В кожному випадку треба вимагати від дитини тієї чи іншої свідомої акції на допомогу чужій людині, але про яку ми дізналися, що вона бідує.

6. Мусять бути організовані не лише індивідуальна праця, а й

колективна, де всі об'єднують свою творчу думку, свої спільні враження на користь не самих працюючих, а комусь третьому — чи гуртку, чи колективу, чи слабому товаришу.

7. Впливати на почуття дітей оповіданнями, де моральне добро якнайкраще вимальовано і викликало б у дітей захоплення й бажання перейняти чудовий зразок.

8. Щодалі в школі ті самі засоби лише поширюються, приймають більш різноманітні форми, але принцип той самий: постійною практикою моралі поглиблювати моральну свідомість, постійною соціальною практикою дисциплінувати егоїстичні нахили і зміцняти свідомість соціальних обов'язків, а щоб це не перетворювалося в сухий принцип взаємної допомоги, постійно викликати емоцію співчуття, естетичною ласкою вносити ліричний настрій, шукання правди, а не лише самозадоволення своїм поведінням. А для цього постійно викликати нові високі почуття, відповідні розвитку людини, любов до природи, до рідного краю, до великих всесвітніх героїв, до краси, до правди.

9. Зразок учителя — головний моральний вплив.

Мова

<...> Одним з найвиразніших факторів соціального єднання та соціального виховання є мова. Це є найпевніша відмінна риса людини, її найвищий інтелектуальний вияв. Мовою треба вважати не лише словесний вираз наших думок, нашого почуття, а й інші засоби їхнього виразу, засоби взаємного порозуміння між людьми — тут мають велике значення жести (рухи), міміка обличчя, малюнок, різьбярський (скульптурний) твір, музика, співи, що, не висловлюючись конкретно, виявляють той чи інший настрій, той чи інший малюнок з природи або з життя. Ми маємо в творах великих музикантів Чайковського, Зінгдінга, Россіні яскраві малюнки бурі на морі, малюнки природничої ідилії у Гріта, Бетховена, маємо такі виразні похоронні марші, які без слів дають вираз тяжкого горя — Вагнер, Шопен, Бетховен. Так само очі наші сприймають в скульптурних і малярних творах і життєві і природничі явища, осяяні творчою фантазією художника. Великому драматичному артистові інший раз не потрібно слів, щоб виявити перед нами

свою емоцію, йому досить одного руху, погляду, виразу свого обличчя. Пригадайте останню сцену «Ревізора», коли Городничий дізнається, що до них справді їде ревізор, або групу в «Богдані Хмельницькому», коли підписують Переяславську угоду.

<...> Процес мови йде надзвичайно скоро, це і є той період, з якого ми можемо вже вважати своїм обов'язком не тільки допомагати дитині, а й стежити, щоб цей процес проходив правильно й у найтіснішому зв'язку з розвитком мислення, бо мова не є лише вираз готової думки, а й знаряддя для утворення нових уявлень, нових синтезів. Мова дітей відрізняється відсутністю тих граматичних форм, що не мають конкретного змісту, перші слова майже завжди одно-або двоскладові: дуже часто дитина їх сама утворює— слова для тих чи інших своїх переживань, речей нею улюблених. Бажання, нахил до розмови дітей 2-4 літ настільки великий, що вони весь час говорять чи то з ляльками, чи то зі своїми уявними друзями, коли пошепки, коли голосно. Ця символічна мова малих дітей дуже цікава, і бажано було б її записувати. До одноманітних слів дитина додає різні наголоси, якими відрізняє зміст слів. До дитини мама й няня звертаються різноманітними звуками; дитина робить відбір і схоплює ті звуки, що їх найлегше повторювати, не зв'язує з ними ще ніякого змісту, лише бавлячись рухами губ і язика.

<...> Можна провести правдиву паралель між дітьми, сучасною народною масою і дикунськими народами в тій таємній силі, яку вони всі надають слову, ґрунтуючи на цьому заговори, чари тощо. Згадаймо початок Біблії: «Спочатку було слово і слово було Богом». Для дитини слово — велике джерело знання. Дуже поволі дитина привласнює абстрактні уявлення. Взагалі спостерігаючи творення мовлення дитиною, можна бачити, якою "тяжкою розумовою працею дитина опановує цей процес, і наша допомога може бути лише пасивною, не вимагаючи від дитини жодного зусилля, а тільки розмовляючи з нею, відповідаючи їй. Боддвін каже: «Як тільки дитина починає переймати (нашу мову), вона опиняється серед справжніх золотих скарбів, в яких мудрість і духовний хист предків заклали самоцвіти чистішого мінералу».

<...> Дитина мовою проходить цілу низку відкриттів, що

дають їй змогу зрозуміти, хто і що її оточує. Головна вартість мови не в ній самій, а в тому, що вона є знаряддям, засобом вияву симпатії, набирання знання, який дає змогу добирати слова навіть і для абстрактних уявлень простору і часу. Мова розвиває думку, викликає все більше бажання знати все те, що старші висловлюють в присутності дитини, і те, до чого люди доходили віками досвіду, дитина пізнає в готових висловах, в словах.

Гра

<...> Гра і мова — в них все соціальне життя дитини, це природна школа громадського виховання, релігії, мистецтва. В своїх іграх дитина наче перевіряє свої переконання, враження, перетворює їх на свій розсуд, діяльно переживає їх, от через що кожную самостійно вигадану дитиною гру можна вважати як твір її генія. В грі здорова дитина виявляє свої нахили, своє переймання, свої виявлення і фізичну силу, свою повну самосвідомість.

<...> В кожному місці мусить бути кілька майданчиків, садів, де б діти різного віку мали змогу гратися. Керуючи цими іграми лише для того, щоб вони не прийняли небажаного напрямку, ми ніколи не мусимо силувати дитину до тієї чи іншої гри. Є діти, які довго не звикають до товариства, уникають спільних ігор. Треба дати їм час призвичаїтись і впливати на них сугестією: коли керівниця весело веде спільну гру, веде її так, наче це їй самій дає велику насолоду, то це захоплює дітей і вони весело пристають до ігор.

<...> Спільна гра є найкращим засобом для соціального виховання, для морального розвитку. Гра в дитинстві не є пустотощами, вона має велике і глибоке значення, це є ядро усього внутрішнього переживання дитини, через це за іграми ми можемо найкраще зрозуміти психологію тієї чи іншої дитини. Гюйо каже: «Гра дитини — то її перша праця; вона є для неї джерело і приємної розваги, і приємного навчання, вона має поліпшити вмість рук, ніг, розуму, зміцнити волю, самовладу, самодіяльність, викликати життєву діяльність кожного органа».

Дитяча праця й дитяче мистецтво

<...> Естетичне почуття є моральне, бо краса завжди (як ми це бачимо в первісному її людському розумінні) зв'язана з добром. Воно є також соціальне, бо дитина ніколи не задовольняється своїм власним твором, поки не перевірить його краси осудом або ухвалою чи то своїх дорослих близьких, чи то товаришів. Дитина виявляє своє мистецтво і в іграх, і в праці, і ця мистецька діяльність є намаганням знайти найкращий вираз пануючому настроєві, пануючому враженню. Тут ведеться в душі дитини той відбір, на який вказує Болдвін, відбір тих вражень, тих попередніх сприймань, які викликають у дитини найбільш інтенсивну їх переробку своєю оригінальною акцією. Тут уже ми бачимо працю, яка захоплює дитину не лише своїм процесом, як гра, а тією метою, заради якої вона проводиться і яка дає найбільше задоволення. Так, наприклад, коли ми вільно йдемо на прогулянку, сама прогулянка нас тішить, і чим довше вона тягнеться, тим більше маємо приємності. Коли ми йдемо з чийогось наказу чи доручення, то ми завжди шукаємо найкоротшого шляху, аби швидше досягнути призначеної мети. Коли робітник рубає дрова, щоб розпалити грубку, йому робити це часто дуже важко. Коли дитина бавиться і розколює трісочки без певної мети, вона цим дуже задоволена. Коли праця приємна, вона наближається до гри і захоплює дитину.

<...> Щоб дати дітям сучасне соціальне виховання, ми мусимо перш за все виховати в дитині нахил до праці, звичку вважати працю як нашим першим обов'язком, і для цього давати спочатку лише приємну працю, далі утворити такий сильний настрій серед дітей, завдяки якому кожна, навіть важка праця проводитиметься залюбки, весело, гуртом.

<...> Крім свого виховного значення, праця для нас має велику психологічну вартість. Коли дитина виробляє ту чи іншу свою уяву, малює, ліпить, вирізує, ми, завдяки праці довідуємося, наскільки вона правдиво опанувала свої враження і спостереження, наскільки для неї ясна увага — чи про того звірка, чи про ту квітку. Коли дитина малює корову в зелених або блакитних фарбах, ми бачимо, що вона ще не добре ознайомлена з коровою. Коли вона ліпить собаку без хвоста, — це теж показує її неправдиву уяву і примушує нас звернути увагу дитини, дати їй змогу найбільш конкретно перевірити свої враження, свою уяву, і

новою обробкою виявити, чи ця уява стала правдивішою. Для наших психологічних спостережень, а також і для розвитку самостійної творчості дитини треба давати дітям вільно виконувати свою працю —чи на власну вигадку, чи на загадану нами тему. Та виконані дітьми роботи не можуть бути особливо гарні, треба час від часу пропонувати для виконання дуже гарний зразок, виконаний самою керівницею.

<...> Іншими виявами дитячих умінь є дитячі малюнки, зліпки з глини, вирізи з паперу, з дерева, вишивання, плетіння. Звичайно, ці дитячі твори не мають жодної краси, навіть часто не відповідають жодним естетичним умовам, але це мистецькі твори, бо вони, як усякий художній твір, є виявами настрою, душевного життя дитини, не мають жодної корисної мети, хоч і можуть служити для практичного вжитку.

<...> З інших дитячих праць має мистецьке значення так зване вирізання з кольорового паперу та складання цих окремих вирізок у цілий малюнок, чи пейзаж, чи жанр. Ця праця придатна для ілюстрації різних оповідань, екскурсій, різних подій життя: її треба теж провадити за вільним бажанням дітей, в спільному або індивідуальному виконанні з деякими порадами керівниці. Ця праця викликає в дітях першу свідомість перспективи. Дуже гарно розвивають дитячу мистецьку думку спільні малюнки на класній дошці, ілюстрації до оповідань. Керівниця може розпочати малюнок за вказівками дітей, далі діти один за одним (за власним бажанням) додають до малюнка ту чи іншу деталь. Коли цей малюнок виконується кольоровою крейдою, то діти ним дуже тішаються. Це розвиває творче уявлення. Чимало дітей виявляють більше здібностей і нахилу до ліплення, ніж до малювання. Але є й такі діти, що мають до цієї праці повну відразу. Ліпка вабить дітей своєю реальністю і тим, що провадиться переважно за живими зразками, дітям легше зліпити яблуко або зайчика, аніж його намалювати. Ліплять діти з глини або з пластиліну; останній краще використовувати з малими дітьми, бо він не так сохне, як глина, і м'якший для праці. Тут треба теж давати повну волю ліпити, що вони хочуть, і тільки подавати їм технічні вказівки, як поводитися з глиною чи пластиліном. На цих дитячих творах ми теж бачимо, наскільки точними є уявлення дитини щодо різних речей.

<...> Те саме можна сказати й про інші заняття дітей — вишивання, вирізування з паперу, плетіння, —скрізь ми подаємо дитині лише деякі технічні вказівки, деколи намічаємо тему, але більш усього даємо волю дітям виявляти в кожній праці своє уявлення, свою творчу думку. Усі праці ведуться в єднанні з інтелектуальним розвитком дитини, з усім навчанням, що проводиться в той час у школі відповідно до нахилів дитини, або до тієї чи іншої праці. Діти дуже люблять, коли їх праці мають якесь практичне призначення. Треба намагатися збирати дитячі праці, як вияви їх розвитку.

<...> Щодо загального мистецтва, то експериментами багатьох психологів установлено, що діти вже 7—9 літ мають певний смак до краси, а в поодиноких випадках він виявляється і раніше. Діти дуже рано захоплюються кольорами, звуками. Прейєр помітив, що його синові на 23 день життя подобаються не дуже голосні музикальні звуки. З кольорів перш за все вабить червоний, блакитний, жовтий. Мейман каже, що діти самі по собі, не доходять до значного розвитку естетичного смаку, він вимагає виховання. Без нього діти довгий час не розуміються в малюнках.

<...> Треба виховати естетичне судження, можна розбирати з дітьми малюнок, розмовляти з дітьми та привчати дітей звертати увагу на естетичні елементи — фарби, перспективу, освітлення, правдиву подібність до природи та різницю між нею і мистецтвом. Виховуючи почуття краси, треба оточення дитини зробити якомога красивішим, щоб хата дитини була чиста, прикрашена квітками, вишиваними рушниками, малюнками. Треба ставити дитину в найтісніший зв'язок з природою, щоб її захоплювала краса лісу, степу, ранку, заходу сонця.

Спадщина

<...> Не можна не визнати значення генетичного принципу для педагогіки, значення антропологічної спадщини, яку дитина таємниче ховає в своїй душі. Навіть позитивіст Конт висловлюється так: « Виховання дитини мусить бути в згоді як засобами, так і своєю системою з вихованням людства, тобто: придбання знання у дитини мусить іти тим самим шляхом, яким

нагромаджувало людство свої знання». Майже ту ж думку висловлює Гегель. Генетичний метод вимагає, щоб навчання можливо ближче координувалося з культурними періодами, які пережило людство на своєму шляху.

Соціальне виховання

<...> Що далі люди живуть упорядкованими громадами, то все більше вони відчують велике значення громадського життя для кожного окремо взятого громадянина, для кожної окремої особи, бо все ширше громадське життя захоплює людину та задовольняє її різноманітні потреби і вимоги. В давноминулі часи люди або жили самотно в печерах, або об'єднувались в невеличкі родинні гуртки, що блукали з краю в край, відшукуючи собі поживу серед рослин або виходячи на лови за диким звіром. Ці невеличкі гуртки потроху перетворюються в більші колективи для охорони себе від того чи іншого ворога, будь то хижий звір або дужче вороже сусіднє плем'я. Більші колективи закладалися подекуди тимчасово виключно для захисту або для захоплення якихось просторів. Але з розвитком культури такі громади усталювалися, починали ставити собі завданням не лише оборону та захист громадян, а й краще упорядкування самого життя на ґрунті спільної праці, спільної організації, при якій кожна людина могла знаходити для себе найкращі умови життя, спочатку лише матеріального, а пізніше й духовного. Довгий час в таких державних колективах окрема особа занадто підпадала владі держави, деспотична влада перших державців дозволяла повністю підпорядковувати собі людину, робити її власністю держави й витворювати з неї військове або адміністративне знаряддя.

<...> Громадянство перетворювалося на покірну череду, що за добру пашу повністю підкорювалася чабанові. Але потроху ширилась освіта, підносилась людська свідомість! Рвалися кайдани, один по одному скидалися ланцюги рабства, поневолення, і на державному терені виступали люди, а не раби, не невільники, а люди з вільною думкою, з вільним серцем. Замість державного абсолютизму постало організоване громадянство, замість неволі та занедбання всяких людських прав постала повага до особи і почався вільний розвиток особи

людини в усіх її різномірних нахилах та здібностях. Громадянство потребувало робітників задля нового складу життя. Але кайдани поневолення не так легко скидаються, вчорашні раби не можуть одразу перетворитися на вільних громадян, та й колишні несвідомі отари людей не стають одразу свідомим громадянством. Для такої великої зміни потрібний не тільки час, що завжди посуває наперед розвиток громади й особи відповідно до вимог творчого життя. Потрібне виховання що тільки й має змогу дати нам нове громадянство, складене з справжніх громадян, з робітників того творчого життя що не спиняючись, веде нас з одного еволюційного щабля на інший, витворюючи все кращі форми життя.

Характер громадянського виховання

<...> Людина стає людиною лише в громаді. Свідомість закону, моральне розуміння волі закладається лише у контакті з людьми. Для окремої особи, відірваної від громадського життя, не існує закону, не виявляється безумовної ідеї добра. Лише в суспільстві, у спільному житті всіх людей складається моральний і юридичний закон, моральні завдання та обов'язки. Випрацювати ідею добра є спільне завдання, але працюють біля цієї роботи окремі особи, бо бути добрим я можу лише за моїм власним бажанням, через це виховання має дати дітям такі умови життя, такий напрямок розвитку, що сприяв би розумінню добра і зміцнив би волю дитини для виконання лише добрих вчинків, корисних для громадянства, такому поводженню, що не перешкоджало б проведенню в життя великих гасел: Братерства і Волі.

<...> Для цього сучасне виховання має розвинути в дітях добродійність, однаково потрібну й для дитини, як майбутнього громадянина, і для самого громадянства, як окремої національної спільності в її творчій життєвій праці та в її відносинах до інших національних колективів. Ці добродійності, визначені сучасними педагогами, це: розум, воля, хоробрість, справедливість. Розум дає освіту, без освіти не може бути демократичного ладу: освіта для всіх, вона одна наближає народні маси до культурного поступу, до свідомої праці; вона ж дає змогу виявитися

особливим здібностям і своєю працею сприяти більшому розвитку науки і мистецтва.

<...> Розум викликає активну думку, шукання істини-правди, а це шукання і є вічним обов'язком, завданням людини і людства. Розум схиляє до критики, а розумна критика конче потрібна для постійного поступу, вона убезпечує людину від кристалізування в одних формах життя, не дає зупинятися на півшляху до абсолютного знання. От через що сучасна школа звертає велику увагу на формування розуму, на дисципліну розумових сил, не на накидання в голову учня різноманітного знання, а на вироблення самого розуму й активної думки. Любов до знання ґрунтується на насолоді від розумової діяльності: чим вона більше самодіяльна, тим і насолода більша. Кажуть, що перша зацікавленість в науці народилась із здивування, воно викликало зусилля розуму для зрозуміння й для захисту від грізних явищ природи. Але здивування, що переходить у переляк, породило чимало заблудів, дурних забобонів, міфів і казок. Потрібна була стала критика, певні спостереження, щоб розвіяти враження здивування й сміливо знайти розумну правду та привабити до неї людей.

<...> Смілива думка посуває людський поступ. Прометей буде завжди улюбленим героєм людства. От через що. слідом за розумом, соціальне виховання потребує віт дитини розвитку соціальної доброчинності —хоробрості. Галілей, Джордано Бруно не лякалися смерті, висловлюючи свою наукову правду. Але для того, щоб їх героїзм мав корисні наслідки, треба щоб думка генія, його вигадка не одходила занадто далеко від стану розуміння середньої більшості громадянства або спиралася на певні наукові підвалини. Тільки така думка має вартість, яка справді може сконкретизуватися, хоч і не сьогодні, то завтра, коли вона збудована на певних соціально-психологічних вимогах життя. Для цього геній має завжди особливу інтуїцію — розуміння свого суспільства — і пророче око на його майбутній розвиток, як, наприклад, у нас Шевченко, Сен-Сімон у Франції.

<...> Щоб промовити рішуче слово, потрібна хоробрість, яка спирається на міцну незалежність активного духу. Отже, цю незалежність, цю самостійну думку й треба виховувати в дітях, бо соціальне виховання має дати соціальних діячів, робітників поступу громадського. А що цей поступ не зупиняється ніколи

ані на хвилину ні в моральному, ні в матеріальному напрямку, творча праця індивідуумів мусить постійно виробляти скарбовий матеріал для свого оточення та для вселюдського добра. Кожна правдива думка має свою життєву силу, хоча б вона виходила з поодинокі голови, вона шириться між людьми і через сугестію, і через виховання, й свідомим перейманням передається іншим поколінням, утворює ґрунт для поступу. А найбільш видатні за своєю обдарованістю особи стають у центрі соціального руху, роблять переворот чи в науці, чи в мистецтві, чи в техніці, або в соціально-політичних формах життя.

<...> Загальна свідомість лише може перетворити особисту думку, вигадку в сталу для всіх корисну реформу. Індивідуум таким чином творить нові закони, нові зміни, нові вартості в соціальних явищах, народжує нові думки, які можуть цілком змінити попередні умови вірування, установи робить нові винаходи, які часто повністю відкидають попередні засоби щодо проведення праці, утворюють нові засоби комунікації, торгу і тим творять нові ери в житті людства на різних теренах його діяльності. Індивідуум виявляє його протест проти всього застарілого в соціальних відносинах, вносить нову думку, нову поступову течію, закликає всіх до активного протесту (винаходи Уатта, Фултона, Стефенсона, критика Руссо, реформа Лютера).

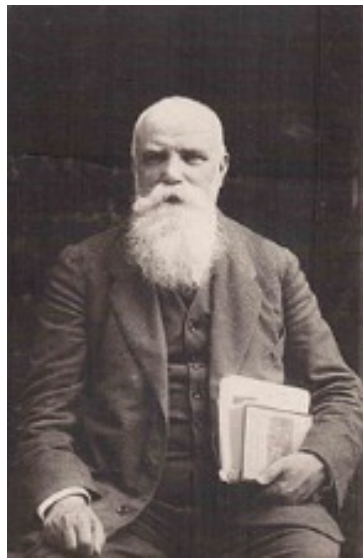
<...> Індивідуум також творить і нові форми законодавства, що найкраще дають громадянству спокій. При цьому індивідуум інстинктивно мусить держатися ближче до загальної середньої свідомості громадянства, до того, що вже досягнуто громадянством. Навіть індивідуальний геній загине, якщо він занадто далеко відходить від загального середнього розвитку громадянства (Савонарола), навпаки, індивідуум має використувати старий матеріал, дати йому нову форму існування, підняти свідомість середнього загалу до вищого ступеня. Правда, і окремі обдаровані індивідууми можуть помилятися, чи то через своє кепське виховання, чи через обмежене коло соціальних впливів, тому це вони можуть намагатися перетворювати частково те, що помилково розуміють у своєму соціальному осередку, вони можуть впасти у коловорот різних сугестій і через це також помилятися. Але хто ж, як індивідум залишається тим єдиним фактором, і взагалі є тим головним фактором, що творить

соціальний поступ, який знаходить шлях до розвитку нових: форм життя, нових засобів для опанування природи, всіх її сил на користь, а інший раз і на горе не одного народу, а й цілого світу (задушливі гази та інші військові винаходи). На житті народів і відбивається, які саме індивідуальності виступають у ньому в той, або інший час.

<...> Правдива думка має завжди життєву силу і шириться сугестією, наслідуванням, вихованням, передається іншим поколінням чи то в художніх творах, чи то наукових, чи в правових реформах. Геніальна індивідуальність завжди оригінальна, вона не повторюється і працює для майбутнього, передаючи свої думки далеким поколінням. Підтримуючи свідомо думки генія, ми всі теж приєднуємося до цієї творчої праці для наших нащадків, і таким чином, замість несвідомої юрби, афективної та підлягаючої всіляким сугестіям, виробляється свідоме громадянство, здатне до творчої роботи на користь всесвітнього поступу. Наскільки цілий народ щиро виконав працю перетворення особистого в загальне, настільки серед нього забезпечена сама реформа. Думка індивідуальна, яка буде занадто далека від традицій і звичаїв, не прищеплюється і відкидається народним розумом, хоч яка б вона була цінна. От через що після кожної революції настає довгий період еволюції, коли поволі прищеплюються величні гасла революційних геніїв. І коли ці гасла стають в занадто гострий конфлікт з громадянством, вони задавлюються ним на довгий час. Зріст ідеї не йде постійно однаково, вона набирає то більше, то менше прихильників, залежно від різних соціальних обставин. Найголовніше, щоб не припинялася в громадянстві його активна думка, цебто той процес, який найкраще веде громадянство до розуміння гасел і своїх обов'язків. Припинити вільну думку - це вбити життя громадянства.

Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Кн.2 / За редакцією Є. І Коваленко; Упоряд., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

ТИМОФІЙ ЛУБЕНЕЦЬ

(1855-1936рр.)

Короткі біографічні відомості

Тимофій Григорович Лубенець народився 21 лютого 1855р. в м. Кролевець (нині Сумська область). У 1873 р. закінчив Чернігівську земську вчительську семінарію. Був учителем початкової школи початкового училища, інспектором народних училищ при Управлінні Київського навчального округу, експертом науково-навчального відділу Всеросійської художньо-промислової виставки в Нижньому Новгороді.

У 1883—1889 рр. викладав у Київській гімназії, на жіночих курсах. У 1889 р. — інспектор народних училищ Київської губернії. Виступав за впровадження загальнообов'язкової початкової освіти, за навчання рідною мовою, зв'язок школи з життям. Приділяв велику увагу проблемам народного вчителя.

Т. Лубенець — автор понад 30 підручників, навчальних і методичних посібників з питань навчання і виховання. Серед них такі: «Педагогічні бесіди», «Загальнокорисний задачник», «Зернышко» (для учнів перших—четвертих років навчання), «Руководство к «Зернышку», «О наглядном преподавании», «Читанка» (для 1—3 класів), «Родная нива», «Письменные самостоятельные работы в начальной школе», «Перша читанка для трудових шкіл», «Арифметичні задачі». Внеском у методику

навчання були посібники «Сочинения по картинам», «Педагогические беседы», «Методика арифметики» та ін. Велику увагу приділяв проблемам сімейного виховання («Як батьки повинні поводитися з дітьми»).

Т. Лубенець був послідовником К. Ушинського. Обстоював демократичні, гуманістичні ідеї в педагогіці. Через усю його спадщину та особисту діяльність проходить ідея зв'язку навчання, виховання, вчителя з життям. У розробці педагогічних творів виходив із положень світової науки, власного досвіду, результатів досліджень, прагнув навчати дітей через близький і цікавий для них матеріал. У 1876 р. в першому задачнику вмістив загальноосвітній матеріал. До умов задач уводив відомості з різних галузей знань, збагачуючи для вчителів і учнів зміст рекомендованих завдань.

Т. Лубенець вважав, що справжня школа має бути школою загальної обов'язкової освіти. Помер 14 квітня 1936 року.

Уривки з основних педагогічних праць

Педагогические беседы

<...> Народное образование – дело великое... Если только под громкой вывеской «народное образование» окажется только плохая грамотность, завядшая, неспособная к дальнейшему росту, то такая постановка образования народа будет ненормальная, и тогда вовсе не стоит тратить государственных денег из последних народных средств. Сама по себе грамотность для нее не есть просвещение, и цена ей нуль, если для нее не будет обеспечено приложение или если приложение явится дурное. Грубая ошибка думать, что с всеобщей грамотностью исчезнут все невзгоды русской жизни, что тотчас зацветет у нас европейская культура, явится богатство, уважение к человеческим правам и т.п..

<...> Затаенная мечта многих образованных людей о том, что всеобщая простая грамотность создаст у нас те же явления культурной и промышленной жизни, которые имеются на Западе, - грубое заблуждение. Ничтожная роль простой грамотности ясно

видна на наших крестьянах. Поговорите с обыкновенными нашими грамотеями – дворниками, горничными, ремесленниками, даже сельскими писарями: они такие же темные люди, как и их отцы и деды, а иногда еще темнее.

<...> В образованности народных масс скрывается не только счастье и могущество целого народа, но также и личное благополучие каждого из нас.

Научиться читать можно в несколько недель и затем всю остальную жизнь не знать, что прочесть, кроме книг легкого содержания, не дающих ничего ни уму, ни сердцу. ... Мало обучить чтению, надо приучить к нему в школе и вне школы, вселить любовь, привычку и потребность в действительно полезном чтении.

Кроме того, к народной школе предъявляют требование, чтобы она давала нравственное и патриотическое воспитание подрастающему поколению.

<...> Для нравственного же воспитания не существует и не может быть ни программы, ни учебника, ни выработанного метода. Каждый народный учитель может и должен иметь большое нравственное влияние, но никогда такое влияние не приобретается заучиванием правил нравственности, потому что успех нравственного воспитания зависит от нравственной силы и нравственных свойств воспитателя и не поддается никаким приказаниям и предписаниям. По этому лучше современные педагоги советуют к морально-воспитательному элементу в школе, слагающемуся из ряда психических воздействий и разнообразных влияний окружающей среды, относиться весьма осторожно.

<...> Тот еще не учитель,, кто выдерживает экзамен на звания учителя, а тот, у кого есть уверенность в том, что он есть, должен быть и не может быть иным. Не методы и приемы учащихся создают истинно просвещенных и воспитанных людей, а искренность их в служении делу воспитания и обучения. Поэтому желательно было бы, чтобы наша народная школа уклоняясь от всякого одностороннего обучения, направляла глубокие и благородные чувства нашего народа на нравственность общечеловеческую ... в полном смысле этого слова. По нашему глубокому убеждению, дело не в том, кто

должен руководить школой, но в том, чтобы учитель или руководитель народной школы был истинным воспитателем, истинный педагог по призванию, по цели, по знаниям и искусству.

<...> Работа на поприще народного образования тем и дорога, что она постоянно стремится к идеалу, любовь к которому не только овладевает сердцем человека, но и побуждает стремиться к его осуществлению.

«Про покарання в дитячому віці і шкільну дисципліну»

<...> Які ж у нас існують законні заходи, які вживаються прийоми для створення шкільної дисципліни, для керування дітьми?

Почнемо з прийомів, що їх рекомендують нам різні педагоги:

- 1) пильний погляд, спрямований на учня;
- 2) називання того, що провинився, по прізвищу;
- 3) повчання з нагадуванням учневі про його обов'язки;
- 4) зауваження, що осуджує дію учня;
- 5) догана з викликом на середину класу;
- 6) переміщення з одного місця на інше;
- 7) занесення прізвища винуватця на дошку;
- 8) стояння на ногах у кутку;
- 9) заборона брати участь у загальних заняттях;
- 10) позбавлення обіду залишенням у класі на ін.

<...> Перелічувати всі ці прийоми довго, та й зайве. Набагато цікавіше, як наш законодавець шкільного життя, міністерство народної освіти, дивиться на шкільну дисципліну, які дано нам законні правила для керування дітьми в школі. Згадаємо про деякі, найхарактерніші. Якщо дитина спізнилась на урок, вона повинна певний час простояти біля дверей, незалежно від причин спізнання; якщо вона принесла іграшку в клас, то вчитель, помітивши це, повинен негайно відібрати її; дитину, яка спізнилась на більш чи менш значний час у клас, залишають після уроків, щоб досидіти прогаяний час і при тому нерідко вдвоє чи втроє.

<...> Словом, керівний принцип наших шкільних правил полягає ось у чому: на все, хоч би що зробила дитина, треба відповісти їй протилежним. Так, лінощі караються примусовою

роботою, зайва балакучість або незлагідність – видаленням від товаришів, зарозумілість – приниженням, брехня – недовір'ям, невгамованість, груба непокірливість або прояв злості – ув'язненням в окрему кімнату, порожній клас і навіть видаленням з учбового закладу в більш чи менш тяжкому його вигляді тощо.

<...> В усьому проводиться ідея відплати, ідея насильственного впливу, як фізичного, так і морального. Що ж з цього виходить, які результати дає така система? На це я дозволяю собі відповісти найпростішим прикладом з життя. Погляньмо, як на селах селяни виховують своїх тварин. Припустимо, у селянина є цуценя; хазяїн заздалегідь вирішує, який йому потрібен пес – злий чи ні; якщо питання розв'язано в тому розумінні, що треба виховати з цуценяти злого собаку, вартового для майна, негайно починається виховання, і з доброго, ласкавого цуценяти виготовляють певними педагогічними прийомами люту тварину, що кусає першого зустрічного, кидається на всякого, хто не годує її хлібом. Якими ж прийомами селянин досягає цього? Та тими ж самими, якими наша школа хоче керувати дитиною, – прийомами контрастів.

<...> Добродушне цуценя хоче йти ліворуч – його тягнуть праворуч, хоче бавитись – його штовхають, б'ють і примушують сидіти під ослоном, хоче їсти – у нього віднімають їжу, хоче спокійно лежати – його термосять і примушують бігати. Зрештою цуценя садовлять на ланцюг, з якого воно не може зірватись, і продовжують дратувати, зовсім незважаючи на його психологію.

<...> Нарешті, курс виховання закінчено: з добродушного цуценяти вийшло «чудище обло, свирепо, озорно и лай». І єдиний метод, що застосовувався при цьому вихованні, – це метод контрастів, прагнення йти врозріз з найприроднішими бажаннями цуценяти, не звертаючи уваги на те, що відбувається в «душі» (хай дозволено буде мені так висловитися) цуценяти.

<...> Подумайте над цим простим прикладом: чи не ведуть і всі наші контрасти в покараннях до озлоблення дитячої душі й серця; чи не закладаємо ми цим постійне роздратування і, кінець кінцем, озлоблення в дитячу душу як щодо вчителя, так і щодо всіх, з ким тільки дитині доведеться стикатися в житті.

<...> Дехто пропонує інший спосіб керування дитиною: покарань не повинно бути, але зате дитину постійно напучують,

читають їй на кожному кроці певні моральні правила, їй постійно внушають, як вона повинна діяти, як поводитися – і, повірте, для дитячої душі ці сентенції гірші за всяку кару. Мені довелося бачити дитину шкільного віку, яку так допекли сентенціями й повчаннями, що вона вибігла з кімнати, де їй читали мораль, із сльозами на очах, збуджена й зла, плакала й казала: «Господи, краще б мене побили!» І це не яка-небудь тупа, малоздібна дитина, а визначна за своїм характером, за своєю жвавістю й тямущістю, і вона не могла перенести цих сентенцій.

<...> Цей приклад є чудовою ілюстрацією до питання про користь сентенцій. Знати правила моральності – це одне, проповідувати моральність не є чимсь дуже тяжким, але бути моральною людиною зовсім інше. Більшість з вихованих на сентенціях людей чудово знають усі правила моральності, якими їх навчили з дитинства, але самі по собі часто бувають у вищій мірі аморальні, нібито на противагу ідеалові такого вихователя діти виходять озлобленими і аморальними. Повторюється історія з цуцням: дитину роздратовують, озлоблюють весь час повчанням, що забороняють робити саме те, що їй потрібно й чого їй хочеться, – як же не вийти з неї цепному псу!

<...> Зверніть увагу на твори наших кращих письменників, які з любов'ю і талантом змальовують дитинство своїх героїв, і ви побачите, що найбільш світлі особистості в дитинстві вчиняли найбільшу кількість дитинячих «злочинів» і найчастіше зазнавали покарань. Караючи дитину, ми насамперед завдаємо їй страждання, болю, фізичного чи морального, або ж і того і другого разом. Що ж ми маємо на меті при цьому? Звичайно, тільки одне – викликати у дитини страх, примусити її боятися. Роблячи якийсь вчинок, дитина не думає вже, чи шкідливо це, чи корисно їй або іншим, а просто боїться, що її за це покарають. Отже, ми постійно тримаємо дитину в страху.

<...> Нещодавно, в засіданні 4-го відділення (гігієна виховання й освіти) Товариства охорони народного здоров'я викликала жвавий обмін думками доповідь голови зборів В.О. Губерта на тему: «Який вплив має страх на тілесну і духовну сторону організму учнів». Автор докладно описав властивості та симптоми страху, спинившись на причинах і умовах, які сприяють поступовому утворенню цього небажаного явища –

страху, рабського почуття серед учнів у сучасній школі, яка пішла далеко вперед порівняно з школою часів Ушинського і Помяловського.

<...> В сучасних школах різних типів: нижчих, середніх і навіть у багатьох вищих учбових закладах, досі ще не зникли багато які умови, що сприяють пануванню страху в класах і аудиторіях, і не восторжествував ще принцип товариського, любовного ставлення до учнів. Шкідливий вплив страху на психічну сторону дитини дуже великий. Страх шкідливо відбивається на силі й розумі дитини, сприяючи проявам скритності, брехні, прикидання й безвілля. Фізичний розвиток і здоров'я дитини також дуже зазнають від страху, що впливає на м'язи.

<...> Відомо багато фактів, коли страх викликав у дітей параліч, епілепсію, розумові розлади і всякі нервові хвороби. Не слід також забувати й того, що страх покарання є тривала страта. Ця доповідь красномовно говорить про те, який вплив має страх на ніжну душу дитини, і дальших коментарів не потребує. Крім постійного страху та його наслідків, своїми покараннями ми розвиваємо в дитині ще одну сторону, наврядчи бажану – мстивість, вимогу відплати. Учень, скривджений іншим, вимагає відплати для кривдника й почуває себе задоволеним тільки тоді, коли вчитель, так чи інакше, покарає винуватця за кривду.

<...> Крім того, приклад учителя, який карає чи мстить за кривду, якнайшкідливіше впливає на дитину. Приклад учителя, який б'ється, глибоко западає в дитячу душу, і діти, виростаючи, самі теж б'ються: жорстокий учитель неодмінно виховує і жорстоких дітей. Але ж існують школи, де зовсім не застосовують ніяких покарань? Таких шкіл, правда, дуже мало, але все ж зони є. Хто не знає, напр., Яснополянської школи Льва Толстого, де не застосовують абсолютно ніяких покарань – і проте діти уважно слухають великого вчителя при цілковитій тиші. Такої уваги, такої тиші він домогся виключно любов'ю та вмінням примусити дітей поважати себе.

<...> Вчителями Яснополянської школи були люди шістдесятих років, люди ідеї, які прагнули облагородити особистість своїх учнів, і це не минуло безслідно для останніх. Ми не знаємо дальшого життя кожного з учнів цієї чудової

школи, але наслідки видно з тих легких, життєвих оповідань, які писали учні й які захоплюють не тільки дитячу душу, але читаються з інтересом і дорослими. Л.М. Толстой говорить, що в ці оповідання він не вносив ніяких редакторських і стилістичних виправлень, і що коли б він здумав виправити їх, то тільки зіпсував би. Такою є Яснополянська школа. Тепер я хочу сказати про ті школи без покарань, які мені особисто доводилось бачити.

<...> Уявіть собі сільську школу, поділену на три групи, коли ви входите до неї, очам вашим відкривається така картина: з одного боку веде заняття вчителька, в другій групі учні, виконуючи самостійну роботу, в той же час розмовляють поміж себе, в третій – посмішка у дітей не сходить з обличчя, учні входять і виходять з класу.

Одразу нічого не можна розібрати, здається, що в школі панує цілковите безладдя. Але, коли вдивишся, вникнеш, так би мовити, в душу роботи, приглянешся до дітей і до вчительки, то побачиш, що ті, які розмовляють і посміхаються, – пишуть твори, а ті, що встають і виходять, жодним жестом не заважають своїм товаришам, які займаються з учителькою. І успіхи дітей, при такій відсутності формальної дисципліни – дивовижні.

<...> Все це я спостерігав у школі Ю.С. Єремєєвої. Потім мені довелося супроводити одного ревізора по школах. В одній з шкіл входимо ми в клас – ні діти, ні вчитель не звертають на нас ані найменшої уваги, діти цілком захопилися поясненнями вчителя, які виявилися дуже цікавими, жвавими і які йшли просто з душі вчителя. Про нашу присутність наче забули до кінця уроку. Лише коли вчитель закінчив урок, нас оточили й зацікавилися нами. Вчитель цей умів так опанувати увагу дітей без будь-яких репресивних заходів, без покарань. Через кілька днів до цієї самої школи прибув інший ревізор; йому не сподобалась вільна поведінка учнів та їх ставлення до нього. Одному з учнів, який чимсь завинив, він наказав стати в куток і був вражений, коли учень не зрозумів його: що це значить стати в куток і навіщо це потрібно. Я думаю, що школа, де діти не розуміють, що значить стати в куток, повинна вважатися кращою школою. Такими є факти з життя народної школи. А в середній школі діти часто- густо стоять у кутку; мало того, є школи, де дітей становлять навколішки, вчитель вимагає в силу якогось

свого «права», щоб учень принижувався до стояння навколішках перед ним.

<...> Мені довелося після десятирічної роботи в сільській школі працювати вчителем у гімназії, і коли, після першого ж мого уроку, вчителі гімназії звернулись до мене з запитанням, як мені подобались їх діти, я змушений був відповісти, що більш невихованих дітей я ніколи не бачив. І це після десяти років, проведених виключно з селянськими дітьми. Селянські діти загалом стоять вище за наших міських дітей, незважаючи на те, що їх вважають звичайно найбільш невихованими. Вони з природи добріші, чутливіші, кожна з них швидше потурбується про іншу дитину, кожна завжди старається допомогти слабшій. Якості ці селянські діти черпають з самого життя. Трапляються, звичайно, винятки, але треба замітити, що жорстока дитина завжди виходить з жорстокої родини: якщо в родині розбрат і чвари, якщо жорстоко поведуться із свійськими тваринами – дитина з такої родини виходить груба й зла. А в тих родинях, де життя йде спокійно, де в господарстві видно людське ставлення до тварин, де горюють за конем чи коровою, що захворіли, і плачуть над загиблою твариною, – діти завжди чутливі. Мені згадується одна школа, куди було призначено нового вчителя, хворого, з слабими грудьми. Учні в цій школі були зовсім недисципліновані: на уроках стояв такий галас, що слабкого голосу вчителя зовсім не було чути, на перервах учні зчиняли таку страшенну метушню, що в класі пил стояв стовпом. Учитель кашляв, пояснював учням, як шкідливий для нього пил і як важко йому говорити голосно. Діти не звертали на це ніякої уваги.

<...> В наступні дні повторювалося те ж саме – вчитель переконував, учні, мабуть, зовсім не бажали зважати на просьбу вчителя. Так тривало кілька днів; учитель не вживав ніяких інших заходів і лише настійно доводив шкоду від пилу як для нього, так і для дітей. Нарешті, його терпіння й наполегливість наче примусили дітей подумати над його словами, і одного чудового дня вони заявили, що, власне, винуватцями цього розгاردіяшу й галасу є двоє учнів, двоє братів. Учитель тоді спробував по душі поговорити з цими братами – і ще через день метушня в класі припинилась, пилу не стало, і вчитель дістав змогу вести заняття. Мені скажуть, що у даному разі, мабуть, ще

можна діяти без покарань, але що ж робити, коли вчинки учнів більш серйозні? Як, напр., поставитись до крадіжок? Що робити з дитиною, якщо вона почне красти?

<...> Вчителі в таких випадках часто зовсім розгублюються, не уявляють собі навіть, що їм робити. Покарання тут зовсім не допомагають. Лікарі нам кажуть, що раз звичка ця міцно ввійшла в душу дитини, стала її другою натурою, то одразу ніякими карами, ніякими переконуваннями нічого зробити не можна: природа однаково проявить себе. Тут потрібний інший шлях, шлях послідовного перевиховання, зрозуміло, якщо починати це перевиховання в той час, коли дитина ще доступна для нього. В одній школі щойно призначений учитель, прийшовши вперше в клас, помітив учня, який сидів зовсім окремо. На запитання, чому він сидить окремо, діти відповіли, що це злодій і тому ізольований. І справді, вчителеві потім довелося переконатись, що у дітей в класі зникали речі, які потім знаходили у цього хлопчика.

<...> Вчитель довго думав, яких же заходів вжити щодо тієї дитини. Адже ж є в душі кожної людини благородні почуття, треба тільки зуміти відшукати ту точку, доторкнувшись до якої можна викликати почуття ці назовні. І ось учитель робить такий експеримент. У школі цій учням безплатно видавали письмове приладдя, в тому числі й пера. Роздавати пера доручали звичайно найбільш уважним і багаторазовим учням, і це вважалось почесним обов'язком. Одного чудового дня вчитель зовсім несподівано викликає оштрафованого хлопчика, дає йому ключ від шафи й доручає відчинити шафу, взяти звідти коробку з перами й роздати кожному з учнів по одному перу.

<...> На цілковитий подив усього класу він урочисто роздав пера товаришам, сів на своє місце – і виявилось, що йому нічим писати, себе самого він і забув, собі не взяв пера. Такий психічний вплив дав чудовий результат. Через рік цей самий хлопчик не тільки завідував роздаванням пер, олівців тощо, але був також і шкільним скарбником і зберігав спільну шкільну касу, куди діти вносили свої гроші. Я знаю, що після закінчення школи з нього вийшла цілком чесна людина. Те, чого неспроможне було зробити ніяке покарання, вдалося досягти виключно розумним психічним впливом на дитину.

Не можу не навести ще одного прикладу, що стосується якраз цього самого питання. В м. Житомирі Волинської губернії, за містом, була виправна колонія для малолітніх злочинців, завідувати якою запросили особу, тоді ще нікому не відому і з іменем якої тепер зв'язана історія нашої першої Державної думи, а саме: колишній депутат Анікін. Через деякий час після призначення Анікіна в колонію жителі Житомира були вражені таким видовищем: на базарі з'являється віз з конем з колонії злочинців, а на ньому двоє хлопчиків-злочинців. Вони, виявляється, прибули без провідника й будь-якого нагляду за покупками для колонії, ходили по крамницях, купували, що було потрібно, платили гроші.

<...> Спочатку виникла думка, що діти втекли з колонії; але виявляється, що віз цей кожного базарного дня з'являвся в місті, та вже з іншими хлопчиками. Так впливав Анікін на своїх малолітніх злочинців, своїм довір'ям збуджуючи в дитячих душах кращі почуття. Одного разу до колонії Анікіна приїхав місцевий мировий посередник і якимось спитав у одного з вихованців, за що він сюди потрапив. Анікін, до глибини душі обурений таким запитанням, негайно попросив посередника припинити розпити, що йдуть врозріз з його системою виховання. Вже з одного цього видно, що Анікін був не тільки вчитель, а й людина в кращому розумінню цього слова, і його виховання тому приносило бажані плоди.

<...> Треба замітити, що є два роди дитячої безпорядності чи поганих вчинків і помилок: 1) помилки в найширшому значенні слова – подібно до помилок дорослих і 2) інші дитячі прояви, напр., особлива жорстокість, псування речей, катування тварин, безперервні бійки, грубість, брехня та подібні вчинки, що найчастіше є результатом спадковості. Останні вчинки по суті справи вимагають спільного обговорення судді й лікаря, тоді як помилки першого роду розв'язуються педагогом і суддею. Серед систем дитячого виховання останнім часом зародилась ідея обговорення дитячих вчинків самими ж дітьми. Треба вважати, що системі цій доведеться в майбутньому дати цілком правильне й життєве розв'язання питання про дитячі погані вчинки.

Як приклад одного такого колективного обговорення учнями-товаришами професор І.А. Сикорський наводить епізод з життя

Неплюєвського училища, свідком якого він був. Старші діти, 13-15 років, працювали в полі на збиранні сіна. Один вихованець, який невміло працював, став об'єктом зауважень і насмішок з боку товаришів. Роздратований насмішками (втім, невинними) юнак спалахнув, кинув з силою косу, зламав її і, переслідуваний насмішками, пішов з роботи, всупереч прийнятому в школі порядку. Ця обставина стала темою обговорення учнів у класі під керівництвом самого Неплюєва.

<...> Встановивши фактичний бік справи за записами тих, хто був свідком епізоду, учні перейшли до внутрішньої оцінки дій кожного з учасників епізоду. Це був свого роду суд. Висвітлено було найдрібніші психологічні завулки події, і, в результаті, діти дійшли висновку, діаметрально протилежного первинній оцінці, що впливала з першого враження. Писаний виклад усієї події і був вироком, що його ухвалили товариші. На професора Сикорського всі ці порядки справили надзвичайно добре враження своєю простотою й здоровою розумністю. Діти висловили надзвичайно багато психологічної досвідченості. «Мені було ясно, – говорить Сикорський, – що я бачу перед собою розвинених дітей, про душу яких багато подумали й подбали. І я стояв ніби на порозі цілком нового явища. Я бачив, що тут було зроблено безперечний крок вперед».

<...> У 1912 році я відвідав у Петербурзі «Дитячий Дім» товариства «Допомога дітям робітників», де діти управляються самі собою. В класі молодшої групи цього дому немає звичайного розкладу уроків. Часто заняття починалися бесідою дітей про бачене й чути, розмовою про вчорашні враження, події «Дитячого Дому», питанням про нову картину, повішену на стіні, і т. д. Нерідко починалися заняття запитанням учительки: «Чим вам хочеться зайнятись сьогодні, діти?» або проханням дітей про певну роботу, і, згідно з загальним настроєм, розпочинались навчальні години... Потроху неясний, сумбурний матеріал вражень, який діставали від усього навколишнього, став приходити в ясність.

Діти стали точніше висловлювати свої думки, свої бажання, розуміти себе як особистість, якій приділяється багато уваги і яка має й обов'язки. Діти, що відзначалися великою нестриманістю, безладністю, навчилися стримувати себе, стали уважнішими,

гарно й добре виконували загадану роботу, чергували ретельно і з гідністю. Наскільки на початку року ця група являла собою неписьменних маленьких дикунів, які не вміли ні слухати, ні гратись, настільки на кінець року ці діти прилучилися до самостійності побуту «Дитячого Дому». Тут усе господарство лежить на дітях, і, крім прихожої пралі, служниць у них немає. Всі роботи виконують діти по черзі, а чергування призначають самі ж діти. Хлопчики й дівчатка самі готують обід, миють посуд, прибирають кімнати і ставлять самовари. Це не тільки не обтяжує їх, але їм на думку не спадає, що їхню роботу, яку вони так дружно й весело виконують, могла б робити якась стороння особа. Старші діти поступово привчають молодших до всіх хатніх робіт, і в 12-13 років діти можуть вже майже самостійно вести своє нескладне господарство. У справи дітей керівники не втручаються, дозволяючи їм розв'язувати всі свої утруднення самим, на загальних дитячих зборах, і лише в крайніх випадках приходять їм на допомогу.

<...> Розв'язуючи питання, загальні збори ухвалюють постанову, яка тут-таки записується і вивішується на стіні та обов'язково виконується. Під час мого відвідування на стіні було вивішено такі правила: «Не брехати. Не сваритись. Не скаржитись. Не хвастатись. Не давати чесного слова, якщо його не додержиш. Не грубити. Не брати чужого не спитавшись. Не упиратися. Не давати нікому ніяких прізвиськ. Хлопчики і дівчатка повинні жити дружно. Хто не хоче навчатися у співробітників, той повинен іти в іншу кімнату. Руки й ноги повинні бути чисті, особливо у чергових. Ті, що ходять обідрані й брудні, – не приходити. Поганих слів не говорити. Коли роблять уроки, то не заважати. За столом розмовляти по черзі. Грошей при собі не держати». До своїх керівників діти ставляться з цілковитим довір'ям, і в «Дитячому Домі» не трапляється випадку, щоб поганий вчинок дитини вона приховала сама або інші діти. Якщо вникнути в усю суму праці, кажуть керівники «Дому», яку діти в нього вклали, і звернути увагу на різницю в розумовому розвитку кожної дитини, в поведінці і в ставленні їх одне до одного, порівняно з такими ж, коли вони вступали в «Дім», то стане зрозуміло почуття морального задоволення, яке відчують керівники.

<...> Мимоволі доводиться сказати разом з ними: «Як багато дечого навчає дитина дорослого, і яким хорошим є спілкування з душею дитини!» Все сказане стосується, головним чином, дітей шкільного віку. Кажучи про дітей дошкільного віку, ми повинні пам'ятати, що у віці до 3 років дітям доступні тільки фізичний біль і страждання і тільки фізичні насолоди (відчуття приємного за допомогою зовнішніх органів чуттів, грубі смакові, зорові, дотикові відчуття приємного й неприємного). Відома педагог-письменниця Еллен Кей говорить, що в цьому віці допустиме навіть деяке вольове насильство над дитиною, але тільки доти, поки вона цього не усвідомлює. Та, як тільки дитина починає усвідомлювати, починає розуміти, що її карають – ніяке насильство над нею недопустиме. Коли дитина починає більш чи менш свідомо ставитись до життя, треба вести виховання так, щоб дитина була слухняна. Та не дай боже, щоб дитина була така слухняна, щоб не ставитись критично до своїх і ваших вчинків, щоб за помахом вашої руки, за виразом обличчя, очей, за криком батька чи матері виконувала найменше бажання. Це вже не виховання, а дресирування. Таке дресирування неодмінно дасться знаки, коли дитина виросте й стане людиною. Звички, втілені таким потворним вихованням, залишаються на все життя, стають другою природою людини й роблять з неї якогось манекена. Дитина віком до 3 років, яка дістала від вас шльопанця або яку ви винесли з кімнати, де вона заважала вам своїм криком, забуває швидко про завдане покарання.

<...> Дитина старша 3 років усвідомлюватиме кожне ваше слово і дію, і ви ніякими силами не примусите її не робити того, що їй хочеться. Якщо вона хоче що-небудь узнати, то, незважаючи на всі ваші заборони й покарання, вона все рівно визнає. Якщо вона зустріне енергійну протидію, вона постарается обдурити вас. Якщо ви йдете проти природи дитини, з цього ніколи нічого не вийде. А допитливість, жвавість, бажання попустувати, невміння довго зосереджуватись на одному й тому ж – адже це природа дитини. І у віці від 3 до 6 років, так само як і у віці від 14 до 16 років, треба якнайобережніше й щонайчутливіше ставитися до дітей і насамперед зважати на їх природу. Якщо дитина заважає вам, ви можете видалити її з кімнати, але це не повинно бути покаранням, – це повинно мати

характер природного, неминучого наслідку його вчинку, як природним наслідком бажання торкнутися запаленої свічки чи самовара, що виблискує на столі, є опік руки.

<...> Дитина повинна сама усвідомити, що коли вона торкнеться вогню, то опечеться, так само як коли вона заважатиме жити іншим – ці інші видалять її з кімнати, щоб вона не заважала. Часто дітям забороняють чіпати ті чи інші речі, чи то побоюючись, щоб дитина їх не зіпсувала, чи то з інших причин, кричать на них: «Облиш це, не чіпай того», і карають в разі непослуху. Повірте, що допитливість лежить у природі дитини, і вона, коли ви відсутні, неодмінно чіпатиме заборонену річ, а коли ви спитаєте, чи чіпала вона, вона відповість: «Ні, не чіпала». Так починається перша брехня. Якщо ви сердитесь на дитину за те, що вона забруднила або розірвала одяг, і караєте її за це, – з того нічого не буде. Краще шийте їй такий одяг, щоб він не рвався, або, якщо він порвався або, якщо забруднився, хай дитина сама й лагодить його, звичайно, наскільки вона може це зробити.

Якщо погрози матері залишаються тільки погрозами, то дитина говорить: «Мама раз каже так, іншого разу так, а потім і зовсім нічого не каже». Це кращий вирок виховательці, яка нашвидку, не обдумавши, не пристосовуючись до дитячої психології, обіцяє дитині всякі часто зовсім нездійсненні відплати й покарання. В рівній мірі нехороші й надмірні ласки. Дитина росте, в ній відбуваються чисто фізіологічні процеси, вона надокучлива, їй нудно, – мати раптом починає її обіймати, притискувати до себе, цілувати – і зацілює мало не до смерті, зовсім незважаючи на те, чи приємно це дитині саме зараз, чи ні. Не догодить чим-небудь та сама дитина матері – і вона її жене від себе. Діти в цьому відношенні часто є просто мучениками. Мати, яка постійно цілує свою дитину, не замислюється над тим, чи приємно це дитині, вона, бідна, борсається, старається вирватись і кінець кінцем починає плакати, тоді ніжна матір її виштовхує. Такі факти не проходять марно для дитячої душі, вони нагромаджуються, відкладаються десь у глибині і потім дуже впливають на дальше життя дитини. Завдання виховання – створити з дитини справжню людину, а не покалічити її.

<...> Дитина в ранньому дитинстві мислить цілими образами,

картинами, що швидко змінюються в її мозку. Вчинивши щось надзвичайно жахливе, дитина через десять хвилин забуває про це – навіщо ж ми караннями стараємося продовжити наслідки цього вчинку, навіщо підкреслюємо те, що само по собі давно забулося б і не залишило б сліду? Покарання викликає в дитині жадобу помсти, крім того, якщо дитина з природи боягузлива, під впливом покарань вона стає ще боягузливішою. Дитина, яку весь час карають, у якої жорстокі батьки, сама стає жорстокою, безсердечною. У Щедріна є з цього приводу чудова відповідь ямщика, який весь час немилосердно шмагав і мучив коней.

Коли Щедрін, не витримавши сцени катування, звернувся до нього з словом докору й спитав: «Навіщо ж ти їх б'єш отак?» – ямщик відповів: «А тебе, пане, били?» «Ні». «Ну а мене, били». Щедрін зрозумів смисл відповіді й замовк. Не зліть дітей: хто хоче бити, будучи дитиною, той захоче вбивати, коли виросте. На закінчення дозволю собі навести дві такі картинки – одну особисто мені відому, з життя дітей шкільного віку, другу – Еллен Кей, з життя дитини дошкільного віку. В одній добре мені відомій школі вчитель дав учневі, що провинився, записку для передачі батькам. Хлопчик не передав, другого дня він дістав якнайсуворішу догану і наказ неодмінно передати записку. Хлопчик замість цього відшукав віршовку й повісився... Друга картинка: один малюк, якому няня, коли клала його спати, нагадала, що треба помолитися богу, відповів: «Так, сьогодні в мене є про що просити в бога», і ставши навколішки, виголосив таку молитву: «Боженьку, прошу тебе, одірви мамі руки, щоб вона не могла мене більше бити».

<...> Питання про керування дітьми як у дошкільному, так і в шкільному віці тепер є одним з найсерйозніших у галузі виховання. Трудність його головно полягає в тому, що вихователем і керівником дітей є доросла людина, яка не знає й не розуміє душі дитини. Вихователі і вчителі дітей здебільшого не вміють поставити себе на місце вихованих ними дітей і тому не можуть входити в їхні ідеї, а намагаються внушити їм свої власні. Душа дитини, справді, зовсім вже не такий м'який віск, щоб з неї можна виліпити що завгодно, і не така гладка дошка, щоб на ній можна писати те, що бажає вихователь. Не треба забувати, що кожна дитина має своє певне «я». Сучасні

психологи говорять, що здорові діти ніколи не бувають «цяцями» в тому розумінні, як їх розуміють дорослі. Діти, що цураються галасливих ігор, взаємних непорозумінь і навіть бійок і здатні тривалий час спокійно й тихо сидіти в куточку за книжкою чи без діла, рідко бувають здоровими й нормальними дітьми.

<...> Дитина насамперед повинна розглядатись як дитина а не як майбутня доросла людина. Якщо ми порушимо цей порядок, то, без сумніву, створимо скоростиглі плоди, що не матимуть ні стиглості, ні смаку й швидко зіпсуються. Нема нічого дивного в тому, що вихователі вміють читати дітям моральні сентенції, але не так просто поставити дітей в такі життєві умови, які дали б можливість виконувати справді те, що їм проповідується.

<...> Всім нам відомо, що педагогіка каральна, яка відає, головним чином, вчинки дітей, а не їх особистість, тримається цілком на відсутності спостережливості й на неспроможності зв'язати причину з окремими гарними чи поганими проявами в суцільну картину особистості дитини. Необхідно кожному вихователеві спочатку вивчити закони тих психічних явищ у дитини, на які він бажає впливати. Але, щоб судити про дітей справедливо й вірно, ми не повинні переносити дітей із сфери, властивій їх природі, в нашу і самим вживати всіх заходів до того, щоб так би мовити, переселитися в їх духовний світ.

Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П.Калениченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.

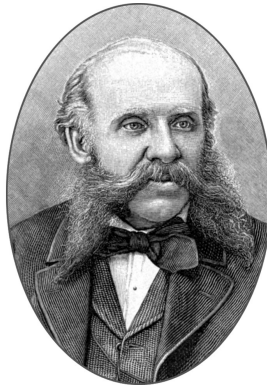
Лубенец Т. Г. Педагогические беседы / Тимофей Лубенец, издание 2-е дополненное и переработаное. – С.-Петербург : изд. В.П.Луковникова, 1913.

Лубенец Т. Г. Педагогические беседы / Тимофей Лубенец, издание 2-е дополненное и переработаное. – С.-Петербург : изд. В.П.Луковникова, 1913.

Лубенец Т. Г. Зернышко. Первая после азбуки книга. / Тимофей Лубенец. – Изд. 6-е, испр. – С.-Пб, 1897. 10.

Лубенец Т. Г. Детские очаги / Тимофей Лубенец. – К. : Б.И., 1911. – 13 с.

МИКОЛА КОРФ

(1834 -1883 рр.)

Короткі біографічні відомості

Народився Микола Олександрович Корф 2(14) червня 1834 року в Харкові.

Коли Миколі Олександровичу було 9 років, батько відвіз сина у Новгород, де його вихованням займався гувернер-німець. Через рік Микола потрапляє в місто Верро у Ліфляндію у відомий навчальний заклад Креммера, де він пробув 2 роки. Щоб підготуватися до вступу у ліцей, Микола розпочав навчання в Петербурзькому пансіоні Олександра Яковича Філіппова. Саме в цій людині Корф розгледів ідеал вчителя.

Після закінчення ліцею Корф вступив на державну службу до Департаменту Міністерства юстиції, та ця справа виявилася не до душі молодому барону і він покидає все та переїздить до свого родинного помістя в селі Нескучному Катеринославської губернії.

М. О. Корф був не тільки талановитим публіцистом і письменником на педагогічну тематику, а й активним земським діячем та плідним практиком на тогочасній ниві народної просвіти. В складі земської училищної ради Олександрівського повіту він наполегливо займався створенням початкових шкіл і відкрив їх більше сорока у селах Катеринославщини.

Це був новий тип сільської школи для народу, як її називали – «корфовська тризимка». У цих школах з трирічним терміном навчання уроки викладалися одним вчителем відразу у трьох

класах. М. Корф розглядав земську школу як загальноосвітню із 3-річним терміном навчання лише як однокомплектну, де один учитель проводить заняття з усіма трьома класами – 1-го, 2-го, 3-го років навчання. Такі школи, як відомо, прижилися в Олександрівському повіті й почали поширюватися по всій території України та Росії.

У 1872 р. його було забалотовано на земських виборах і він мусив виїхати з улюбленого села в еміграцію до Швейцарії. Живучи там, він не втрачав зв'язок з Батьківщиною і продовжував свою педагогічну діяльність.

Після повернення М. О. Корфа з родиною у 1880 р. до своєї садиби він продовжив педагогічну працю і активно пропагував відкриття недільних повторювальних шкіл. У ці, останні роки його життя М. Корфу довелося пережити ще одне переслідування, що було зроблено проти нього реакційними колами у пресі Пережиті нервові потрясіння дуже підірвали здоров'я М. Корфа.

13 листопада 1883 року він помер у Харкові «від остаточного життєвого знесилення», як встановили лікарі причину його смерті.

1. Корф Н.А. Наши педагогические вопросы / Н.А. Корф.- Москва, 1882
2. Корф Н.А. Из пережитого/Н.А.Корф. – С.Петербург,-1884
3. Корф Н.А. Земский вопрос (о народном образовании)/Н.А. Корф.-С.Петербург. – 1867

Уривки з основних педагогічних праць

<...> Ми не будемо говорити сьогодні про спеціальні-ремісницькі школи, тобто про такі, в яких головною метою є виховання майбутніх ремісників [1, с. 1].

<...> В Гольштейні виховання хлопчиків «для роботи за допомогою роботи» було використано з найбільшою послідовністю і наполегливістю, причому з ремесл були вибрані найбільш близькі до тих видів нашої кустарної промисловості, які в нас мали б залишити найголовніший зміст елементарного ремісничого курсу; там хлопчики виробляли ложки, лопати,

посуд, іграшки, сита і тому подібне; цьому в молодших класах присвячували, при шестигодинному навчальному дню, дві години; по-друге – вже половину всього навчального дня, а в старшому – цілий день третини, тобто чотири години на день. Але що ж ? [1, с. 3].

<...> Навіть, якщо вчитель і вирішить, час від часу, тримати дітей в школі по закінченню уроків, то він займеться церковним співом, так як нічим іншим він не задовільнить народ, як влаштуванням при школі церковного хора, і невже і при цьому ще, вистачить у вчителя сил катувати цілий день свої нерви викладанням в трьох класах одночасно, і учнів – на роботу інструментами? [1, с. 6].

<...> Письмові роботи, що лежать перед нами, доводять, що для селянина, який навчається, школа і грамота – свята справа [1, с. 153].

<...> Говорячи про організацію народної школи і помічаючи, що останнім часом число підготовлених вчителів і вчительок, по відношенню до існуючих шкіл стало настільки зростати, що, наприклад, в Таврійській губернії половина всього числа вчителів закінчила курси в вчительській семінарії, а в Одесі, наприклад, на п'ятдесят викладачів, тридцять шість вчительок закінчили курс в міській гімназії,- ми дуже часто віддаємося перебільшеним надіям [1, с. 266].

<...> Сорок вісім років проживши на світі (1834-1882 рр.), вже відчуваєш потребу підвести підсумок своїм життєвим враженням і в минулому шукати сили для майбутнього, оскільки це останнє належить [2, с. 7].

<...> Так, наприклад, між тим як юнкери і пажі того часу хвалились один перед одним тим, хто кого більше переп'є і перехизується ще в дечому, в нас хвалилися тим, хто кого більше прочитав, твердо пам'ятаю, до чого громадська думка нашого курсу відносилась зневажливо до того, хто мало читав; до такої міри, що якщо бувало, товариш питає «чи читав ти», наприклад «Гамлета», то відповідаєш відразу «читав», хоча навіть ще не встиг ознайомитись з цим твором, і в подальших розпитуваннях відділяєшся ухильними відповідями; а сам же поспішаєш дістати собі книгу, прочитати її швиденько і відновити про неї розмову [2, с. 85].

<...> Цікаво було б дати собі звіт в тому, який образ думок виробляється в нас лекціями і читанням? Ми були «лібералами» для того часу, що виражалось нашою ненавистю до свавілля, до палиці та дідівщини, живим втіленням якої служив для мене один з наших «дядьків»(служивих), офіцер Новосельєв, з одним вусом над губами; на моє питання, куди подівся його другий вус, Новосельєв відповідав мені: « їх величність грав Клейнмихель зволили вирвати на огляді». Такі були сорокові і початок п'ятидесятих років, за якими і на сьогодні ще деякі сумують [2, с. 39].

<...> З яким захопленням я почув враз із сусідньої кімнати, коли дядько вважав, що я пішов, як він сказав своїй дружині «ось єдина людина в нашій сім'ї, яка буде писати»; я з захопленням почув це тому, що дуже довіряв думці дядька, а всілякого автора в той час по ідеалізму мого напрямку, вважали ледь не посланцем небес; в молодості ж не представляються люди, які торгують совістю і пером, не представляються літератори-хамелеони, літератори-плазуни, літератори-доносчики; не представляються в цей блажений час навіть літератори-недотепи; я принаймні відносився до «письменника», як до в «вчителя», а це останнє звання, як я вже повідомляв, здавна користувалися великою пошаною в моїх очах і тим паче, що за час мого виховання в ліцеї я не раз встиг помітити, як негідно суспільство ставиться до гувернерів і гувернанток, які, навпаки завжди користувались моєю особливою повагою, як педагоги і як пригноблені, а я власним досвідом пізнав, значення гніту [2, с. 53-54].

<...> Звичайно, не новина те, що злочинство кепське, і що революції згубні; справедливо також, що невігластво виробляє злочинство, але чи правда, що освіта, в поєднанні з бідністю, виробляє революціонерів? Невже прихильники цієї теорії, крім фактів, її підтримуючих, не бачать фактів, які цілком їй суперечать? Невже, наприклад, про революцію наших днів, польське повстання південних американських штатів, також довели, що революцію виробляє освічена біднота! Чи захисники цієї теорії, ворожої бідності, а бідні, забули, що польське повстання велось в більшій мірі на гроші багатих людей? [3, с. 13].

<...> Наші доктринери скажуть: «добре те самоврядування,

яке вдається до допомоги держави; на те й існують земські установи, щоб вони обходилися власними силами». Ці пани скажуть це, тому що сказати-то легко, але нічого не зроблять для народної освіти, тому що діяти важко. [3, с. 32].

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

(1866-1934рр.)

Короткі біографічні відомості

Михайло Сергійович Грушевський народився 29 вересня 1866 р. у м. Холмі (тепер місто Хелм на території Польщі). Походив, як пише він у своїй біографії, з бідної родини Грушів (пізніше Грушевських), що гніздилася в Чигиринському повіті.

Протягом 1886 -1890 рр. Михайло навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. 1890-1894 рр. Грушевський працював при Київському університеті як професорський стипендіат.

У травні 1894 р. Грушевський захистив дисертацію на ступінь магістра. Того ж року він переїхав до Львова й очолив новостворену кафедру всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи. Брав активну участь у діяльності Наукового товариства імені Шевченка, очоливши його 1897 року. Навіть за несприятливих для роботи умов Грушевський плідно працював. У Львівському університеті він розробив і читав протягом семи семестрів загальний курс історії України. Цей лекційний курс мав стати основою майбутньої книги.

1907 р. Грушевський у Києві керував Українським науковим товариством (УНТ), яке, за його задумом, мало стати фундаментом майбутньої Академії наук України. 1910 р.

Грушевський випустив першу частину першого тому "Киевская Русь", протягом 1913-1914 рр. - два томи "Истории украинского казачества" .

Лютнева революція у Петрограді дала Грушевському волю. 4 березня в Києві утворюється Центральна рада, яка взяла на себе функцію центрального органу руху українського громадянства за "своє право і втрачені вольності". М.Грушевського заочно обирають головою Центральної ради. 12 березня 1917 р. він повертається з Москви до Києва. 14 місяців, протягом яких існувала Центральна рада (з березня 1917-го по 1918 р.), М. Грушевський був її незмінним головою - першим спікером першого українського парламенту. 29 квітня 1918 р. Центральна рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки, започаткувавши інститут президентства у нашій країні.

З падінням Центральної ради, після перевороту гетьмана П. Скоропадського Грушевський знаходився в підпіллі і переховувався за межами Києва. До міста він повернувся в грудні 1918 р., коли припинила своє існування Гетьманська держава.

Восени 1923 р. М.С.Грушевського обирають дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). У березні 1924 р. він приїздить із сім'єю до Києва, сподіваючись завершити працю над багатотомною "Історією України-Руси". У січні 1929 р. Михайла Сергійовича, єдиного з тодішніх членів Всеукраїнської академії наук, було обрано дійсним членом Академії наук СРСР. Атмосфера репресій 1930-х рр. не оминула й Михайла Грушевського. Останні три роки життя, проживаючи в Москві, Грушевський як академік АН СРСР працював над "Історією України-Руси". І сьогодні цей твір - найповніша історія нашої держави.

Помер Михайло Сергійович раптово, 25 листопада 1934 р., на 68-му році життя в Кисловодську, де він перебував на відпочинку в санаторії. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Шкільна мова

<...> Кожного разу, особливо під осінь, як починається

наука в школі і виникають думки про школу — сумні гадки нагоняють вони.

<...> Мало тих шкіл, так що на всіх дітей не стає. Вчаться у них багато, а яком і навчать ся, то і те часто забувають, вийшовши зі школи, навіть писати і читати не вміють.

<...> Причин тому є кілька: мало грошей іде на народні школи, мало про не дбають. А головню через те так тупо в них наука йде, що вчать дітей *не* українською мовою, котрою вони дома говорять і котру одну тільки добре розуміють.

<...> Чому ж воно так, що на Україні не вчать дітей по-нашому, як треба?

Не дозволити!

<...> Українські селяне самі не просять української школи. Покликалися на різних земляків у Думі і на українських селян-депутатів, що у ній засідають. Доводили, що українські селяни не просять і не хочуть української науки в школі.

І се, кажу, було найгірше.

Колишня освіта і теперішня темнота

<...> Буде тому двісті п'ятдесят літ з лишком, за гетьмана Богдана Хмельницького, переїздив через Україну Грек із Сирії Павел з міста Алепа. Він дуже докладно описав сю подорож свою і що він бачив на Україні.

<...> Україна ж саме тоді визволила ся з під польського пановання і жила по своїй волі. Вигнали панів, забрали їх землі, самі вибирали собі попів, і учителів в школу, яких хотіли, собі прикликали.

<...> Дуже дивно було йому бачити, що тут усі діти письменні, навіть дівчатка, навіть сирітки — “вчать їх”, каже “а не дають волочитися без діла”. В кожному селі була звичайно школа.

<...> З України потім ціле століття надходили на Московщину люде, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували. Довгі часи Московщина жила українською наукою, поки своєї нарешті не розвела, працею та заходами тих українських учених.

<...> Тепер український народ задні пасе. Письменних на Україні, так гуртом узявши, буде чи не удвоє менше, як у московських сторонах. Книжок, газет між народом розходиться незвичайно мало. Люде не мають поняття ні про що. Подивитися по всяких заводах, чи торговлях, чи школах та урядах — більше там Руські, Поляки, Німці, Французи всяку справи ведуть, а наш чоловік на чорній роботі, бо невчений. Край багатий, родючий, дозвільний, а люде ледве живуть, у біді та темноті, та тільки що про переселення думають.

Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. — К.: Веселка, 1991

ГРИГОРІЙ ВАЩЕНКО

(1878-1967рр.)

Короткі біографічні відомості

Григорій Григорович Ващенко народився 23 квітня (13-го за старим стилем) 1878, — у с. Богданівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині — Прилуцький район Чернігівської області). 1888–1898 — вчиться у Роменській духовній школі та Полтавській духовній семінарії. Звинувативши інспектора семінарії архімандрита Агапіта в підтримці доносництва, був не допущений до вступу в Київську духовну академію, а відтак розпочав трудовий шлях на учительській ниві.

1899 — 1903 вчився на словесному факультеті Московської духовної академії, де був активним членом українського гуртка, брав участь в організації шевченківських свят. Одержав ступінь кандидата богослов'я за працю «Учення Гартмана про світовий моральний лад».

Учителював у Полтавській єпархіальній жіночій школі та вчительській школі на Шведській Могилі.

1906 — за опублікування у газеті «Полтавщина» інформації про урядові розправи над селянами «мені довелося у 1906 р.

виїхати на північ у місто Тихвін», - писав Ващенко. З жовтня 1906 по жовтень 1909 р. працював учителем російської та церковнослов'янської мови в Тихвінському духовному училищі. 1912 — вчителювання у духовному училищі в м. Тульчині на Поділлі, де викладав грецьку мову, російську мову та історію. З березня 1913 р. — викладач латинської мови в Роменському духовному училищі. У 1917 після Лютневої революції найактивніше працював на ниві підготовки кадрів українського вчительства («читав лекції на курсах учителів у Прилуках, Ромні, Хоролі»). У виступі на Другому Всеукраїнському вчительському з'їзді першим порушив питання про заснування української Академії Педагогічних наук.

В серпні 1919 був заарештований як український націоналіст у часи захоплення денікінцями Полтави. Від розстрілу, неминучість якого вже було вирішено, був порятований завдяки заступництву одного з впливових освітянських керівників та взятий «на поруки».

1925 — комісія народного комісаріату освіти УРСР присвоює Г. Ващенку звання професора; він стає керівником кабінету соціальної педагогіки, невдовзі — завідувачем кафедри педагогіки Полтавського ІНО.

1929 — публікує книгу «Загальні методи навчання» — «підручник для педвузів», згодом потрактований як «націоналістичний». Згодом домогся повернення до Полтавського педагогічного інституту на попередню посаду, а також обійняв посаду керівника аспірантської групи.

1943 — разом з родиною виїждить з Полтави до Києва, а звідти «після великих біженських пригод» (у Галичині багато дізнався про героїчну боротьбу УПА, звитягою якої назавжди захопився), прибуває у 1945 р. до Німеччини. «В 1944 р. в Австрії почав працю над підручником з педагогіки».

На честь Г. Г. Ващенка в 2011 році названо одну з вулиць Києва, що знаходиться у Дарницькому районі. Його ім'я носить ліцей № 144 у Солом'янському районі м. Києва.

Уривки з основних педагогічних праць

Виховний ідеал

<...> Основною проблемою всякої педагогічної системи є виховний ідеал як мета виховання.

<...> Виховний ідеал того чи іншого народу залежить від його державного устрою, світогляду, релігії й моралі, від рівня розвитку культури, від його національних властивостей.

<...> Зміст і форма норм поведінки людини залежить від світогляду, рівня культурного розвитку, занять людини та ін. Тому мораль окремих народів і навіть різних верств суспільства має свої характеристичні риси, але поряд з тим є загальнолюдська мораль, подібно до того, як є загальнолюдські норми логічного мислення, що дають можливість людям різних рас, станів і різного культурного розвитку бодай в основному розуміти один одного.

<...> Людина перш за все є людина, а вже потім німець, француз, українець, робітник, селянин, крамар, вчений.

<...> Виховний ідеал – це є образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління.

<...> Між мораллю і щастям має бути гармонія. Це є гармонія святості і щастя, що являє собою вище благо, до якого ми маємо прагнути.

<...> Кожна істота, на якому б ступні досконалості вона не була, прагне до вищого першоджерела і таким чином по певних ступнях підноситься вище й вище.

<...> З погляду психологічного мораль є надзвичайно складне явище, в склад якого входять елементи інтелектуальні, почуттєві і вольові. Як явище інтелектуальне, мораль є свідомість норм поведінки, або обов'язків людини щодо Бога, людей, самого себе й природи. Як вольовий процес, мораль є виконання цих обов'язків. Як процес почуттєвий, мораль є задоволення або незадоволення з приводу своїх чи інших вчинків, розуміючи їх в найширшому сенсі.

<...> Мораль і сумління не можуть бути зведені до явищ емпіричних. В своїй основі вони належать до явищ надприродного.

<...> Поняття ідеалу входить безпосередньо в склад етики. Етика як наука про норми поведінки людини накреслює взірець, на який вона має орієнтуватись в своєму особистому і громадському житті.

<...> Розум, творчі здібності людини, її любов до істини й краси, - це високий дар Божий, яким вона відрізняється від тварини.

<...> Наслідуючи Христа, кожен має виконувати своє призначення відповідно до своїх сил і здібностей та умов свого життя.

<...> Те, що ми уявляємо собі в просторі, не є річ сама по собі, а є форма речей, що належить їм сама по собі.

<...> Всякі клопоти, земна суєта, а особливо злоба й ненависть засліплюють очі людини.

<...> Релігія є зв'язок між Богом і людиною. Тому віра має бути живою.

<...> Віра є основа другої християнської доброчинності – надії. Надія є вияв твердості й міцної віри.

<...> Жива віра сполучається з любов'ю. Це перш за все любов до Бога.

<...> Маю підстави визнавати любов і добро синонімами і твердо вірить в неминучий вічний сенс любові, першорядне значення її в економії її життя світу і неминучу кінцеву перемогу царства сили і слави її.

<...> Любов є перша причина буття й кінцева мета творіння, любов є поєднання всякої досконалості, вірність любові є вірність Богові, а зрада любові є зрада Йому, спасіння людства - у вірі, що діє любов'ю.

<...> Любов мусить бути основою. Виховання, дисципліни, мудрості, святості всього життя, всіх відносин, організації всіх гатунків праці.

<...> Євангельський ідеал людини має на собі печать вічності. Він не залежить від умов часу, не міняється в зв'язку зі змінами в політичному й соціальному житті народів.

<...> Ідея естетизму була покладена і в основу грецької педагогіки і розуміння виховного ідеалу. Ідеальну людину греки виявляли собі як втілення рис краси й добра.

<...> Справжня мудрість (Софія) полягає в першу чергу в

теоретичних знаннях і спогляданні вічного. Знання безпосередньо зв'язані з практикою, мають другорядне значення. Тому й мораль великих грецьких філософів, особливо мораль Сократа, занадто інтелектуалістична.

<...> Середньовічний виховний ідеал позбавлений гармонійності й суцільності, що властиві були грецькому виховному ідеалу часів розвитку грецької культури.

<...> Людина мусить знати світ, в якому вона живе, і це знайомство зі світом повинно розпочинатися вже в дошкільний період, в так званій материнській школі.

<...> Знання про світ не мусить бути лише словесним, можна лише тоді сказати, що людина знає речі й явища буття, коли вона уявляє їх собі.

<...> Всебічно розвинена людина не тільки має знання та гуманні почуття, а також має здібності до праці, і то не лише розумової, але й фізичної, мусить володіти тим чи іншим ремеслом.

<...> Всяка людина повинна прагнути до замкнутої в собі, довершеної гармонії виховання.

<...> Завданням вихователя й учителя є приєднати всяку дитину до загальнолюдського розвитку і зробити з неї людину, перш ніж нею оволодіють суспільні відношення.

<...> Націю творять спільне походження, або спільність крові, спільність території, спільна мова, спільна культура і традиції і свідомість своєї окремості.

<...> Природній шлях розвитку людства, що може привести його до світлого майбутнього, полягає в тому, що кожна нація живе самостійним державним і культурним життям, вільно розвиваючи й виявляючи свої творчі здібності й прагнучи домірного співробітництва з іншими народами світу.

<...> Виховний ідеал твориться віками і по традиції переходить від старших поколінь до молодших, що його доповнюють і удосконалюють.

<...> У виборі ідеалу людини велику роль мають відігравати традиції. Відмовлення від них саме в цьому пункті означало б відмовлення від своєї національності.

<...> Ідеал людини – це те найкраще, що створив народ в розумінні властивостей людської особливості та її призначення.

<...> Основні риси євангельського ідеалу: віра в Бога, відданість Його волі, любов до Бога й ближнього, смиренство, правдивість, любов до Церкви Божої, пошана до старших і батьків.

<...> Добре й щире ставлення людей виключає злорічність, всякі пересуди.

<...> Взагалі людина мусить володіти собою, не коритися пристрастям й обмежувати свої інстинкти.

<...> Втіленням християнського виховного ідеалу серед князів був Володимир Мономах.

<...> Ідеал людини властивий кожному народові, відбивається його побуті, творах письменства, в народній творчості.

<...> Ідеальна людина передусім - глибоко релігійна.

<...> Боротьба за віру й Батьківщину не мусить бути лише виявом хвилевого ефекту, що скоро згасає.

<...> Постійне шукання істини є одно з завдань життя людини і одно з важливих джерел її щастя.

<...> У вихованні передусім слід звертати увагу на серце.

<...> Для виховання розуму потрібна освіта, бо освічені, розумні люди «не заважатимуть ні гори, ні річки, ні моря».

<...> Думка є мова, що не замовкає, пружина неослабна, рух безперервний.

Виховання волі і характеру. Підручник для педагогів

<...> Праця педагога посідає особливе місце серед різних фахів. Вона має в собі деякі елементи праці наукової, бо одним із завдань її є збагачення учнів науковими знаннями і вироблення в них наукового світогляду. Але ще ближче вона стоїть до праці мистецької... Але це мистецтво особливого роду. Як і всякий мистець, педагог втілює в певні форми свої педагогічні ідеї. Але матеріал, над яким працює педагог і мистець, — різний, звідси і різні засоби творчості. У виховний процес входять загальнолюдські, національні та індивідуальні завдання. Загальнолюдські завдання розкриті в Новому Завіті й творах кращих європейських педагогів; індивідуальні завдання

впливають з природних властивостей кожної молодої людини та її здібностей; національні завдання диктує нам минуле і сучасне народу. Усі ці завдання органічно зв'язані одно з другим. У зв'язку з цим і відповідальність педагога за свою працю незрівнянно більша, ніж відповідальність, приміром, скульптора чи маляра. Коли скульптор невдалою працею зіпсує шматок мармуру, то шкода від цього буде невелика і то лише матеріальна: зіпсований шматок мармуру легко можна замінити іншим. А коли педагог покалічить душу дитини, то це вже буде не тільки втрата, а й справжній злочин перед дитиною й суспільством, причому такий злочин, що його важко, а іноді й зовсім неможливо виправити. Але разом з тим нема більш почесної праці, як праця педагога. Виховуючи підростаюче покоління, педагог бере найактивнішу участь у творенні майбутнього свого народу.

Християнство і майбутнє людства

<...> Особливо великого значення набуває навчання релігії... У старших класах треба знайомити учнів з філософськими основами християнства й висвітлювати думку, що на основі його збудована європейська культура й цивілізація. Також слід показувати, що лише на основі християнської моралі можливий подальший поступ людства... Авторитет Церкви мусить стояти якнайвище. Це можливе лише тоді, коли церковні діячі не повторюватимуть помилок минулого та будуть зразком християнської ідейності для мирян. Боротьба тяжка, майбутнє на випадок поразки загрожує катастрофою. Отже, потрібна консолідація сил. Життя руба ставить питання про об'єднання церков. Мало того, виникає потреба об'єднатись усім тим, хто прагне до Правди і Добра, незалежно від національності і віросповідання. Тільки тоді Добро візьме гору над Злом, тільки тоді настануть на землі мир і благовоління між людьми.

Бог і Батьківщина

<...> Сучасне суспільство занадто зматеріялізоване. Найбільшою вартістю для багатьох є доляр: гонитва за ним стала

головним мотором життя. Тому останнє стало таким беззмістовним і жалюгідним. Зрозуміло, що такий моральний стан суспільства не може не відбиватись на українській молоді. Але велика честь буде їй, коли вона і в такому середовищі зі всією молодечою щирістю присвятить своє життя найвищим вартостям: Богові і Батьківщині. Цим вона не тільки виконає свій високий обов'язок перед рідним краєм, а й внесе живий струм у життя інших народів.

Героїзм

<...> На вищому моральному ступені стоять ті, що гідність вбачають у високих моральних якостях, як-от принциповість, чесність, правдивість, служіння якійсь високій ідеї: Батьківщині, правді, красі.... Багато прикладів такої високої особистої гідности дає нам історія християнства в особах мучеників, місіонерів, пастирів. Керівництвом для них була християнська мораль, метою — Царство Боже, сенс життя — служіння правді Христовій і підготовка себе й інших до Царства Небесного.

Г.Ващенко Виховний ідеал. — Полтава: Ред.газ. «Полтавський вісник», 1994

ІВАН ОГІЄНКО

(1882-1972рр.)

Короткі біографічні відомості

Іван Іванович Огієнко народився 2 січня в м. Брусилові Київської губернії в багатодітній селянській сім'ї. Після смерті батька він здобув початкову освіту у Брусилівській чотирирічній народній школі (1892-1896рр.), у 14 років вступив до безкоштовної військово-фельдшерської школи у м.Києві, а у 1903 р. екстерном закінчив Острозьку гімназію, одержавши атестат про середню освіту. В 1911 р. зарахований професорським стипендіатом на кафедрі російської літератури університету Св. Володимира. 1917-1918 –професор Українського народного університету, що існував паралельно з університетом Св. Володимира. У серпні 1918 року урядом гетьмана П. Скоропадського І. Огієнко призначається ректором щойно утвореного Кам'янець-Подільського державного українського університету.

21 листопада 1921 року Іван Огієнко з дружиною і трьома малолітніми дітьми назавжди залишає Україну, вимушений покинути напризволяще в власну величезну книгозбірню, архів і

десятки завершених та розпочатих рукописів наукових праць.

Огієнко відважився написати лист до тодішнього секретаря Академії наук радянської України А. Кримського з проханням порятувати його архів і бібліотеку у Кам'янець-Подільському і надання йому можливості повернутися до Києва. Відповіді учений так і не отримав.

Після смерті дружини Домініки Данилівни професор Огієнко приймає рішення про чернечий постриг й обирає ім'я Іларіона - на знак спадкоємності духовного подвигу першого митрополита Київського часів Ярослава Мудрого –Іларіона. 19 жовтня того ж року став архієпископом, а 16 березня 1944-го – митрополитом Холмським і Підляським православної Варшавської митрополії.

На запрошення православної громади собору Св. Покрови у Вінніпезі переїздить до Канади, де починає служити священником при цій парафії. Під час роботи Собору Української православної церкви Канади (Іларіона обирають предстоятелем цієї церкви – «митрополитом Вінніпегу і всієї Канади», де він залишався на цій посаді до своєї смерті.

Помер митрополит Іларіон після тяжкої і тривалої хвороби 29 березня 1972 року. Відповідно до юридично оформленого заповіту, складеного 15 квітня 1967 року, весь свій колосальний архів і книгозбірню він передав на зберігання Колегії Св. Андрія з тим, щоб із постановом вільної і незалежної України, «коли факультет теології Української православної церкви буде існувати в Києві», всю цільну колекцію переслати на Батьківщину. Похований на православній частині цвинтаря Глен Іденно біля Вінніпегу.

Уривки з основних педагогічних праць

Українська культура

<...> Москві було багато перешкод, що завше ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було мало, та й на науку там завше поглядали скося, вважали її за дияволів плід. Відомий архієпископ Новгородський Геннадій в кінці XV віку так скаржився на темноту в Москві: «От пише він – приведуть мені мужика па посвяту: я дам йому читати апостола, а він і ступити

не вміє; я дам йому псалтиря, а він і тут насилу бреде. Я його вижену, а на мене за це скаржаться. Земля, кажуть така; не можемо роздобути людини, щоб грамоти купила... І б'ють мені чолом: пожалій, господине, звели навчати. Я накажу проказувати йому ектенії, а він і до слова пристати не зугарний. Ти йому одне, а він тобі друге. Накажу йому вчити азбуки, а він посидить трошки, та й втікає геть...»

<...> Західної науки й культури боялись і тікали від неї. Склалось навіть прислів'я: «Кто по латынинаучился, тотъ съ праваго пути совратился» Року 1660*го на Москві скоїлась ось така сумна пригода, що добре характеризує її культурний стан. У боярина Ордина-Наїцокіна був син воїн; це був розумний, талановитий юнак; учителями були в його бранці-поляки і вони закохали свого учня до західної культури. І скінчилось на тому, що коли в лютому 1660 р. цар послав молодого Натцокіна в Ливонію, він «свороваль»: втік за кордон...

<...> Це була велика провина на Москві, це була справжня зрада – втекти за кордон... Бідний батько з горя та досади подався в відставку і чекав собі смертної кари... Але царь Олексій простив батькові і розважав його в листі: «Учинилось намъ вѣ домо, что сынъ твой попущеніемъ Божіимъ, а своимъ безумствомъ объявился во Гданскѣ, а тобѣ отцу своєму лютую печаль учинилъ, и тоя ради печали, приключившейся тебе отъ самого сатаны, и мню, что и отъ всѣхъ силъ бѣсовскихъ, изшедшу сему злему вихру и смятошавоздухъаерный, и разлучиша и отторгнуша напрасно сего добраго агнца яростнымъ и смраднымъ дуновениемъ отъ тебе, отца и пастыря свого»...

<...> Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишилася тут аж до початку ХІХ-го віку, а де в чому вона осталась аж. до нашого часу. Кращі люл. на Москві раз-у-раз переймали з українців. Учителі Петра І, князь Борис Голицин, зачісувався по-козацькому **). Патріарха Ніікои їздив в українській бричці). Року 1666 межигорський монах призначається царським садівництвом і привозить з Київa сливи, виноград; та дули.

<...> Українці завели систему орфографії на Москві і вони ж

провели її до життя. Ще з початку XVII століття, коли р. 1619 вийшла наша славетна граматика –М. Стотрицького, скрізь по всьому слов'янському миру запанував той правопис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві...

<...> Українці заклали в Москві Слов'яно-греко-латинську академію на зразок своєї в Києві і вчителів у цю московську академію прийняли за весь XVIII вік з самих тільки українців.

<...> І українці пішли на Москву в великому числі і перенесли туди спою педагогічну систему. У московських школах українці поклали свою велику ознаку, і вона була помітною ще й в XIX віці, а дещо лишилося там навіть до нашого часу. Коло кожного архієрейського дому був особливий екзаменатор ставлеників, *personagrata* при школі. Екзаменатор цей мав великий вплив на школу і на цій посаді в Росії більше були українці. Ці посади були засновані з височайшого наказу 8 янв. 1739 р. по всіх єпархіях Росії; в наказі про це читаємо: «понеже того долгождать, доколі семинарії по всім єпархіямъ заведены и въ доброе состояние и риведены будутъ, а между тимъ впредь, чтобъ церкви не опустошать, а и недостойныхъ поповъ чтобъ попрежнему не наставитъ: и того ради иміеть Синодъвовсі єпархій къ архіереямъ изъучительныхъ священниковъ или и изъ іеромонаховъ по одному или по два учителями опреділить; должность же ихъ въ томъ состоитъ, чтобъ они ставленниковъ и прочихъ поповскихъ и дьяконовыхъ дітей съкрайнимъ прилежаніємъ обучали и надлежащими наставленіями исправляли, приводя къ совершенному познанію должности священнической»...Коли архієрей переїздив в другу єпархію, він віз за собою і своїх земляків-учителів. Ї українці запосіли всі школи по Росії в самих різних кутках її, запосіли навіть московський кадетський корпус.

Рідна школа

<...> Традиція освячує загальне вживання тієї чи іншої назви. Спочатку батьківщина наша звалася Русь, або Руська земля, а її частиною була Україна, – це головна Київщина, але з бігом часу назва Україна; так поширилася, що стала в нас назвою всієї батьківщини, заступивши стару назву Русь, а українець заступило

стародавні наші назви русин чи русич. Сама назва Україна відома здавна в наших пам'ятках. Найперше зустрічаємо її в пам'ятці десь II половини XI віку «Слова Григорія Богослова», в якій в 10-м слові читаємо: «По святое Крещение Перуна отринула, но и не по-украински молятся ему». Тут початкове значення слова україна: край, провінція, окраїна. І вже пізніше з цього слова постала географічна назва краю так само зі старогрецького *gevul* – границя, край, країна – постала Галилея.

<...> Але й назва Україна таки відома здавна, – це не нова назва, бо вже в Іпатієвому Літописі під 1187 (6695) роком читаємо, що коли помер князь Володимир Глібович, то «плакалися по ньому всі переяславці... о нем же Україна многопостона». Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило «прия і Берестий, і Угровеск, і Верещин, і Столп'є, Комов, і всю Україну». Тільки невідомо, чи Літописець мислить у цих і двох місцях Україна, чи україна-фаниця. Сама Русь, як свідчать пам'ятки, це була головно! Київщина, без півночі, цебто те, що пізніше стало і (тішитися Україною). В Іпатієвому Літопису читаємо: і «Ростовці, і суждальці, і переяславці з'їхавшись к Володимиру (на Клязьмі) вірша: Князь наш убьен, его мол в Нові Городі, а братьяего в Русі», – тут ясно виділяється Русь від північних країн...

<...> Теперішня Росія аж до царя Петра I звичайно звалася Московія чи просто Москва, але Петро I при допомозі свого українського оточення, змінив назву Московія на українську: Русь, Росія, змінив і затвердив її. Слово Росія з грецького Яохзіа, вживається по пам'ятках ще з XV віку, але вживається поруч і Московія, а від Петра I запроваджується одна офіційна назва: Росія. Десь із XIV ст. греки назвали нашу країну Мала Росія, бо тоді вже стало дві Русі: одна на півночі, а друга на півдні. Слово «мала» при географічних назвах завжди визначає: початкова, старіша, основна, давніша. Пор.: Греція Мала й Велика, Скіфія Мала й Велика, і завжди тут «мала» визначає: і початкова, головна, старіша. У давнину «Мала Русь» і в устах грека бриніло як пошана, звеличення. Князь Галицько-Волинський Юрій II (отруєний 1340 р.) підписувався з гордістю: «З Божої ласки приуроджений князь усея Малия Росії»....

<...> Багато наших географічних назв утворилися ще за глибокої давнини, а тому їхнє значення нам малознане, або й зовсім незнане. Але скрізь утворилися народні вияснення своїх географічних назв, особливо міст, вияснення звичайно пізнішого часу, – це т. зв. народна етимологія. Звичайно, перше було місто Київ, а в ньому гори Щекавиця й Хоривиця та річка Либідь, а вже пізніше постала легенда про трьох братів, – Кия, Щека й Хорива та сестру їхню Либідь, постала для вияснення цих назв. Так само перше існував Рим (Рома), а вже пізніше постала легенда про Ромула й Рема...

<...> Українські прізвища появилися пізно – в XVII-XVIII віках, а в селян – ще пізніше. До того часу панували головні вуличні прозови. В українських прізвищах, як у прізвищах взагалі, сильно тримається стара традиція – вимовляти їх так, як вимовляли наші діди. Так само церква міцно трималася старих форм і так записувала їх до метрик, а це підтримувало стару вимову і наших прізвищ. Паспорти появилися не так давно – головні в XIX віці, і вони звичайно записували стару вимову прізвищ, головню за метричним записом їх. І з бігом часу в Україні витворилася чужа їй традиція; вимовляти прізвища по записаному в паспортах, а записи ці робилися все за вимовою або російською на Лівобережжі, або за польською на Правобережжі, цебто були чужі українському народові....

<...> З часу визволення Української церкви і російської з 1917 року по всій Україні відразу пішла і своя стародавня українська вимова. Треба сказати, що стара українська вимова церковнослов'янської мови ближча до вимови старослов'янської. Скажімо, зм'якшення «е» та «а» в російській мові – це явище пізніше, а не давнє. У давнину мова церковна й літературна були в Україні однакові, і цією мовою написано в нас усі літературні пам'ятки тих віків. Ось тому цю церковну мову в українській вимові можна також звати староукраїнською мовою. Богослужби в Україні правилися староукраїнською мовою від початку нашої церкви. А з 1920 року вперше розпочалися в нас Богослужби й живою українською мовою...

<...> Євфиміїв правопис викликав в Україні правописну замішанину. Брак доброго свого правопису особливо відчувався в Україні з половини XVI віку, коли тут постають найбільш

організовані школи...

<...> Російська радянська окупаційна влада, щоб наблизити українську азбуку до російської, щоб штучно показати, нібито обидві вони «однакові», заборонила українцям уживати букву «г». Вищесказане показує, що своєю забороною радянська влада ламає багатовікову українську традицію...

<...> Коли в Росії заводили школи, то вчителями до них брали головно українців, через них київський правопис розносився по всій Росії, і ось цей правопис – офіційний київський, він панує увесь XVII вік. І. Галятовський друкував свої твори в Києві, у Львові та в Чернігові – скрізь однаковим правописом....

<...> Але в Україні Великій аж до 1917 р. не було рідної школи, а тому не було власне й тієї найголовнішої причини, що найбільш змушує до певної кодифікації правопису для щоденних реальних потреб. І отож власне з часу заведення української школи в 1917 р. розпочинається унормування українського правопису вже в поважних розмірах. Перший міністр освіти за часів Центральної Ради Іван Стешенко доручив був року 1917-го Ю. Сірій у своїх аж надто суб'єктивних «Спогадах» про українські видавництва (1949 р.) на с. 6 вияснює, ніби це робилося тому, що більшість цих видань мала збут у Галичині, – тому в Києві заводився галицький правопис... проф. Київського університету Іванові Огієнкові, члену Ради міністра освіти, скласти короткі правила українського правопису й написати відповідну граматику для середніх шкіл. Незабаром по тому Стешенко був забитий (31 липня 1918 р.), і справа перейшла до наступного міністра освіти Миколи Василенка.

Він також справу правопису передав до рук проф. І. Огієнка, уже за часу гетьмана П. Скоропадського. Весною 1919 року скликана була Правописна комісія з найвидатніших українських учених і педагогів, і цій комісії проф. І. Огієнко подав на розгляд свої раніше складені «Правила українського правопису». Це вже була перша наукова система нашого правопису. Комісія складалася щось із 30 членів, і між ними були; проф. А. Є. Кримський, проф. Є. К. Тимченко, проф. Н. К. Грунський, О. Курилона, Г. Голоскевич і багато інших. Головував у комісії проф. І. Огієнко. Комісія багато разів збиралася й ґрунтовно

обговорювала кожне правописне правило, і свою працю закінчила. По довгих нарадах та палких дискусіях цю першу правописну систему комісія, з деякими змінами, ухвалила. Та, на жаль, політичні події пішли так, що вироблений правопис оголошений для вжитку не був.

А між тим справа і була дуже пекуча, бо українські школи голосно вимагали правописних норм та їх усталення. У січні 1919 р. міністр освіти проф. Огієнко склав стислу Правописну комісію для остаточного зредагування системи вироблених правил і правопису. До комісії ввійшли два найвизначніші вчені філологи українські, а саме: І. Невідмінний секретар Української Академії наук, ординарний професор Українського державного університету в Києві Агатангел Кримський та Директор постійної комісії Української Академії наук по складанню історичного словника української мови професор Євген Тимченко. Крім них, до комісії ввійшов тоді й проф. Іван Огієнко, тодішній ректор Кам'янець-Подільського державного університету та міністр освіти.

<...>Комісія збиралася тричі й надзвичайно пильно переглянула вироблений правописний кодекс, що лишився від попередньої комісії 1918 року. Нарешті кодекс ухвалено друкувати, а коректу його правила проф. Є. Тимченко та акад. А. Кримський. В кінці, 17 січня 1919 р. міністр народної освіти проф. І. Огієнко ухвалив складений правописний кодекс для обов'язкового вжитку в усій Україні, і він вийшов у світ під назвою «Головніші правила українського правопису».

<...>В різних містах української землі, як східних, так і західних, ці «Правила» часто передруковувалися в десятках тисячах примірників, оце й є основа будучого академічного правопису. Ці правописні правила затвердили головню той правопис, що вже панував в Україні ще з 1905-го року. Подавали вони правопис своїх і чужих слів, а головна їх ознака – це вже була наукова система основ українського правопису, перша закінчена система в історії нашого правопису...».

Іван Огієнко: [наук. пр.] / Львів. крайове т-во «Рідна школа», Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Каф. заг. та соц. педагогіки ; упоряд. та наук. ред.: Д. Герцюк, П.Сікорський. – Львів: Сполом, 2012. – 188 с.

АНТОН МАКАРЕНКО

(1888 – 1939рр.)

Короткі біографічні відомості

Антон Семенович Макаренко народився 13 березня 1888 року в місті Білопілья Сумського повіту Харківської губернії в сім'ї робітника-маляра вагонних залізничних майстерень. У 1905 році працював вчителем у залізничному училищі в селищі Крюков, потім на станції Долинська.

1916 р. його призвали в армію, але через слабкість Макаренко був мобілізований.

1914-1917 рр. – навчався у Полтавському вчительському інституті, який закінчив із золотою медаллю. У 1917 році вступив у початкове залізничне училище.

За дорученням Полтавського Губнаробразов організував трудову колонію для неповнолітніх правопорушників у селі Ковалівка, неподалік Полтави, у 1921 році колонії було присвоєно ім'я М. Горького, а у 1926 році колонія була переведена у Курязький монастир під Харковом; У 1927 році керував трудовою дитячою коммунуною імені Ф. Е. Дзержинського в передмісті Харкова, на практиці застосовував розроблену ним педагогічну систему. Педагогічні досягнення висунули Макаренка у число відомих діячів радянської і світової культури та

педагогіки.

Влітку 1935 працював у Києві на посаді заступника начальника трудових колоній НКВС УРСР. За сумісництвом деякий час керував трудовою колонією № 5 у Броварах.

1937 року м. переїхав до Москви, де займався в основному літературною, громадською і науковою діяльністю. Після книг про комуну імені Ф. Е. Дзержинського «Марш 30 року» і «ФД – 1» був закінчений головний художній твір Макаренка – «Педагогічна поема» (1935). В останні роки життя Макаренко продовжив роботу як над художніми творами – «Прапори на баштах» (1938), так і над автобіографічними матеріалами – повість «Честь» (1937-1938), роман «Шляхи покоління» так і не був закінчений. Крім того він продовжував активно розробляти методiku педагогічної діяльності і виховання в цілому. У 1936 році вийшла його перша велика науково-педагогічна робота «Методика організації виховного процесу». На початку 1937 року виходить у світ перша частина «Книги для батьків».

Раптово помер у вагоні приміського поїзда на станції Голіцино 1 квітня 1939 року. Похований на Новодівичому кладовищі.

Уривки з основних педагогічних праць

Педагогічна поема

<...>До революції тут була колонія малолітніх злочинців. У 1917 році вона розбіглася, залишивши після себе дуже мало педагогічних слідів. Судячи по цих слідах, що збереглися в пошарпаних журналах-щоденниках, головними педагогами в колонії були дядьки, ймовірно, відставні унтер-офіцери, на обов'язки яких було стежити за кожним кроком вихованців як під час роботи, так і під час відпочинку, а вночі спати поруч з ними, в сусідній кімнаті. За розповідями сусідів-селян можна було судити, що педагогіка дядьків не відрізнялася особливою складністю. Зовнішнім її виразом був такий простий снаряд, як палиця.

<...> Мій гнів був настільки дикий і невгамовний, що я відчував: скажи хто-небудь слово проти мене - я кинуся на всіх,

буду прагнути до вбивства, до знищення цієї зграї бандитів. У мене в руках опинилася залізна кочерга. Всі п'ять вихованців мовчки стояли у своїх ліжок, Бурун щось поспішав поправити в костюмі.

<...> Крадіжки відбувалися вже щодня. Вранці виявлялося, що в тому чи іншому місці чогось не вистачає: сокири, пилки, посуду, простирадла, черезсідельник, віжок, продуктів. Я пробував не спати цієї ночі і ходив по двору з револьвером, але більше двох-трьох ночей, звичайно, не міг витримати. Просив почергувати одну ніч Осипова, але він так перелякався, що я більше про це з ним не говорив. З хлопців я підозрював багатьох, в тому числі і Гуда, і Таранця. Ніяких доказів у мене все ж не було, і свої підозри я змушений був тримати в секреті.

<...> Задоров розкотисто сміявся і жартував:

- А ви думали як, Антон Семенович, трудова колонія, працєю і працєю - і ніякого задоволення? Зачекайте, ще не те буде! А що ви зробите того, кого знайдете?

- Посаджу в тюрму.

- Ну, це ще нічого. Я думав, бити будете.

<...> Тим часом наша колонія потроху почала розвивати свою матеріальну історію. Бідність, доведена до останньої межі, воші і відморожені ноги не заважали нам мріяти про краще майбутнє. Хоча наш тридцятип'ятирічний Малюк і стара сівалка мало давали надій на розвиток сільського господарства, наші мрії отримали саме сільськогосподарський напрям. Але це були тільки мрії. малюк представлявся двигуном, настільки мало пристосованим для сільського господарства, що тільки в уяві можна було малювати картину: Малюк за плугом. Крім того, голодували в колонії не тільки колоністи, голодував і Малюк. З великими труднощами ми діставали для нього соломку, іноді сіно. Майже всю зиму ми не їздили, а мучилися з ним, і у Калини Івановича завжди боліла права рука від постійних загрозливих вертіння батога, без яких Малюк просто зупинявся.

<...> В один з недільних днів напився Осадчий. Його привели до мене тому, що він продовжував шаленіти в спальні. Осадчий сидів в моїй кімнаті і, не зупиняючись, ніс якусь п'яно-скривджену нісенітницю. Разговарівать з ним було марно. Я

залишив його у себе і наказав лягати спати. Він покійно заснув.

<...> Але, увійшовши в спальню, я почув запах спирту. Багато з хлопців явно ухилялися від спілкування зі мною. Я не хотів піднімати історію з розшуком винних і тільки сказав:

- Не тільки Осадчий п'яний. Ще хтось випив.

Через кілька днів в колонії знову з'явилися п'яні. Частина з них уникала зустрічі зі мною, інші, навпаки, в випадку п'яного каяття приходили до мене, слізно базікали і визнавалися в любові.

Вони не приховували, що були в гостях на хуторі.

<...> Увечері в спальні поговорили про шкоду пияцтва, хто провинився, дали обіцянку більше не пити, я зробив вигляд, ніби до кінця задоволений розв'язкою, і навіть не став нікого карати. У мене вже був маленький досвід, і я добре знав, що в боротьбі з пияцтвом потрібно бити не по колоністам - потрібно бити кого-то другого. До речі, і цей інший був недалеко.

Ми були оточені самогонним морем. У самій колонії дуже часто бували п'яні із службовців і селян. В цей же час я дізнався, що Головань посилав хлопців за самогоном. Головань і не відмовлявся:

- Та що ж тут такого?

Калина Іванович, який сам ніколи не пив, розкричався на Голованя:

- Ти розумієш, паразит, що означає радянська влада? Ти думаєш, радянська влада для того, щоб ти самогоном наливався? Головань ніяково повертався на хиткому і рипучому стільці і виправдовувався:

- Та що ж тут такого? Хто не п'є, запитаєте ... У всякого апарат, і кожен п'є, скільки йому за апетитом. Нехай радянська влада сама не п'є ...

- Яка радянська влада?

- Так кажом. І в місті п'ють, і у хохлів п'ють."

"- Вкрав?

Він посміхнувся:

- Який ви дивак, Антон Семенович! .. Та, звичайно ж, не купив. Дурнів ще багато на світі. Ці гроші все дурнями знесені в одне місце, та ще з поклонами віддавали вагітним шахраям. Так чого я буду дивитися? Краще я собі візьму. Ну, і взяв. Ось тільки

у вашій колонії і заховати ніде. Ніколи не думав, що ви будете обшуки влаштовувати ...

- Ну добре. Гроші ці я беру для колонії. Зараз складемо акт і присвоїмо. Ще не про тебе розмова.

Я заговорив з хлопцями про крадіжки:

- Гру в карти я рішуче забороняю. Більше ви грати в карти не будете. Грати в карти - значить обкрадати товариша.

- Нехай не грають.

- Грають по дурості. У нас в колонії багато колоністи голодують, не їдять цукру, хліба. Овчаренко через цих самих карт пішов з колонії, тепер ходить - плаче, пропадає на товкучці.

- Так, з Овчаренко ... це недобре вийшло, - сказав Митягин.

Я продовжував:

- Виходить так, що в колонії захищати слабшого товариша нікому. Значить, захист лежить на мені. Я не можу допускати, щоб хлопці голодували і втрачали здоров'я тільки тому, що підійшла якась безглузда карта. Я цього не допущу. Ось і вибирайте. Мені огидно обшукувати ваші спальні, але коли я побачив в місті Овчаренко, як він плаче і гине, так я вирішив з вами не церемонитися. А якщо хочете, давайте домовимося, щоб більше не грати. Можете дати чесне слово? Я ось тільки боюся ... щодо честі у вас, здається, кишка тонка: Бурун давав слово.

<...> Наступного ранку Бурун відправився в місто шукати Овчаренко. Хлопці тягли за ним Раїсу. Карабанов ржал на всю колонію і плескав Буруна по плечах:

- Ех, є ще лицарі на Україні!

Задоров визирав з кузні і шкірив зуби. Він звернувся до мене, як завжди, по-дружньому:

- Паскудий народ, а жити з ним можна.

- А ти хто? - Запитав його люто Карабанов.

- Колишній потомствений скокарь, а тепер коваль у трудовій колонії імені Максима Горького, Александра Задоров, - витягнувся він.

- Вільно! - Грасуючи, сказав Карабанов і гоголем пройшовся повз кузні.

До вечора Бурун призвів Овчаренко, щасливого і голодного.

<...> Поведінка Антона в колонії скоро стала визначатися його закоханістю у коней і в справу конюха. Важко було

зрозуміти походження цієї пристрасті. За своїм розвитком Антон стояв набагато вище багатьох колоністів, говорив правильною міською мовою, тільки для фасону вставляв українізми. Він намагався бути підтягнутим в одязі, багато читав і любив поговорити про книжку. І все це не заважало йому день і ніч товктися в стайні, вичищати гній, вічно запрягати і розпрягати, чистити шлею або вуздечку, плести батіг, їздити в будь-яку погоду в місто або в вторуб колонію - і завжди жити впроголодь, бо він ніколи не встигав ні на обід, ні на вечерю, і якщо йому забували залишити його порцію, він навіть і не згадував про неї.

<...> Були й інші колоністи, люблячі сільське господарство, але вони стояли на більш практичній позиції. Такі, як Опришко та Федоренко, вчитися в школі не хотіли, ніяких особливих претензій взагалі не пред'являли до життя і з добродушною скромністю вважали, що завести своє господарство на землі, обладнати хорошою хатою, конем і дружиною, влітку працювати «від зорі до зорі», до осені все по-хазяйськи зібрати і скласти, а взимку спокійно їсти вареники і борщі, ватрушки і сало, гуляючи два рази в місяць на власних і сусідських родин, весіллях, іменинах і заручинах)- прекрасне майбутнє для людини

Книга для батьків

Дорогі батьки!

Не подумайте, будь ласка, що всяка бесіда з дитиною не має рації. Ми застерігаємо вас тільки від надмірних надій на розмови.

Саме ті батьки, що погано виховують своїх дітей, і взагалі ті люди, що відзначаються цілковитою відсутністю педагогічного такту, — всі вони занадто перебільшують значення педагогічних бесід.

<...> Виховну роботу вони малюють собі так: вихователь стоїть в якійсь суб'єктивній точці. На відстані трьох метрів є точка об'єктивна, в якій закріплюється дитина. Вихователь діє голосовими зв'язками, дитина сприймає слуховим апаратом відповідні хвилі. Хвилі через барабанну перетинку проникають у душу дитини і в ній відкладаються у вигляді особливої педагогічної солі.

<...> Людина не може бути вихована безпосереднім впливом однієї особи, хоч би які позитивні якості мала ця особа. Виховання є процес соціальний у найширшому розумінні. Виховує все: люди, речі, явища, але насамперед і найбільше — люди. З них на першому місці — батьки і педагоги. З усім складним світом навколишньої дійсності дитина входить у незліченні стосунки, кожен з яких неминуче розвивається, переплітається з іншими стосунками, ускладнюється фізичним і моральним зростанням самої дитини.

Увесь цей “хаос” не піддається начебто ніякому облікові, проте він створює в кожен даний момент певні зміни в особистості дитини. Спрямувати цей розвиток і керувати ним — завдання вихователя.

Безглуздом і безнадійним є силкування деяких батьків відмежувати дитину від впливу життя і підмінити соціальне виховання індивідуальним домашнім дресируванням.

<...> За старих часів у заможних сім'ях називали дітей “ангельськими душами”. В наші часи було сказано, що діти — “квіти життя”. Це добре. Але поспішні в міркуваннях, сентиментальні люди не потрудилися замислитись над цими прекрасними словами. Якщо сказано “квіти”, значить, треба квітами милуватися, ахати, носитися, нюхати, зітхати. Треба, може, самі квіти переконати, що вони становлять недоторканий, “розкішний” букет.

<...> У цьому вузько естетичному й безглуздому захваті вже закладено його посоромлення. “Квіти життя” слід уявляти собі не у вигляді “розкішного” букета в китайській вазі на вашому столі. Хоч би скільки захоплювалися ви такими квітами, хоч би скільки ахали, ці квіти вже вмирають, вони вже приречені, і вони безплідні. Завтра ви накажете їх просто викинути. У кращому разі, якщо ви невинувато сентиментальні, ви їх засушили буде — тільки сіно, просте сіно!

Ні, наші діти зовсім не такі квіти. Наші діти квітнуть на живому стовбурі нашого життя, це не букет, це чудовий яблуневий сад. І цей сад — наш, тут право власності звучить, слово честі, чарівно! Важко, звичайно, не милуватися таким садом, важко не тішитися ним, а ще важче не працювати в такому саду. Будь

ласка, займіться цим ділом: обкопуйте, поливайте, знімайте гусінь, обрізуйте сухі гілочки. <...>

І тому не кидайтеся на квіти лише з зітханнями та поцілунками, візьміть у руки лопату, ножиці, поливальницю, дістаньте драбину. А коли у вашому саду з'явиться гусінь, візьміть паризьку зелень. Не бійтеся, побризкайте злегка, хай навіть квітам буде трошечки неприємно. Між іншим, у хорошого садівника гусінь ніколи не з'явиться.

Так, будьмо садівниками. Це блискуче порівняння дасть можливість нам дещо з'ясувати у важкому питанні, хто виховує дитину — батьки чи життя?

<...> Людина давно навчилася обережно і ніжно торкатися природи. Вона не творить природу і не знищує її.

<...> Авторитет повинен бути в самих батьках, незалежно і від їх ставлення до дітей, але авторитет зовсім не є спеціальний талант. Його коріння завжди в одному місці: в поведінці батьків, включаючи сюди всі відділи поведінки, інакше кажучи, все батьківське і материне життя — роботу, думку, звички, почуття, прагнення.

<...> Всі питання авторитету, свободи й дисципліни в сімейному колективі не можуть розв'язуватись ні в яких штучно вигаданих прийомах, способах і методах. Виховний процес є процес постійно триваючий, і окремі деталі його розв'язуються в загальному тоні сім'ї, а загального тону не можна вигадати і штучно підтримувати.

<...> Виховання дітей — найважливіша галузь нашого життя. Наші діти — це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти — це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні рости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями. Але й це не все: наші діти — це наша старість. Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це — слези, це — наша провина перед іншими людьми, перед усією країною.

<...> Правильне виховання під силу кожній людині,

кожному батькові й кожній матері. Добре виховати свою дитину легко може кожна людина, якщо тільки вона цього справді захоче, а, крім того, це — справа приємна, радісна, щаслива.

<...> Зовсім інше — перевиховання. Якщо ваша дитина виховувалась неправильно, коли ви чогось не доглянули, мало про неї думали, а то буває і полінувалися, занедбали дитину, — тоді вже багато доведеться переробляти, виправляти.

<...> І оця робота виправлення, робота перевиховання — вже не така легка справа. Перевиховання вимагає і більших сил, і більших знань, більшого терпіння, а не в кожного з батьків все це знайдеться.

<...> Тільки в сім'ї, де є кілька дітей, батьківське піклування може мати нормальний характер. Воно рівномірно розподіляється між усіма. У великій сім'ї дитина звикає з наймолодшого віку до колективу, набуває досвіду взаємного зв'язку. Якщо в сім'ї є старші і молодші діти, між ними встановлюється досвід любові і дружби в найрізноманітніших формах. Життя такої сім'ї дає дітям можливість вправлятися в різних видах людських відносин. Перед ними проходять такі життєві завдання, які єдиній дитині недоступні: любов до старшого брата і любов до молодшого брата — це зовсім відмінні почуття, уміння поділитися з братом або сестрою, звичка поспівчувати їм. Ми вже не говоримо, що у великій сім'ї на кожному кроці, навіть у грі, дитина звикає бути в колективі. Все це дуже важливо саме для радянського виховання. У буржуазній сім'ї це питання не має такого значення, бо там усе суспільство побудоване на егоїстичному принципі.

<...> Бувають і інші випадки неповної сім'ї. Дуже хворобливо позначається на вихованні дитини, якщо батьки не живуть разом, якщо вони розійшлися. Часто діти стають предметом розбрату між батьками, які відверто ненавидять одно одного і не ховають цього від дітей.

<...> Треба рекомендувати тим батькам, що з якоїсь причини розводяться, щоб у своїй сварці, у своєму розходженні вони більше думали про дітей. Будь-які незгоди і можна розв'язати більш делікатно. Можна приховати від дітей і свою неприязнь, і свою ненависть до колишньої дружини. Важко,

звичайно, чоловікові, що залишив сім'ю, як-небудь продовжувати виховання дітей. І якщо він уже не може благотворно впливати на свою стару сім'ю, то вже краще постаратися, щоб вона зовсім його забула, це буде чесніше. Хоч, розуміється, свої матеріальні зобов'язання щодо залишених дітей він повинен виконувати, як і раніше.

<...> Питання про структуру сім'ї — питання дуже важливе, і до нього треба ставитись цілком свідомо.

<...> Друге питання, на яке слід звернути найсерйознішу увагу, — це питання про мету виховання. В деяких сім'ях можна спостерігати цілковиту безтурботність у цьому питанні: просто живуть поруч батьки й діти, і батьки сподіваються, що все само собою вийде. У батьків немає ні ясної мети, ні певної програми. Звичайно, в такому разі й результати будуть завжди випадкові, і часто такі батьки потім дивуються, чому це в них виросли погані діти. Ніякої справи не можна добре зробити, коли невідомо, чого хочуть досягти.

<...> Не можна відділити сімейні справи від справ громадських. Ваша активність у суспільстві або на роботі повинна позначатися і в сім'ї, сім'я ваша повинна бачити ваше політичне й громадське обличчя і не відділяти його від обличчя батька. Все, що діється в країні, через вашу душу і вашу думку повинно приходити до дітей. Те, що діється на вашому заводі, що радує або засмучує вас, повинно цікавити і ваших дітей. Вони повинні знати, що ви — громадський діяч, і пишатися вами, вашими успіхами, вашими заслугами перед суспільством. І тільки в тому разі ця гордість буде здорового гордістю, якщо її громадська суть дітям зрозуміла, якщо вони не пишаються просто вашим хорошим костюмом, вашим автомобілем або мисливською рушницею.

<...> Ваша власна поведінка — вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її в кожний момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поводитесь з друзями і з ворогами, як

ви смієтеся, читаєте газету, — все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо дома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть.

<...> Батьківська вимога до себе, батьківська пошана до своєї сім'ї, батьківський контроль над кожним своїм кроком — ось перший і найголовніший метод виховання!

<...> Ви повинні добре знати, що робить, де перебуває, ким оточена ваша дитина, але ви повинні дати їй потрібну свободу, щоб вона була не тільки під вашим особистим впливом, а під багатьма різноманітними впливами життя. Не думайте при цьому, що ви повинні боязко відгороджувати її від впливів поганих або навіть ворожих. Адже в житті однаково їй доведеться стикнутися з різними спокусами, з чужими й шкідливими людьми та обставинами. Ви повинні виробити в дитини вміння розбиратися в них, боротися з ними, пізнавати їх вчасно. У парниковому вихованні, в ізольованому висиджуванні не можна цього виробити. Тому, цілком природно, ви повинні допустити, щоб ваші діти мали найрізноманітніше середовище, але ніколи, не упускайте їх з уваги.

<...> Дітям треба вчасно допомогти, вчасно спинити їх, спрямувати. Отже, від вас вимагається тільки постійний коректив до життя дитини, але зовсім не те, що називається водити за руку. В свій час ми торкнемося докладніше цього питання, тепер же ми спинилися на ньому, тільки тому, що зайшла мова про час. Для виховання потрібний не великий час, а розумне використання малого часу. І ще раз повторюємо: виховання відбувається завжди, навіть тоді, коли вас немає дома.

<...> Справжня суть виховної роботи, мабуть, ви й самі вже догадалися про це, полягає зовсім не у ваших розмовах з дитиною, не в безпосередньому вашому впливі на дитину, а в організації вашої, сім'ї вашого особистого й громадського життя

і в організації життя дитини.

<...> Виховна робота — це насамперед робота організатора. Тому в цій справі немає дрібниць. Ви не маєте права нічого назвати дрібницею і забути про неї. Страшною помилкою буде думати, що у вашому житті або в житті вашої дитини ви щонебудь виділите велике й віддасте цьому великому всю вашу увагу, а все інше відкинете геть.

<...> У виховній роботі немає дрібниць. Який-небудь бант, що його ви зав'яжете у волоссі дівчинки, та чи інша шапочка, яка-небудь іграшка — все це такі речі, які можуть мати в житті дитини величезне значення.

Про батьківський авторитет

<...> Виховання дітей починається з того віку, коли ніякі логічні докази і висунення суспільних прав узагалі неможливі, а тим часом без авторитету неможливий вихователь.

<...> Сенс авторитету в тім і полягає, що він не вимагає ніяких доказів, що він приймається як безперечна гідність старшого, як його сила і цінність, видима, так сказати, простим дитячим оком.

<...> І вашу батьківську справу ви повинні виконувати якомога краще, і в цьому полягають коріння вашого авторитету. І перш за все ви повинні знати, чим живе, цікавиться, що любить, чого не любить, чого хоче і чого не хоче ваша дитина.

<...> З самого початку ви повинні так поставити справу, щоб діти самі вам розповідали про свої справи, щоб їм хотілося вам розповідати, щоб вони були зацікавлені в вашому знанні.

<...> Авторитет допомоги, обережного і уважного керівництва щасливо доповнюється авторитетом знання.

<...> Треба відрізнити справжній авторитет від авторитету помилкового, заснованого на штучних принципах і прагнучого створити слухняність будь-якими засобами.

<...> Справжній авторитет ґрунтується на вашій громадянській діяльності, на вашому цивільному почутті, на вашому знанні життя дитини, на вашій допомозі йому і на вашій відповідальності за його виховання.

<...> Авторитет, побудований на хибних підставах, тільки на

дуже короткий час допомагає, невдовзі все руйнується, не залишається ні авторитету, ні слухняності.

<...> Сім'я велика і відповідальна справа, батьки керують цією справою і відповідають за нього перед суспільством, перед своїм щастям і перед життям дітей.

<...> Зрозуміло, в сім'ї теж можливе деяке заохочення, щось схоже на преміювання; але ні в якому разі не можна дітей преміювати за слухняність, за добре ставлення до батьків. Можна преміювати за гарне навчання, за виконання дійсно якої-небудь важкої роботи.

<...> Заслуги батьків в очах дітей повинні бути перш за все заслугами перед суспільством, дійсною цінністю, а не тільки зовнішністю.

<...> Іноді буває, що любов до батьків зберігається надовго, але все решта людей розглядаються як сторонні і чужі, до них немає симпатії, немає почуття товариства.

Самий смисл авторитету в тому й полягає, що він не потребує ніяких доказів, що він приймається як безсумнівне достойнство старшого, як його сила і цінність, яка видна, так би мовити, простим дитячим оком.

Батько і мати в очах дитини повинні мати цей авторитет.

<...> Ті батьки, в яких діти “не слухаються”, схильні іноді думати, що авторитет дається з природи, що це — особливий талант. Якщо таланту нема, то нічого і зробити не можна, залишається тільки позаздрити тому, в кого такий талант є.

<...> Авторитет і слухняність не можуть бути метою. Мета може бути тільки одна: правильне виховання. Тільки цієї одної мети й треба прагнути. Дитяча слухняність може бути одним із шляхів до цієї мети. Саме ті батьки, які про справжню мету виховання не думають, добиваються слухняності ради самої слухняності.

<...> Є багато видів такого фальшивого авторитету. Ми розглянемо тут більш-менш докладно десяток цих видів.

<...> Авторитет придушення. Це — найстрашніший вид авторитету, хоч і не найшкідливіший. Найчастіше таким

авторитетом відзначається батько. Якщо батько дома завжди гарчить, завжди сердитий, за кожну дрібницю вибухає громом, при кожній слухній чи неслухній нагоді хапається за палицю або за ремінь, на кожне запитання відповідає грубістю, кожну провину дитини відзначає покаранням, то це є авторитет придушення. Такий батьківський терор тримає в страху всю сім'ю не тільки дітей, але й матір. Він завдає шкоди не тільки тому, що залякує дітей, але й тому, що робить матір нульовою істотою, яка здатна бути тільки служницею. Цей найдикіший вид авторитету буває тільки у некультурних батьків і останнім часом, на щастя, вимирає.

<...> Авторитет віддалі. Є такі батьки, та й матері, які серйозно переконані: щоб діти слухалися, треба менше з ними розмовляти, якнайдалше триматися, зрідка тільки виступати у вигляді начальства.

<...> Авторитет чванства. Це особливий вид авторитету віддалі, але, мабуть, ще шкідливіший. У кожного громадянина є свої заслуги. Але деякі люди вважають, що вони — найбільш заслужені, найважливіші діячі, і показують цю важність на кожному кроці, показують і своїм дітям. Дома вони навіть більше бундючаться та надуваються, ніж на роботі, вони тільки й роблять, що говорять про свої достоїнства, вони звисока ставляться до інших людей. Буває дуже часто, що вражені таким виглядом батька, починають чванитись і діти. Перед товаришами вони теж виступають не інакше, як з хвастовитим словом, на кожному кроці повторюючи: мій тато — начальник, мій тато — письменник, мій тато — командир, мій тато — знаменитість.

<...> Авторитет педантизму. В даному разі батьки більше звертають уваги на дітей, більше працюють, але працюють, як бюрократи. Вони переконані, що діти повинні кожне батьківське слово вислухувати з трепетом, що їхнє слово — це святиня. Свої розпорядження вони дають холодним тоном, і раз воно дане, то негайно стає законом. Такі батьки найбільше бояться, щоб діти не подумали, що тато помилився, що тато — людина нетверда. Життя дитини, її інтереси, її ріст проходять повз такого тата

непомітно; він нічого не бачить, крім свого бюрократичного начальствування в сім'ї.

<...> Авторитет резонерства. Тут батьки просто заїдають дитяче життя нескінченними повчаннями та повчальними розмовами. Замість того, щоб сказати дитині кілька слів, може, навіть, і в жартівливому тоні, батько садовить її проти себе і починає нудну і надокучливу промову. Такі батьки певні, що в повчаннях полягає головна педагогічна мудрість. У такій сім'ї завжди мало радості та усмішки.

<...> Авторитет любові. Це в нас найпоширеніший вид фальшивого авторитету. У багатьох батьків переконання: щоб діти слухалися, треба, щоб вони любили батьків, а щоб заслужити цю любов, необхідно на кожному кроці показувати дітям свою батьківську любов, ніжні слова, нескінченні поцілунки, лестощі, признання сиплються на дітей у надмірній кількості. Якщо дитина не слухається, її негайно питають: "Значить, ти тата не любиш?" Батьки ревниво стежать за виразом дитячих очей і вимагають ніжності й любові. Така сім'я настільки занурюється в море сентиментальності і ніжних почуттів, що вже нічого іншого не помічає. Тут виростає сімейний егоїзм. Змалку дитина починає розуміти, що до людей можна підлещуватися. Це дуже небезпечний вид авторитету. Він вирощує нещирих і брехливих егоїстів. І дуже часто першими жертвами такого егоїзму стають самі батьки.

<...> Авторитет доброти. Це найнерозумніший вид авторитету. В цьому випадку дитяча слухняність також організовується через дитячу любов, але вона викликається не поцілунками та ласкавими словами, а поступливістю, лагідністю, добротою батьків. Дуже скоро в такій сім'ї діти починають просто командувати батьками, батьківське непротивлення відкриває найширший простір для дитячих бажань, примх, вимог. Іноді батьки дозволяють собі невеликий опір, але вже пізно, в сім'ї вже створився шкідливий досвід.

<...> Авторитет дружби. Досить часто ще й діти не

народились, а між батьками вже є договір: наші діти будуть нашими друзями. Взагалі це, звичайно, добре. Батько і син, мати і дочка можуть бути друзями і повинні бути друзями, але все ж батьки залишаються старшими членами сімейного колективу, і діти все ж залишаються вихованцями. Якщо дружба досягне крайніх меж, виховання припиняється або починається протилежний процес: діти починають виховувати батьків.

<...> Авторитет підкупу — найбільш аморальний вид авторитету, коли слухняність просто купується подарунками та обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі коника, будеш слухатись, підемо в цирк.

Макаренко А.С. Твори в 7-ми томах / А.С. Макаренко. — Київ : Радянська шк., 1953.

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ

(1918-1970рр.)

Короткі біографічні відомості

Народився Василь Олександрович Сухомлинський 28 вересня 1918 р. в селі Василівка Онуфріївського району Кіровоградської області у незаможній селянській родині.

Василь Сухомлинський навчався спочатку у Василівській семирічці, де був одним із кращих учнів. Улітку 1934 р. він вступив на підготовчі курси при Кременчуцькому педінституті і того ж року став студентом факультету мови та літератури цього вузу. Проте через хворобу 1935 р. змушений був перервати навчання в інституті. Сімнадцятирічним юнаком розпочав Василь свою практичну педагогічну роботу. З 1938 р. і до початку Великої Вітчизняної війни Василь Олександрович працював в Онуфріївській середній школі учителем української словесності, а через деякий час — і завідувачем навчальною частиною школи.

З червня 1942 р. до березня 1944 р. В. Сухомлинський працював директором середньої школи і вчителем російської мови і літератури. Упродовж чотирьох років він працював завідувачем районного відділу народної освіти і одночасно викладав у школі. Саме в цей період Василь Олександрович дебютує у пресі — онуфріївській районці «Ударна праця» та обласній газеті «Кіровоградська правда» — із статтями на

педагогічні теми. Найперша його публікація — «Перед новим навчальним роком» — з'явилася 25 серпня 1945 р. в «Ударній праці».

1948 р. В. О. Сухомлинського призначають, на його прохання, директором Павлиської середньої школи. Цим навчальним закладом він керував до останку життя, двадцять три роки у Павлиші стали найпліднішим періодом його науково-практичної та літературно-публіцистичної діяльності. Починаючи з 1949 р., Василь Олександрович публікується не тільки у місцевій періодиці, а й у республіканських та всесоюзних, а згодом і зарубіжних виданнях. 1955 р. він успішно захищає у Київському державному університеті кандидатську дисертацію на тему «Директор школи — керівник навчально-виховної роботи», а через рік з'являється його перша велика монографія «Виховання колективізму у школярів».

Наприкінці п'ятдесятих років виходять друком праці В. Сухомлинського «Педагогічний колектив середньої школи» та «Виховання радянського патріотизму у школярів». На найвищій щабель своєї педагогічної творчості Василь Олександрович піднявся в шістдесяті роки. Саме тоді з особливою виразністю і силою виявився його яскравий і самобутній талант педагога-дослідника й педагога-публіциста, саме в ті роки написав він найкращі книги, статті, художні твори для дітей та юнацтва. 2 вересня 1970 року Василь Олександрович Сухомлинський помер.

Уривки з основних педагогічних праць

Серце віддаю дітям

ПРИРОДА-ДЖЕРЕЛО ЗДОРОВ'Я

<...> Досвід переконав нас у тому, що приблизно у 85% всіх невстигаючих учнів головна причина відставання у навчанні - поганий стан здоров'я, яке-небудь нездужання або захворювання, найчастіше зовсім непомітне і піддається лікуванню лише спільними зусиллями матері, батька, лікаря і вчителя.

<...> Приховані, замасковані дитячою жвавістю, рухливістю нездужання і захворювання серцево-судинної системи, дихальних шляхів, шлунково-кишкові дуже часто не є хворобою, а

відхиленням від нормального стану здоров'я. Багаторічні спостереження показали, що так зване уповільнене мислення - це в багатьох випадках наслідок загального нездужання, якого не відчуває і сама дитина, а не якихось фізіологічних змін або порушенні функції клітин кори півкуль.

<...> У окремих дітей можна помітити хворобливо бліді обличчя, відсутність апетиту. Найменші спроби поліпшити харчування викликає реакцію: на тілі виступають прищипи. Найретельніші аналізи ні про що не говорять: все ніби благополучно. У більшості випадків виявляється, що ми маємо справу з тим порушенням обміну речовин, яке виникає в результаті тривалого перебування в приміщенні. При цьому порушенні дитина втрачає здатність до зосередженої розумової праці. Особливо зростає число нездужань в період бурхливого зростання організму і статевої зрілості. Єдиним радикальним лікуванням у таких випадках є зміна режиму праці та відпочинку: тривале перебування на свіжому повітрі, сон при відкритій квартирі, ранній відхід до сну і ранній підйом, раціональне харчування. Окремі діти на вигляд здаються здоровими, а при уважному вивченні їх праці відкривається якої-небудь прихована недуга. І ось що цікаво: приховані недуги і нездужання виявляються особливо помітними тоді, коли вчитель прагне наповнити кожную хвилину уроку напруженою розумовою працею.

<...> Деяким дітям зовсім непосильний курс вчителя на те, щоб "не пропала жодна хвилина уроку". Я переконався в тому, що цей "прискорений" темп непосильний і шкідливий навіть для абсолютно здорових дітей. Надмірне розумове напруження призводить до того, що у дітей тьмяніють очі, затуманюється погляд, рухи стають млявими. І ось дитина вже ні на що не здатна, їй тільки б на свіже повітря, а вчитель тримає її "в упряжці" і ньюкає: швидше, швидше ... Перші тижні роботи "Школи радості" я уважно вивчав здоров'я дітей.

<...> Незважаючи на те, що всі хлопці вирости в селі, на лоні природи, окремі з них були бліді, зі слабкими грудьми. А у Володі, Каті, Сані, як кажуть, були шкіра та кістки, до того вони були худенькі і слабосильні. Харчування майже у всіх вдома хороше, головною причиною слабкості і хворобливості окремих

малюків було те, що вони жили ніби в тепличній обстановці, матері оберігали їх від найменшого подиху вітерця. Хлопці швидко стомлювалися, в перші дні життя "Школи радості" вони насилу проходили який-небудь кілометр.

<...> Матері скаржилися на поганий апетит цих дітей. Я переконав батьків у тому, що чим більше вони будуть оберігати дітей від застуди, тим слабкішими будуть діти. Всі погодилися з моїм настійним проханням посилати дітей в спекотні дні в школу босоніж - для хлопців це було великою радістю. Одного разу нас наздогнала у полі тепла злива. Додому хлопцям довелося йти по калюжах. Всупереч побоюванням батьків ніхто не захворів.

<...> З великими труднощами вдалося домогтися того, щоб батьки не кутали дітей в сто одежинок, не надягали на них фуфайок і светрів "про запас", "про всяк випадок". У нас стало правилом: жодної хвилини в осінні, весняні та літні дні діти не повинні перебувати в приміщенні. У перші 3-4 тижні "Школи радості" хлопці проходили щодня 2-3 кілометри, другого місяця-4-5, в третій-6. І все це серед полів і лугів, в гаях і в лісі. Пройдена за день відстань непомітна для дітей, тому що не ставиться мета - пройти стільки-то кілометрів, рух, ходьба - засіб досягнення інших цілей.

<...> Дитині хочеться йти, тому що вона відчуває себе відкривачем світу. Діти приходили додому втомлені, але щасливі, життєрадісні. А без втоми не може бути здоров'я. Здоров'я вливається в дитячий організм життєдайним джерелом тоді, коли після трудової напруги дитина відпочиває. На чистому повітрі, після того як пройдено кілька кілометрів, у дітей розвивається, за словами батьків, "вовчий апетит". У ті дні, коли ми з малюками збиралися в ліс, я радив їм брати з собою хліб, цибулю, сіль, воду і кілька сирих картоплин. Батьки спочатку сумнівалися: хіба діти будуть їсти це? Адже вдома вони відмовляються від більш поживних речей. Але виявилось, що і хліб, і цибуля, і картопля в лісі - найсмачніша їжа. Та до того ж у хлопців розвивався апетит. Уже через місяць порозовіли щічки у самих блідих малюків, а матері не могли нахвалитися хорошим апетитом хлопців: зникли капризи, діти їдять усе, що не дай. Бути в русі - одна з важливих умов фізичного гарту. Діти люблять бігати, грати. Для них зробили ігровий майданчик. Тут було все необхідне для ігор і

розваг на свіжому повітрі, але я мріяв про більше. Мені хотілося зробити дитячу карусель, дитячі гойдалки, хотілося, щоб рухливі ігри були пов'язані з казкою, харчувалися фантазією.

<...> Я вже уявляв собі фігурки коника-горбоконика, слона, сірого вовка, хитру лисицю, що стоять на дерев'яному колі нашої каруселі, дитина буде не тільки кататися, але і переживати хвилювання від того, що вона осідлала коника-горбоконика або сірого вовка. Все це поки тільки плани, але я твердо вірив, що через півроку, можливо, через рік доб'юся свого. Я дістав матеріали для монтування каруселі. Думав я і про те, щоб підготувати дітей до зими, щоб взимку вони якомога більше перебували на повітрі. Багаторічні спостереження за фізичним розвитком молодших школярів переконали мене в тому, яку велику роль відіграє повноцінне, здорове харчування дитини. У їжі багатьох дітей не вистачало важливих речовин, необхідних для зміцнення організму, запобігання простудних захворювань і порушень обміну речовин.

<...> Тільки в 8 сім'ях був мед, а мед - це, образно кажучи, шматочок сонця на тарілці. Я розмовляв з батьками, переконував їх у тому, яке велике значення для здоров'я дітей має вживання меду. Вже в кінці вересня 13 батьків придбали по одній-дві сім'ї бджіл. Навесні бджоли були вже в 23 сім'ях. Восени я порадив матерям запастися на зиму варенням з шипшини, терну та інших багатих на вітаміни плодів. Довелося поговорити з батьками також про те, щоб кожна сім'я мала достатню кількість плодових дерев, особливо яблунь.

<...> Всю зиму повинні бути свіжі фрукти - у сільських умовах це дуже легко, треба тільки попрацювати. Еліксиром здоров'я є повітря, насичене фітонцидами злакових рослин - пшениці, жита, ячменю, гречки, а також лугових трав. Я часто водив дітей у поле, на луг - нехай дихають повітрям, настоящим на ароматі хлібних рослин. Посадіть під вікном спальні ваших дітей кілька горіхових дерев, радив я батькам. Ця рослина насичує повітря фітонцидами, що вбивають багато хвороботворних мікробів. Запах горіха не переносять шкідливі комахи. Там, де є горіхи, немає мух і комарів.

<...> Подбав я і про те, щоб у кожній родині у дворі був літній душ. Вже кілька років мене хвилювало питання: чому у

багатьох дітей поганий зір? Чому вже в 3 класі дитині доводиться користуватися окулярами? Спостереження над багатьма дітьми молодшого віку привели до висновку, що справа тут не стільки в перевтомі від читання, скільки в неправильному режимі, особливо в тому, що харчування бідне на вітаміни, що дитина не загартовується фізично, легко піддається простудним захворюванням.

<...> Деякі захворювання, перенесені в дитинстві, відображаються на зорі. Правильний режим, повноцінне харчування, фізичне загартовування - все це охороняє дитину від захворювань, дає йому щастя насолоди красою навколишнього світу. Роки спостережень над дітьми зіштовхнули мене з тривожними явищами: навесні, починаючи з березня, у всіх дітей слабшає здоров'я. Дитина ніби видихається, послаблюється опірність організму до простудних захворювань, знижується працездатність. Особливо помітно у весняні місяці погіршується зір. Пояснення цим явищам я знайшов у працях медиків і психологів: у весняні місяці різко змінюється ритм взаємодії систем організму.

<...> Причина в тому, що в організмі вичерпується запас вітамінів, до весни дає про себе знати різкий спад активності сонячної радіації, і тривала напружена розумова діяльність призводить нервову систему в стан втоми. Я замислювався над тим, як послабити дію цих факторів. Батьки стали більше дбати про запаси продуктів, багатих на вітаміни, спеціально для весняних місяців. Кожен сонячний день взимку і весною ми прагнули максимально використовувати для прогулянок на свіжому повітрі. Мені не давала спокою думка про те, що у весняні місяці напруженість розумової праці повинна зніматися, шлях до цього я бачив в різноманітності розумової діяльності. Як можна більше розумових процесів має відбуватися не в класі, а серед природи, поєднуватися з фізичною працею. Поступово це стало одним з правил вчення у весняні місяці.

<...> У перші повоєнні роки багато дітей були явно схильні до неврозів. У окремих моїх вихованців (особливо у Толі, Колі, Слави, Феді) це виражалося в пригніченості, якійсь відчуженості від життя. Я прагнув не допустити, щоб самотність, боязкість, нерішучість, хвороблива сором'язливість дітей розвинулися в

неврози. Часто радячись, як домогтися того, щоб колективне життя доставляло дітям радість, ми, вчителі початкових класів, прийшли до висновку, що особливо важливо згладжувати в шкільному середовищі ті біди, засмучення, конфлікти, з якими життя зіштовхує дитину в сім'ї.

<...> Педагоги прагнули знати, що відбувається в душі кожної дитини, з чим вона прийшла у школу, - щоб не допустити жодного хворобливого дотику до чуйного дитячого серця. Все, що здавалося вартим пильної уваги в духовному житті тієї чи іншої дитини, ми обговорювали на своїх нарадах, названих "психологічними семінарами". Шкільний колектив повинен розсіювати дитячі прикросі та сум. Особливо великої уваги вимагали діти, душа яких вже була надламана сумними переживаннями. Нерви Колі, Сашка, Толі, Петрика, Слави часом були напружені до межі. Варто було доторкнутися до когонебудь з них, і дитина могла "спалахнути", "вибухнути". В окремі дні хлопців не можна було питати.

<...> Система впливів, ефективна у вихованні інших, до цих дітей була абсолютно непридатна. У наукових працях медиків я зустрів поняття "медична педагогіка", найбільш точно виражає сутність виховання дітей, у яких хворобливий стан психіки накладає відбиток на поведінку.

<...> Головними принципами медичної педагогіки є: 1) щадити легко вразливу хворобливу психіку дитини; 2) всім стилем, укладом шкільного життя відволікати дітей від похмурих думок і переживань, пробуджувати у них життєрадісні почуття; 3) ні за яких обставин не дати зрозуміти дитині, що до нього ставляться, як до хворого.

<...> Була у школі дитина, схильна до істеричного неврозу, - Володя. У мене велику тривогу викликало те, що батько і мати хлопчиком захоплювалися. Вони самі вселяли собі, що їхній син виняткова дитина. Я боявся, що з настанням неминучого розчарування у хлопчика може розвинутися ненависть до батьків і взагалі до старших.

<...> Головним засобом лікування таких дітей, на моє переконання, є виховання скромності та поваги до інших людей. Я прагнув до того, щоб Володя відчував людину в кожному із близьких. Особливе місце в медичній педагогіці приділяється

дітям з уповільненим, пригнобленим мисленням. Млявість, інертність клітин кори півкуль головного мозку треба так само вдумливо і терпляче лікувати, як і захворювання серцевого м'яза або кишечника. Але лікування це вимагає в тисячу разів більшої обережності і педагогічної майстерності, глибокого знання індивідуальних особливостей кожної дитини.

НАШІ ПОДОРОЖІ В СВІТ ПРАЦІ

<...> Як домогтися, щоб праця стала найважливішою духовною потребою дітей? - це питання хвилювало весь наш педагогічний колектив.

<...> Вчителі початкових класів В.П.Новицька, А.А.Нестеренко, М.Н.Верховініна, В.С.Осьмак, Є.М.Жаленко з першого дня виховання залучали дітей в посильну працю в шкільному саду, на навчально-дослідній ділянці. Разом з В.П.Новицькою ми побудували маленьку теплицю, де діти трудилися взимку. Радячись, як одухотворити дитячу працю високими ідейними мотивами, вчителі вирішили: давайте щорічно, в день Перемоги над фашистською Німеччиною, садити один дубок.

<...> Це буде живий літопис нашої радості. З того часу щороку в нашій Діброві Перемоги з'являється ще одне столітнє дерево - так діти називають дуб. Ми бачили важливу виховну задачу в тому, щоб дітей оточував не тільки світ природи, а й світ праці, творчості, будівництва. Людська краса розкривається найяскравіше в праці. Почалися "подорожі" нашої "Школи радості" в світ праці.

<...> Ніколи не забудеться дітям перша "подорож" - в колгоспні зерносховища. Діти побачили купи пшениці - тисячі центнерів збіжжя. Батько Вані розповів нам про людей, які вирощують високі врожаї сільськогосподарських культур. Комбайнер Григорій Андрійович повів дітей у поле - воно поруч із селом, відразу ж за зерносховищем.

<...> Ось на цих ста гектарах, - сказав він, - я зібрав цього року чотири тисячі центнерів збіжжя. А всього за десять років я прибрав своїм комбайном стільки хліба, скільки треба для такого міста, як Олександрія. Це пізнання світу не тільки розумом, а й

серцем. Дітей дивує краса людини-трудівника. Вони переживають почуття гордості за людину. Ще глибше це почуття стає тоді, коли під час "подорожей" в світ праці діти зустрічаються зі своїми батьками і матерями.

<...> На тваринницькій фермі вони дізналися, що мати Тані забезпечує молоком півтори тисячі чоловік. В теплий осінній день ми поїхали на машинобудівний завод. Там нас зустрів батько Валі. Він повів дітей у ливарний цех, що виплавляє чавун. Це була, напевно, найцікавіша з усіх казок, які діти чули і які складали самі: людина перетворювала тверду речовину в багрову вогняну річку, річка волею і працею людини перетворювалася на металеві злитки.

<...> Я з великою радістю побачив, як дитяча творчість наповнилося новим змістом: хлопці стали складати казки про богатирів, що створюють вогняні металеві річки, малювали робітників-металургів. Перше відвідування ливарного цеху справило незабутнє враження. Діти як би по-іншому побачили те, що вони бачили раніше: людина не могла б жити і трудитися жодного дня, якби не було металу. Робітники, металурги, машинобудівники - це справжні творці життя. До них у моїх вихованців утвердилося почуття глибокої поваги. Цікавими були наші "подорожі" до умільців - майстрів машинно-тракторної станції - слюсарів, токарів.

<...> Тут діти побачили, як зі шматка металу народжується деталь для трактора, комбайна. Затамувавши подих, вони дивилися, як вмілі руки батька Лариси створюють гвинт, без якого не може працювати машина. Ставлення людини до людини, її суспільне життя розкриваються насамперед у праці на благо людей. У тому, як людина трудиться для інших, виражається її гуманізм. Однією з перших моїх турбот було те, щоб у навколишньому середовищі дітей розкривалася саме ця сторона нашої соціалістичної дійсності.

<...> Я прагнув до того, щоб дітей захоплювало, одухотворяло не тільки те, що пов'язане з красою природи, а й те, що складає саму сутність нової людини нашої країни - її служіння Батьківщині, суспільству, людям. Любов дитини до людей праці-джерело людської моральності.

НАШ КОЛЕКТИВ-ДРУЖНА СІМ'Я

<...> З перших днів життя "Школи радості" я прагнув внести в колектив дух сімейної сердечності, задушевності, чуйності, взаємної довіри, допомоги. У вересні - день народження трьох хлопців: Віті, Валі, Колі. Ми всім колективом відзначали його: у шкільній їдальні пекли пиріг, дарували іменинникам малюнки, книги. Я з подивом дізнався, що в сім'ї Колі ніколи не відзначали дня народження ні дітей, ні батьків. Це було перше свято в житті хлопчика. Увага товаришів схвилювала дитину. У роки дитинства кожна людина вимагає участі, ласки.

<...> Якщо дитина виростає в обстановці безсердечності, вона стає байдужою до добра і краси. Школа не може повною мірою замінити сім'ю і особливо матір, але якщо дитина позбавлена ласки, сердечності, турботи, ми, вихователі, повинні бути особливо уважні до неї. У нашого маленького колективу з'явилися свої матеріальні цінності, таємниці, турботи і прикраси. У шафі зберігалися іграшки, олівці, зошити.

<...> В Куточку мрії був "продовольчий склад" - ми зберігали там картоплю, крупу, олію, цибулю, - все це необхідно було для тих вечорів, коли за стіною осінній дощ. Всі члени нашої родини - маленькі діти, але серед них було не скільки хлопців особливо маленьких - Данько, Тіна, Валя. В дорозі, в лісі всі вважали своїм обов'язком допомагати малюкам. Якщо окремі діти залишалися вдома з невідомої причини, то ввечері до них йшли товариші, дізнавалися, чи не захворів хто.

<...> Це стало гарною традицією. Почуття прихильності - основа найважливішої духовної потреби, без якої не можна уявити комуністичних взаємин між людьми, - потреби в людині. Я прагнув до того, щоб джерелом радості, повноти почуттів і переживань для кожної дитини було спілкування з товаришами, взаємний обмін духовними цінностями. Кожен повинен вносити в колектив щось своє, творити щастя і радість для інших людей.

<...> У процесі роботи я зустрівся з багатьма труднощами у вихованні дитячого колективу, і щоб подолати їх, радився, розмовляв з досвідченими педагогами, вчителями початкових класів, що тонко відчують душу дитини, биття пульсу колективу, з В.П.Новицькою, М.А.Лисак, Є.М.Жаленко, М.Н.Верховініною. Час від часу ми збиралися вечорами, коли в

шкільній будівлі і на садибі замовкали дитячі голоси, і ділилися думками про те, як кожен з нас уявляє собі багатогранність життя дитячого колективу.

<...> Всі ми добре знаємо, що пізнання людини починається в родині - починається з того моменту, коли, заколисуючою материнською піснею, дитина вперше посміхається мамі. Як важливо, щоб перші думки про добро, сердечність, найпрекрасніше, що є у світі, - про любов людини до людини - пробудяться на особистому досвіді, щоб найдорожчими для дитини стали мати і батько. Але якщо цього справді людського в родині не вистачає або зовсім немає - якою мірою може дати це колектив? Як відкрити перед чуйним і вразливим дитячим серцем доброту, красу людської душі? У ці години вечірніх бесід, порад, роздумів у нас по крупіці склалася велика, на мій погляд, педагогічна ідея, що стала переконанням нашого педагогічного колективу: дитячий колектив лише тоді стає виховуючою силою, коли він підносить кожну людину, стверджує в кожному почуття власної гідності, поваги до самого себе.

<...> Адже справжня материнська та батьківська любов своєю духовною серцевиною мають те, щоб син, дочка, відчувши повагу до самого себе, переживали прагнення бути хорошими людьми. У досвідчених педагогів я знаходив найцінніші крупіці творчості, зміст якого зводився до того, щоб дитина пишалась собою, своїми вчинками, оберігала свою честь, гідність.

<...> Дбайливо збираючи дорогоцінні розсипи педагогічного досвіду кращих вихователів нашої школи, я прагнув до того, щоб бажання бути хорошим, знаходило своє вираження в сердечних, щирих стосунках між дітьми в колективі. Душевність, сердечність колективістських відношень стали предметом моєї постійної турботи. Багатогранність життя дитячого колективу стала представлятися мені не тільки як співдружність одностудців, що об'єднуються єдиними цілями, спільною працею, але і як взаємна чуйність один до одного, душевна здатність пізнавати і розумом і душею чужі радощі й прикрощі.

<...> Якраз в цій сердечності, душевності колективістських відносин і полягає благородство прагнення бути хорошим: не на показ, не для того, щоб тебе хвалили, а з органічної потреби відчувати своє благородство. Усі наступні роки моєї виховної

роботи були по суті роками турботи про піднесення людської гідності дитини, підлітка, юнака, дівчини. На цьому будувалися і зараз будуються колективістські відносини. Завданню піднесення людини я завжди прагнув підпорядкувати життя дитячого колективу як частки суспільства. Цьому ж завданню підпорядковувалася творчість дітей, розвиток їх задатків, здібностей, обдарувань.

МИ ЖИВЕМО В САДУ ЗДОРОВ'Я

<...> Залишився місяць до того дня, коли мої вихованці стануть учнями. Наближався чудовий місяць літа - серпень. У спекотні липневі дні діти приходили в школу рано вранці або ввечері. Декому далеко було йти додому обідати, і іноді людей 6-7 залишалися обідати в шкільній їдальні. У мене зародилася думка: нехай з місяць поживуть малюки не вдома, а де-небудь в саду, на березі ставка. Місце облюбували поруч зі ставком; в заростях дерев піонери допомогли нам спорудити кілька куренів - в таких куренях ціле літо живуть сторожі колгоспних баштанів.

<...> В курені наклали соломи, зробили столики для малювання. До наших куренів прилягав великий колгоспний сад. Садовод дозволив: сад буде головним місцем нашого відпочинку. Поруч з куренями побудували кухню, колгосп дав нам продукти, призначив кухаря. Батько Сані спорудив купальню, поруч з нею стояв моторний човен, побачивши як у хлопчаків загорілися очі.

<...> Почалося життя нашого колективу в Саду здоров'я - так назвали наше житло і місце відпочинку батьки дітей. Цілий місяць ми були на повітрі. Прокидалися на світанку - до сходу сонця. Купалися в ставку, робили зарядку, снідали і вирушали кудись на прогулянку - в ліс, сад, поле. У цей місяць у нас були найцікавіші "подорожі" до витоків слова. Спостерігали ранкову зорю і схід сонечка з вершини степового кургану, бачили, як сотні ластівок, готуючись до відльоту в теплий край, збираються в зграї, як сонечко і ранковий вітерець розганяють білу пелену туману, що покрив річку.

<...> У полі, на луках або в лісі діти снідали вдруге: їли яблука, груші, сливи, молоду варену картоплю зі свіжими огірками, кавуни, дині, варені качани кукурудзи, помідори.

Серпень - місяць фруктів і овочів в ці дні кожна дитина з'їдала не менше двох кілограмів яблук і груш. Кожен день дідусь Андрій приносив нам мед.

<...> Вранці і ввечері діти пили свіже молоко. Кухар готував нам смачний борщ зі свіжими овочами. Засмагли, в трусиках і майках, босоніж діти вирушали щодня в подорож, каталися на моторному човні. Поєднання здорового харчування, сонця, повітря, води, посильної праці та відпочинку - все це стало цілющим і нічим не замінним джерелом здоров'я.

ПРАЦЯ ОДУХОТВОРЮЄ БЛАГОРОДНЕ ПОЧУТТЯ

<...> Праця стає великим вихователем, коли вона входить у духовне життя наших вихованців, дає радість дружби і товариства, розвиває допитливість і народжує хвилюючу радість подолання труднощів, відкриває все нову і нову красу в навколишньому світі, пробуджує перше громадянське почуття - почуття творця матеріальних благ, без яких неможливе життя людини. Радість праці - могутня виховна сила. У роки дитинства кожна дитина повинна глибоко пережити це благородне почуття. Перша осінь шкільного життя. На ділянці старші школярі відвели для нас кілька десятків квадратних метрів землі.

<...> Ми розпушили ґрунт - праця ця звична для сільської дитини. Кажу малюкам: "Тут ми посіємо озиму пшеницю, зберемо зерно. Це буде наш перший хліб". Діти добре знають, що таке хліб, і прагнуть працювати, як їх батьки і матері; в той же час у справі, яку ми починаємо, є щось романтичне, є елемент гри. Мрія про перший хліб, надихає, допомагає долати труднощі. А труднощі чималі: діти носять маленькими кошиками перегній, змішують його з ґрунтом, риють канавки для рядків пшениці, відбирають по зернятку насіння.

<...> Натхнення працею охоплює всіх дітей. Нива засіяна, але ніхто не йде додому. Хочеться мріяти, ми сідаємо під деревом, і я розповідаю казку про золоте пшеничне зернятко. Думаю про казку і про те, щоб праця була для моїх вихованців в роки дитинства не тільки дитячою, а й першої громадянською радістю. Щоб через працю, як через широку стежку, дитина входила в суспільне життя, пізнавала людей і самого себе,

переживала перше почуття громадянської гордості. Я ніколи не забував, що праця не повинна бути легкою справою.

<...> Мірою напруження фізичних і духовних сил дітей визначається той дуже важливий процес, який називається зрілістю. Завдяки праці дитина дорослішає. Треба знайти цю міру труднощів, визначити її так, щоб праця була дитячою і в той же час щоб поступово дитина переставала бути дитиною. Багаторічний досвід переконав, що ця виховна мета досягається за умови, коли дитяча праця містить в собі найважливіший елемент продуктивності дорослих: отримання матеріального результату, включення його у відносини членів колективу.

<...> До появи сходів пшениці хлопці хвилюються: чи скоро зазеленіє наша нива? А коли з'явилися сходи, хлопчики і дівчатка щоранку бігали подивитися: чи швидко ростуть зелені стеблинки? Взимку ми засипали ниву снігом, щоб пшениці було тепло. Навесні діти переживали радісне хвилювання, спостерігаючи, як сходи суцільним килимом покривають землю, як пшениця виходить у стрілку і колоситься. Малюки близько до серця брали долю кожного колоска. Жнива була ще більш радісним святом, ніж посів. В школу хлопці прийшли святково одягнені. Кожен учень дбайливо зрізав пшеницю, пов'язував її в маленький сніп. Знову свято праці - обмолот. Зібрали все до зернини, зсипали в мішок. Дідусь Андрій змолот пшеницю, приніс білу муку. Ми попросили маму Тіни спекти нам хліб. Хлопці допомагали їй: хлопчики носили воду, дівчатка подавали дрова. Ось вони, 4 великих білих короваї, - наша праця, наші турботи і хвилювання. Почуття гордості хвилює дитячі серця. Прийшов довгоочікуваний день - свято першого хліба.

<...> На свято хлопці запросили дідуса Андрія, всіх батьків. Розстелили білі вишиті скатертини, дівчатка розклали ароматні шматочки хліба, дідусь Андрій поставив тарілки з медом. Батьки їдять хліб, хвалять дітей, дякують за працю. Цей день залишився в пам'яті дітей на все життя. На святі не говорили гучних слів про працю та людську гідність. Головне, чим схвилювало хлопців свято, - це переживання почуття гордості: ми виростили хліб, ми принесли радість батькам. А людська гордість за свою працю - найважливіше джерело моральної чистоти і благородства.

<...> Наше свято першого хліба привернуло увагу інших

класних колективів. Учні кожного класу хотіли виростити свій хліб. Хлопці не давали спокою класним керівникам: чому в інших є свято хліба, а у нас ні? Ця подія викликала в педагогічному колективі багато роздумів. Всі побачили, що найпростіше справа - обробка ґрунту, внесення добрив - може стати для дітей таким же бажаним, як прогулянка в ліс, читання цікавої книги. Вчителі розповідали, що ледарі, у яких, здавалося, нічим не пробудити інтересу ні до якої справи, в цій праці стали невпізнаними. Їм захотілося працювати. "У чому ж справа?" - думали ми. І всі зійшлися на тому, що головне в почуттях, в насназі благородна мета.

<...> Працьовитість - це насамперед сфера емоційного життя дітей. Дитина прагне працювати тоді, коли праця дає їй радість. Чим глибша радість праці, тим більше діти дорожать власною честю, тим наочніше бачать у діяльності самих себе - свої зусилля, своє ім'я. Радість праці - могутня виховна сила, завдяки якій дитина усвідомлює себе як члена колективу. Це не означає, що праця перетворюється в розвагу. Вона вимагає напруги та завзяття. Але ми не повинні забувати, що маємо справу з дітьми, перед якими тільки відкривається світ. Свято першого хліба діти вирішили відзначати щорічно. На наступну осінь свого шкільного життя вони взяли нову ділянку і, виростивши озиму пшеницю, знову запросили в гості батьків, а також своїх маленьких друзів - дошкільнят.

<...> Навіть тоді, коли мої вихованці стали юнаками і дівчатами, вони з великим хвилюванням прибирали пшеницю з маленького шкільної ділянки, мололи зерно, пекли хліб - у всьому цьому була романтика, гра. Радість праці не порівняна ні з якими іншими радощами. Вона немислима без відчуття краси, але тут краса - не тільки те, що отримує дитина, але насамперед те, що вона створює. Радість праці - це краса буття, пізнаючи цю красу, дитина переживає почуття власної гідності, гордість від усвідомлення того, що труднощі подолані. Почуття радості доступно лише тому, хто вміє напружувати сили, знає, що таке піт і втома.

<...> Дитинство не повинно бути постійним святом - якщо немає трудової напруги, посильної для дітей, для дитини залишиться недоступним і щастя праці.

<...> Вища педагогічна мудрість трудового виховання полягає в тому, щоб затвердити в дитячому серці народне ставлення до праці. Праця для народу є не тільки життєвою необхідністю, без якої немислиме людське існування, але і сферою багатогранних проявів духовного життя, духовного багатства особистості. У праці розкривається багатство людських відносин.

<...> Виховати любов до праці неможливо, якщо дитина не відчує краси цих відносин. У трудовій діяльності народ бачить найважливіший засіб самовираження, самоствердження особистості. Без праці людина стає порожнім місцем, - кажуть у народі. Важливе виховне завдання в тому, щоб почуття особистої гідності, особистої гордості кожного вихованця ґрунтувалося на трудовому успіху. В першу весну свого шкільного життя хлопці посадили "Сад матері" - 31 яблуню і стільки ж кущів винограду. "Діти, -кажу своїм вихованцям, -це буде сад для наших матерів. Мама - найдорожча, близька для вас людина. Через 3 роки яблуні і виноград принесуть перші плоди.

<...> Перше яблуко, перші грона винограду-це буде наш подарунок матері, принесемо їм радість. Пам'ятайте, що у ваших матерів багато турбот. Заплатимо за їх турботи радостями". Праця в "Саду матері" одухотворяє мрією - принести радість старшим, батькам. Окремі діти ще не знали всієї глибини цього благородного людського почуття - любові до рідної матері. Я прагнув у кожній дитині пробудити це почуття. Галя посадила дерево для мачухи, Сашко-для бабусі, Вітя- для тітки. Ніхто не ставився до праці байдуже. Навесні і влітку діти поливали рослини, знищували шкідників.

<...> Яблуні та виноградні кущі зазеленіли. На третій рік з'явилися перші квіти зав'язалися перші плоди. Кожному хотілося, щоб плоди на його дереві дозріли швидше. Для мене було великим щастям те, що Толя, Коля раділи: на їх деревах дозрівали соковиті яблука, на виноградних кущах наливалися бурштинові грона. Діти зривали дозрілі плоди, несли їх матерям. Це були незабутні дні в житті хлопців. Пам'ятаю, якою ласкою засвітилися очі у Колі, коли хлопчик зняв з дерева яблука, щоб понести їх матері. На 2 році шкільного життя праця дітей була натхненна благородними почуттями. Кожна дитина посадила на

присадибній ділянці батьків плодів дерева для матері, батька, дідуся і бабусі. "Ось яблуня мами, тата, бабусі чи дідуся", - з гордістю говорили діти. Сашко посадив яблуні в пам'ять батька і матері; Галя і Костя вирощували фруктові дерева в пам'ять матерів, не забули вони і своїх нерідних матерів - їм теж посадили по яблуньці. Ні до якої роботи діти не ставилися з такою зворушливою турботою, як до догляду за цими деревами.

<...> Всі з нетерпінням чекали, коли яблуні зацвітуть. Дочекатися перших плодів від яблуні, зняти їх, понести матері - це не просто трудові процеси, які діти виконували один за іншим. Це сходинки морального розвитку, піднімаючись якими, діти переживають красу того, що вони роблять.

<...> Найсвятіше і прекрасне в житті людини це мати. Дуже важливо, щоб діти відчували моральну красу праці, яка приносить радість матері. Поступово у нас в колективі народилася і утвердилася прекрасна традиція - восени, коли земля і праця дають людині щедрі дари, ми стали відзначати осіннє свято матері.

<...> Кожен учень приносив матері в цей день те, що створив своєю працею, про що мріяв ціле літо, а то й кілька років: яблука, квіти, колосся пшениці, вирощені на крихітній ділянці (у кожної дитини на присадибній ділянці батьків був куточок улюбленої праці) . "Бережіть своїх матерів", - цю думку ми стверджували у свідомості хлопчиків і дівчаток, готуючи їх до осіннього свята матері. Чим більше духовних сил вклала дитина в працю в ім'я радості матері, тим більше людяності в її серці. Народилося у нас і весняне свято матері. Ми знайшли в лісі глуху галявину, яку діти називали Сунична - влітку тут багато ягід. Велику радість переживали діти в хвилини спілкування з цим чудовим куточком. Своєю радістю їм хотілося поділитися з матерями. І ось у хлопців народилася думка: перша квітка, яка прикрасила землю, - мамі.

<...> Так виникло весняне свято матері. Діти несли матерям в цей день не тільки ніжні дзвіночки підсніжника, а й квіти, вирощені в теплиці. У проведенні свят, присвячених матері, потрібно уникати галасу і "організаційних заходів". Ми прагнули того, щоб вшанування матері було справою сімейною, інтимною. Головне тут-не гучні слова, а глибокі почуття. Любити людство легше, ніж зробити добро для рідної матері, свідчить

старовинний український вислів, приписуваний народному філософу XVIII в. Григорію Сковороді. У цьому вислові - велика мудрість народної педагогіки. Неможливо виховати людяність, якщо в серці не утвердилася прихильність до близької, дорогої людини.

<...> Слова про любов до людей-ще не любов. Справжня школа виховання сердечності, душевності і чуйності це сім'я, ставлення до матері, батька, дідуся, бабусі, братів, сестер є випробуванням людяності.

<...> Праця дітей повинна бути творінням краси - така вимога єдності естетичного і морального виховання».

Павлиська середня школа

<...> Коли кожний учитель щодня дедалі більше заглиблюється в деталі, в тонкощі педагогічного процесу, аналізує свою роботу і розумову працю учнів, у колективі, образно кажучи, загоряється жива думка, колектив шукає відповіді на питання, які висуває життя, адже педагогічна ідея – це крила, на яких злітає колективна творчість.

<...> Ідея надихає колектив, і починається найцікавіше і найпотрібніше в шкільному житті – колективна дослідницька робота.

<...> Років двадцять тому, аналізуючи один з відвіданих уроків, я замислився над тим, чому відповіді учнів бувають такі убогі, безбарвні, невиразні. Чому в словах дитини немає живої, власної думки? Почав записувати відповіді, аналізувати словниковий запас, логічні і стилістичні елементи мови. Побачив, що багато слів і словосполучень, якими користуються учні, не пов'язані в їхній свідомості з яскравими уявленнями, з предметами і явищами навколишнього світу.

<...> Аналізуючи спостереження на уроках у товаришів і на своїх уроках, я прагнув знайти відповідь на питання: як слово входить у свідомість дитини? Як воно стає інструментом мислення? Як дитина вчиться думати за допомогою слова? Як мислення в свою чергу розвиває мову? Які недоліки має педагогічне керівництво найскладнішим, найтоншим, що є в духовному житті школи, – мисленням дитини?

<...> Я почав досліджувати насамперед свою роботу, свої уроки, відповіді свої учнів. Ось дитина розповідає про подорож краплини води. Мова повинна йти про перший весняний струмочок, про весняний дощик, про веселку, про тихі сплески заснулого озера. Саме про це має говорити дитина як про світ, який її оточує, про світ, в якому вона сама частка живої природи. А що я чую? Вимучені, незграбні, заучені фрази, словосполучення, зміст яких для самої дитини туманний. Вслуховуюся, вдумуюсь у мову дітей, в мене поступово міцніє переконання, що ми, вчителі, не вчимо дитину мислити. Ми з перших кроків її шкільного життя закриваємо перед її очима двері в чарівний світ навколишньої природи, і вона вже не вслуховується в дзюрчання струмочка, у дзвін весняних крапель, у пісню жайворонка. Вона заучує сухі, безбарвні фрази про всі ці дивні речі.

<...> Я повів учнів 5 класу у сад. Півнеба було закрито сизою дощовою хмарою, сонечко запалило веселку, яблуні стояли в цвіті – молочно-білі, рожеві, червоні; тихо дзижчали бджоли... «Що ви бачите, діти, що вас хвилює, захоплює, дивує?» – звернувся я до своїх супутників. Радісно загорілися оченята, але дітям було важко висловити думку, знайти відповідні слова. Мені стало боляче за дітей: слово входило в їхню свідомість без яскравого образу; із западної, живої квітки воно перетворилося на стиснутий між сторінками книжки листок, що лише зовнішнім виглядом нагадує про живе життя...

Ні, так не повинно бути. Забуваючи про найважливіше джерело знань – навколишній світ, природу, ми штовхаємо дітей на зубріння і тим самим отупляємо їхню думку. Те, чого вчили вчителів Ян Амос Коменський, Песталоцці, Ушинський, Дістерверг, ми забуваємо.

<...> Урок за уроком я почав водити дітей до невичерпного і вічно нового джерела знань – у природу: в сад, у ліс, на берег річки, в поле. Разом з дітьми ми почали вчитися передавати словом найтонші відтінки предметів і явищ.

У небі співає жайворонок, до самого горизонту вітер хвилює безкрайне пшеничне поле... У синьому серпанку далеко-далеко піднімаються скіфські кургани... Серед столітніх дубів, у лісовій хащі дзюрчить прозорий струмочок, а над ним співає свою

нехитру пісню іволга... Про все це треба сказати точно і красиво.

<...> На моєму столі з'являються все нові і нові книжки: педагогічні твори про предметні уроки, словники, книжки з ботаніки, орнітології, астрономії, квітництва. Тихим весняним ранком я йшов на берег річки, у ліс, у сад, вдивлявся в навколишній світ, прагнув передати його форми, фарби, звуки, рухи якнайточніше. З'явився зошит з творами мініатюрами: про кущ троянди, про жайворонка, про багряне небо, про веселку... Уроки серед природи я почав називати подорожами до джерела живої думки. Поступово вони ставали дедалі багатшими і багатшими за цілеспрямованістю і формами розумової праці дітей.

<...> Свої твори-мініатюри і вірші я читаю іноді учням. Я дістаю радість ділячись із ними думками враженнями від навколишнього світу – природи людей. Я бачу що дітей особливо хвилюють ті твори і вірші в яких вони знаходять щось таке що пережили самі. Коли до серця, до душі дітей доходять мій твір чи вірш, вони самі беруться за перо, прагнуть вилити свої почуття. Мені здається, що в чутті слова, у прагненні передати словом найтонші порухи людської душі – одне з важливих джерел справжньої людської культури.

Потім я звернувся до шкільних занять. Проведені мною уроки були насамперед уроками мислення. Ось на одному з уроків ми з дітьми почали міркувати про явище, причину і наслідок. За моєю пропозицією діти підшукували в навколишньому світі причинно-наслідкові залежності і описували їх.

<...> І на моїх очах думка моїх дітей поступово ставала все яскравішою, багатшою, виразнішою. Слово набувало емоційного забарвлення, починало грати, переливатися. Переді мною відкрилася напрочуд багата, невичерпна за красою грань педагогічної майстерності – вміння вчити дітей думати. Це відкриття надихало мене, я переживав надзвичайне щастя творчості.

<...> Природа, її невичерпне багатство і різноманітність – головне джерело думки, головна школа розвитку розумових здібностей.

Ці істини поступово ставали педагогічними переконаннями

колективу. У вчителів початкових класів з'явилися зошити із творами- мініатюрами.

<...> Проникнення в таємниці дитячого мислення – ця колективна дослідницька праця духовно об'єднала нас. Разом з учителями початкових класів ми почали працювати над книжкою – описом подорожей до джерела живої думки. Кожну подорож присвячували якому-небудь явищу природи або порі року (наприклад, «Живе і неживе в природі», «Усе в природі змінюється», «Сонце – джерело життя», «Природа пробуджується від зимового сну», «Пташки в лісу взимку» тощо). Описи пішли по руках, читалися, обговорювалися, критикувалися. Цікаво, що ці подорожі виявилися дуже потрібними і для фізика, і для математика, і для хіміка. Ось уже п'ятнадцять років триває ця цікава колективна праця. Ми склали книжку «Триста сторінок книги природи» – опис трьохсот уроків. Ми вчимо дітей мислити, продовжуємо колективно досліджувати цю проблему.

<...> Тепер наші вчителі захоплені новими пошуками: ми досліджуємо емоційне забарвлення слова, що народжується в процесі спостережень за природою. Нас хвилює проблема єдності думки і почуття. Дедалі глибше проникаємо ми і в дидактичні деталі уроку – досліджуємо прийоми мислення на різних етапах навчання.

Наші традиції

<...> Про дитинство, отрочество і ранню юність у наших вихованців на все життя лишається, безперечно, найтепліші і найщиріші спогади. Окремі явища шкільного життя вже тепер передаються від одного покоління до іншого, стають традиціями.

<...> Весняні свята – Свято пісні, Свято квітів, Свято птахів. На Святі пісні шкільний хор, невеликі колективи співаків, окремі школярі співають нові пісні – це їх подарунок колективу. Свято квітів проводимо наприкінці травня. Кожний учень приносить кілька квіток, які виростив на спеціальній грядці (на присадибній ділянці батьків) або зібрав у полі, у лісі, показуючи своє вміння зробити невеликий, але гарний букет. Після занять діти заходять до товаришів подивитися їхні квіткові клумби, кімнатні квіти. Гурток юних квітників у цей день влаштовує огляд кущів

троянд, квіткових клумб. До школи приходять батьки, кожен може вибрати в теплиці або на грядці квіткову розсаду. Проводимо й осіннє Свято квітів – наприкінці вересня. Це своєрідне змагання в мистецтві вирощувати осінні квіти.

<...> Свято птахів проводимо, коли прилітають ластівки. Це свято малят. Вони випускають на волю птахів, яких підібрали взимку напівзамерзлими і виходили потім у пташиній лікарні. У цей день діти також дарують одне одному голубів. Ці традиції виховують добрі почуття – моральні й естетичні, поглиблюють відносини дружби і товаришування, виховують любов і дбайливе ставлення до природи.

<...> Особливе місце в житті нашого колективу посідають трудові традиції, завдяки їм праця набуває романтичного забарвлення, супроводжується яскравими почуттями і переживаннями. Духовне піднесення, яке переживають діти в процесі праці, приносить радість; праця і щастя зливаються, стають моральним багатством.

<...> Перед літніми канікулами діти виготовляють у подарунок школі наочне приладдя і прикраси для класів та піонерської кімнати.

<...> Четверта традиція – праця під час весняного й осіннього Тижня саду. У неділю, якою починається Тиждень саду, до школи приходять усі учні. Кожний клас викопує в шкільному розсаднику саджанці, готує ями, розчин для підживлення і воду для поливання. Саджають дерева всі школярі, починаючи з першого класу. Першокласникам допомагають учні 4 класу – це також традиція. Учні першого класу саджають щороку на шкільній ділянці одне-два дерева, середні класи – по три чотири дерева на клас, старші – по сім-вісім. Кожний клас записує сорт посаджених дерев і дату садіння в спеціальну «Книгу Тижня саду».

<...> Далі діти працюють групами та індивідуально на громадських ділянках та на присадибних ділянках батьків. Кожний учень саджає деревце там, де воно принесе радість і користь не тільки його сім'ї, а й іншим людям. Стало традицією, що кожний першокласник саджає вдома в першу весну свого життя яблуню матері, яблуню батька, яблуню бабусі, яблуню дідуся, надалі він же й доглядає за цими деревцями. Перші

яблука, а також перші плоди винограду, посаженого тієї самої весни, дитина несе матері, батькові, бабусі, дідусеві. Це добрий засіб виховання людяності.

<...> Стає традицією колективна праця учнів на громадському винограднику і в громадському саду, закладених кілька років тому. Діти переживають радість, створюючи цінності і блага, що належать усім.

<...> З Тижнем саду пов'язана і така традиція: учні обмінюються саджанцями плодових дерев, саджаючи їх на пам'ять. Один учень приносить до школи, наприклад, саджанець горіхового дерева, інші – саджанці черешні, сливи, яблуні, персика... Обмінявшись деревцями, вони саджають їх вдома або на шкільній ділянці. Дерево, посаджене в шкільні роки, є для кожного живим нагадуванням про міцну дружбу.

<...> П'ята традиція – День першого снопа. У перший день збирання врожаю рано вранці до школи приходять всі учні. Вчителі вітають їх зі святом. Юнаки, дівчата, підлітки виїжджають у поле, працюють у бригадах механізаторів, тваринників. Молодші школярі збирають найбільші колоски пшениці та інших культур для висівання на навчально-дослідній ділянці. Увечері всі приходять до школи. На столі, застеленому вишитою скатеркою, ставлять сніп – символ достатку. Поряд із снопом – хліб, що його випекли учениці старших класів. Учні старших класів співають, танцюють.

<...> Шоста традиція – Свято першого хліба. Це свято молодших школярів. Зібравши пшеницю на своїх маленьких ділянках, обмолотивши зерно на маленькій молотарці, діти здають його до млина, одержують борошно, і матері допомагають їм випекти хліб. Діти запрошують до школи матерів і пригощають їх своїм першим хлібом. У цьому святі особливо яскраво виявляється єдність праці і краси. Дні підготовки до свята сповнені глибокими естетичними переживаннями.

<...> Сьома традиція – літня косовиця. На початку липня юнаки і дівчата на світанку їдуть на заплавні луки. Працюють тиждень, косять механічними косарками і ручними косами, згромаджують сіно, складають його в копиці. Приваблюють у цій праці дружнє життя у колективі, ночівля просто неба, ловіння риби, готування їжі на вогнищі, схід сонця, літні сутінки,

мерехтіння зірок.

<...> Дев'ята традиція – трудова допомога класних колективів батькам своїх однокласників. Ця традиція народилася також у важкі воєнні і повоєнні роки, коли багато хто потребував матеріальної і трудової допомоги. Надаючи цю допомогу, учні вкладають у свою працю благородні почуття і думки.

Пов'язуючи з працею радісні, піднесені почуття, ми облагороджуємо душі наших вихованців.

Шкільна ділянка і її виховна роль

<...> За парниками, в зелені плодового саду, будиночок навчально-дослідної кролівницької ферми. Будівництво цього приміщення було своєрідною школою праці для учнів: вони вчилися тут виконувати цегляне мурування, готувати розчин, підготовляти залізобетонні панелі. У будиночку – клітки для кроликів, годівниці, склад інвентарю.

<...> Між кролятником і приміщенням навчальних кабінетів – персиковий гай. Навесні, коли дерева цвітуть, здається, що частина плодового саду вкрита рожевою хмарою. Юнаки та дівчата приходять сюди помилуватися красою природи. Робота стає цікавішою і бажанішою, якщо поряд така краса.

<...> Поряд з виноградником, у затінку дерев – пасіка. Це один з найтихіших куточків, де учні можуть лишатися на самоті, розмовляти, мріяти.

<...> У центрі саду – голубник. Майстерно зроблений будиночок, прикрашений різьбою, піднімається серед дерев на високому стовпі...

Народження громадянина

НАША ПРАЦЯ ТА ВІДПОЧИНОК ПІД ЧАС КАНІКУЛ

<...> Після закінчення шкільного року ми працюємо і відпочиваємо серед природи. У нас самодіяльний піонерський табір. Щороку завчасно упорядковуємо своє господарство: спорядження для походів і екскурсій, знаряддя праці.

<...> Після іспитів ставимо в лісі намети, споруджуємо кухню. Рада піонерського загону розподіляє обов'язки на час канікул. На кожен день призначаються четверо чергових, які виконують господарські обов'язки в нашій "Сонячній діброві" - так назвали підлітки свій табір. Вчорашнім п'ятикласникам і шестикласникам допомагає кухарка тітка Маша, а семикласники та восьмикласники обслуговують себе самі.

<...> Всі навчилися готувати їжу, зберігати продукти, будувати і ремонтувати кухню з цегли та дерев'яних кілків, швидко розпалювати багаття в будь-яку погоду, знаходити лісові джерельця, збирати і зберігати дощову воду для пиття і приготування їжі, мити і чистити посуд, прати білизну, ставити намет, доїти корову, зберігати молоко, робити з нього масло і сир, забезпечувати коней і корову кормом, доглядати за тваринами, збирати і сушити лісові плоди і лікарські рослини, користуватися ними при захворюваннях.

<...> Їжу готували тричі на день. Харчування повноцінне і дуже просте. У стравах немає нічого гострого. В період бурхливих анатомо-фізіологічних процесів, що відбиваються в мозку підлітків, дуже важливо збагачувати їжу залізом і фосфором. У липні і серпні підлітки щодня їдять яблука, свіжий мед, помідори, які збагачують їжу аскорбіновою кислотою, необхідною для засвоєння всіх продуктів харчування і нейтралізації збудливого впливу на статеві залози м'яса та інших багатих білком продуктів. На ніч не допускаємо харчування продуктами, багатими білками. Хлопчики і дівчатка на виду один у одного, у спеку всі легко одягнені, щодня три-чотири рази купаються - все це вимагає турбот про багатство духовного життя колективу, про єдність фізичної та духовної сфери життєдіяльності.

<...> Дотримання режиму праці та відпочинку засноване на самовихованні - подоланні труднощів, загартовуванні, вправах, що вимагають сили волі. Особливе значення має загартовування сонцем. Підлітки поступово звикають до палючих променів, у дні походів та екскурсій вони можуть в сильну спеку кілька годин перебувати на сонці, звичайно, захистивши голову.

<...> Влітку всі стають чорними, засмаглими. Щоліта ми вирушаємо в походи по берегах Дніпра - вивчаємо рідний край.

Велике враження справляють місця героїчних битв Радянської Армії проти фашистських загарбників. Затамувавши подих, в тихі літні вечори хлопчики і дівчатка слухають розповіді учасників подій та очевидців. Під час походів ми ночуємо під відкритим небом - під скиртою соломи, в полі, на узліссі. Свіже повітря, повноцінне харчування, багате духовне життя - це життєдайні джерела фізичного і морального здоров'я. Де б не знаходилися підлітки-в таборі або в поході, я завжди знаходжу можливість дати повний відпочинок серцю хлопчиків і дівчаток. Під час перебування в "Сонячній діброві" підлітки відпочивають в денні години двічі. Такий же відпочинок забезпечений і вдома. В саду, на присадибній ділянці у кожного підлітка є лава, щоб можна було посидіти і відпочити.

<...> Перебування в "Сонячній діброві" не тільки відпочинок. Тут підлітки і працюють, вивчають багатства рідного краю, спостерігають за природою, організовують військові ігри. Ні в дитинстві, ні тим більше в роки отрочтва і ранньої юності не повинно бути "чистого відпочинку". Якщо немає творчого духовного життя, якщо думки, почуття, бажання не втілюються, не олюднюються в речах, якщо праця не створює світу людини, не облагороджує почуттів, інтересів, відпочинок перетворюється на нудне неробство, а в нудзі грубіє душа, настають моральна байдужість, громадянське убозтво. Єдність фізичної та духовної сфер особливо важливі, коли в підлітках народжується чоловік і жінка. Почуття власної гідності, поваги до себе, яке відіграє виняткову роль у формуванні чистих, благородних морально-естетичних відносин, формується тоді, коли людина постійно відкриває в іншій людині щось красиве, морально незбиране. Лише за цієї умови людина переживає бажання бути кращою. Тихим літнім ранком ми йшли в степ шукати найбільші колоски пшениці. Зерна потрібні були для дослідів. У цій праці об'єдналися фізичні зусилля і думка. Особливо важливим було те, що мислителями, розумними, мудрими трудівницями ставали дівчатка.

<...> Після закінчення п'ятого класу захопленням дівчаток і хлопчиків стала різьба по дереву. Дорослі допомогли нам під тінню дубів поставити столики, за які ми сідаємо в передвечірній час з маленькими металевими різцями в руках. Вирізаємо свої

образні гравюри - фігурки звірів і птахів, казкових і фантастичних істот. Це художня творчість, в якій розкриваються індивідуальні особливості мислення та творчої уяви. Знову ожили образи дитячих казок-Сонячні Ковалі-Велетні, Ласкавий Дід Сутінок, Баба-Яга Костяна Нога, Жайворонок. З великим інтересом діти вирізують воїнів, про подвиги яких чули. Одні підлітки віддаються цій творчості всією душею, в інших воно не викликає особливого інтересу. Ніяк не вдавалося захопити різьбленням Петрика, Валю, Ніну. Спостерігаючи роботу підлітків, я переконався, що існує залежність між розумовим розвитком, розумовими здібностями і майстерністю рук. Ми також збираємо врожай у колгоспному саду, знищуємо шкідників на полезахисних лісосмугах, збираємо насіння для нового плодородсадника. Велику радість доставляють дітям військові ігри. Не раз цілу ніч хлопчики і дівчатка ходили в розвідку, проводили переправу під "вогнем" "ворога" на уявній бурхливій річці ... Працюємо на свіжому повітрі взимку. У тиху погоду при невеликому морозі хлопчики і дівчатка затримують сніг у саду, захищають дерева від зайців, нарізають очерет для літнього будівництва та снігозатримання в полі. Щозими працюємо кілька днів у лісі - в тихі сонячні дні при 5-10-градусному морозі виготовляємо з хмизу щити для снігозатримання. На п'ятому році навчання підлітки працюють в лісі три дні по шість годин, на шостому - три дні по сім годин, на сьомому-чотири дні по сім годин, на восьмому-чотири дні по вісім годин. Це прекрасний спосіб загартовування, фізичного і духовного. Легко, але тепло одягнувшись, на світанку приїжджаємо в ліс, знаходимось на галявині, варимо гарячу їжу, снідаємо. Після сніданку години три працюємо. Вже через три години всім хочеться їсти. Знову варимо їжу, обідаємо. Кожен тут їсть удвічі, а дехто - і в три рази більше, ніж удома. Ніхто не відчуває холоду. Ніколи не було, щоб хто-небудь під час роботи або по дорозі додому мерз. Не було захворювань. Пообідавши, хлопчики йдуть в лісові хащі за чистою джерельною водою. Усім хочеться "лісової води". Після обіду ще кілька годин працюємо - і знову всім хочеться їсти. Знову варимо кашу з салом - вона здається дуже смачною у світі стравою. Повечерявши, милуємось вечірньою зорею і в сутінках повертаємося додому. Іноді за нами приїжджають в ліс не

автомашини, а сани - і це для всіх велика радість.

<...> Не знаю всіх тонкощів впливу на організм чистого морозного повітря, насиченого запахами хвої, але зі спостережень можна зробити висновки: робота в лісі в морозний день, при яскравому лютневому сонці, яке вже помітно піднялося над горизонтом, - це чудовий спосіб зміцнення здоров'я, виховання стійкості і витримки.

<...> Щозими знаходиться робота і на шкільній ділянці: ми збираємо сніг для виноградника і саду, захищаємо дерева від морозу і зайців, заготовляємо лід на ставку для льодовика. Щороку зимою підлітки кілька днів відпочивають у лісі.

<...> Як і в роки дитинства, ми приїжджаємо в ліс на світанку, зустрічаємо ранкову зорю, ставимо курінь, будуємо похідну кухню. На лижах вирушаємо в лісові хащі, беремо воду з джерел. Після сніданку споруджуємо снігову фортецю: палаци, підземні тайники. Цікава, захоплююча військова гра

<...> Після обіду розходимося по лісовій галявині, слухаємо спів зимових птахів, милуємося сніговим убором дерев. Повернувшись до сніжної фортеці, розпалюємо вогонь у крижаній грубці, печемо картоплю і слухаємо казки. Ці дні назавжди залишаються в пам'яті підлітків. Щороку ми вибираємо сприятливу погоду для відпочинку на льоду далекого озера, яке славиться красою природи. Тут проводимо два дні, ночуємо в наметах. З льоду споруджуємо кришталевий палац. Важко передати словами гру сонячних променів в прозорих стінах палацу.

<...> Ця краса захоплює, дивує; кожному хочеться посидіти в палаці, помріяти, послухати казку або розповідь про подорож в далекі краї, про боротьбу добра проти зла. Ця дивовижна краса - гра променів в крижаних кристалах - будить думку, фантазію, надихає творчу уяву.

<...> Ось ми сидимо на крижаних щаблях, над нами - звід палацу. На стиках крижаних плит кожную хвилину спалахують нові кольори, з'єднуючись і чергуючись, вони грають, переливаються. У якийсь єдиний за весь день момент, коли сонце спускається над лісом, в кришталевому палаці панує зелений сутінок, який нагадує морську глибину. Потім сутінки змінюються грою рожевих променів вечірньої зорі, нарешті

розливається фіолетове саяво - ця неповторна гра фарб і відтінків так захоплює, одухотворяє, що всі сидять наче зачаровані.

<...> Тут, у вечірніх сутінках, народилися вірші про Льодового Чарівника. Ці вірші ми склали колективно. Ось вони:

<...> Над синіми хвилями озера лісового гуляє холодний вітер. Плещуть сині хвилі об сірий берег, шумить вітер у голих гілках спорожнілого лісу. Як тільки сонце зайшло за гору, на берег прийшов Льодовий Чарівник. Торкнувся крижаним диханням синіх хвиль, і застигли сині хвилі. Став за лісом Льодовий Чарівник, там, де заграли фарби вечірньої зорі, махнув рукою, дихнув крижаним подихом на замерзлі хвилі ...

<...> Заблищали тонкі голки в кристаликах льоду - сині, червоні, блакитні, рожеві, зелені, жовті, фіолетові. Сонячні іскри вклав Льодовий Чарівник в сині застигли хвилі ... Сплять іскорки в крижаній глибині, чекають не дочекаються весни, щоб заграти в співучих струмочках ...

<...> Тут, в кришталевому палаці, вступав у дію могутній емоційний стимул думки, краса пробуджувала, народжувала яскраві про почуття, викликала натхненний порив фантазії. Відпочинок на озері - це чудові ліки, які зміцнюють, оживляють думку моїх «важких» дітей - Петрика, Валі, Ніни, Славка. Знаходимо час і для відпочинку в засніженому яру, що неподалік від села. Тут була печера, з якою у кожного з нас пов'язано стільки незабутніх спогадів дитинства ... Сюди ми при ходимо в тріскучий мороз або перед завірюхою, відкриваємо відомий тільки нам вхід до печери, розтоплюємо піч, варимо кашу, під завивання вітру читаємо цікаву книгу. Тут ми прочитали оповіді Джека Лондона і Станюковича, романи Жуля Верна і Обручева. Тут зачитувалися фантастичними розповідями про польоти до зірок.

<...> Праця і відпочинок у зимові дні були джерелом гармонії фізичного і духовного. Мене турбувало здоров'я підлітків - і насамперед серце. Робота і відпочинок на свіжому повітрі, радість духовного спілкування в колективі, насолода красою буття - все це вкрай потрібно для того, щоб зміцнювати серце саме тоді, коли воно в бурхливому процесі становлення, глибоких внутрішніх змін.

<...> Більше половини людей, які вмирають у наші дні, - це

люди, хворі серцем. Чому ці захворювання взагалі з'являються? Чому у сорока-п'ятдесятирічної людини ослаблене, безсиле, зношене серце? Тому що його не бережуть, не щадять, не виховують у роки отроцтва, коли воно бурхливо зростає. У ці роки серце виключно чуйне, вразливе до численних подразнень. Воно - клубок чуйних нервів. Саме в цьому віці воно розхитується, послаблюється, надривається порушеннями гармонії між фізичним та духовним життям і - що особливо небезпечно в отроцтві - курінням, простудними захворюваннями, ангіною, грипом, нежиттями.

<...> Попереджаючи простудні захворювання, загартовуючи організм, зміцнюючи і оберігаючи серце, ми дбаємо про продовження життя. Простудних захворювань у моїх хлопчиків і дівчаток не буває. Це результат тривалого фізичного загартовування в дитинстві. Але вже з дитинства хлопчики і дівчатка дотримувалися низки вимог, які стали звичкою: влітку гартували ноги (ходили босоніж при будь-якій погоді), спали при відкритій квартирі, обтиралися мокрим рушником, робили ранкову гімнастику...».

ПРАЦЯ У ВСЕБІЧНОМУ РОЗВИТКУ

<...> Працю називають могутнім вихователем. Але її виховна сила ще не розкривається тоді, коли руки підлітка чимось зайняті. Праця, відірвана від ідейного, інтелектуального, морального, естетичного, емоційного, фізичного виховання, від творчості, від інтересів і потреб, від багатогранних відносин між вихованцями, стає повинністю, яку їм хочеться швидше "відбути", щоб залишилося більше часу на більш цікаві справи. Великим злом у багатьох школах є те, що праця не стає духовною потребою. Це збіднює духовне життя людини в роки становлення її поглядів, переконань.

<...> Лінь часто розквітає як тяжка біда і порок не тому, що людина нічого не робить, а тому, що робота не надихає, що не одухотворяє її, не залишає позитивного сліду в емоційній пам'яті. Поглиблене пізнання світу, самого себе і самовиховання як визначальні риси духовного життя в роки отроцтва неможливі без самоствердження в праці. І абсолютно неможливо уявити

гармонійний загальний розвиток особистості без переживання, без відчуття гордості людиною за те, що вона створює. У цьому джерело щастя і повноти життя.

<...> В отрочстві до людини повинна прийти, оволодіти її свідомістю думка: "Хто я? Де моє місце в житті? Де мій життєвий шлях? На що я здатний?" Ця думка може виникнути в людині лише тоді, коли вона у чомусь проявила, висловила себе, чимось захопилась, в чомусь досягла значних для свого віку результатів. Кожного вихованця я пам'ятаю насамперед як особистість, чимось захоплену, натхненну мрією про мету творчої праці, одержиму прагненням досягнути секрети трудової майстерності. Що означає ідея: праця - основа всебічного гармонійного розвитку?

<...> У практичній роботі з дітьми та підлітками це означає, що від праці йдуть міцні нитки до інтелектуального, морального, естетичного, емоційного, фізичного розвитку, до становлення ідейної, цивільної основи особи. Навчання і працю не можна представляти спрощено, як практичне закріплення, перевірку на практиці знань, отриманих на уроці. Проблема ця глибша і тонша: розумовий розвиток-праця, розум-праця. Вміле вирішення цієї проблеми у вихованні підлітків має виняткове значення. Знайти таку працю, яка б розвивала розумові сили і здібності, вводила б людину у світ творчості - одне з головних завдань розумового і трудового виховання, і успіху тут можна досягти тоді, коли їх вирішують в єдності.

<...> Праця стає основою гармонійного розвитку особистості також і тому, що в трудовій діяльності людина стверджує себе як громадянин, переживає почуття громадянської гідності. Вона відчуває, що здатна добувати не тільки хліб насущний, а й матеріалізувати свій розум, свою творчість. Громадянське має бути не в дзвінкій фразі, а в душі - це одне з найважливіших правил трудового виховання.

<...> Почуття громадянської значущості праці - це поряд з радістю пізнання, освоєння світу, дуже сильний емоційний стимул, одухотворяє нелегкий труд, а праця тільки тоді виховує, коли вона нелегка. Один з найтонших секретів виховання-зуміти побачити, знайти, відкрити цивільне, ідейний початок праці. Єдність праці та емоційно-естетичного виховання досягається

тим, що людина, пізнаючи світ працею, створює красу, стверджуючи цим в собі почуття краси праці, творчості, пізнання. Створення краси праці - це ціла область виховання, яка теж відноситься, на жаль, до педагогічної цілини...

ЗВИЧКА ПРАЦЮВАТИ

<...> У роки отроцтва звичка працювати об'єднується з осмисленням ролі праці як важливої духовної потреби. Підліток замислюється над своїм місцем у житті, свідомо прагне виразити свою індивідуальність. У цей період важливо не тільки те, скільки і як працює людина, але і те, що вона думає про працю.

<...> Створюючи в уяві підлітків картину комуністичного суспільства, не можна вселяти в них думку, що при комунізмі життя буде легким, робочий день скоротиться до мінімуму і в цьому буде складатися головне благо людини. До використання найбільшого блага комуністичного життя - вільного часу - людину потрібно внутрішньо підготувати. Повнота духовного життя залежить від того, чим людина наповнить свій вільний час.

<...> Тільки праця у всій її багатогранності, спрямована на пізнання, освоєння світу, на самовираження, самоствердження особистості у творчості, тільки насичення вільного часу працею, збагачує духовне життя, може дати людині щастя. Без праці вона буде приречена на муки Тантала: в обстановці матеріального багатства вона залишиться жебраком і, як сказав Тарас Шевченко, "душеубогім". Дисципліна праці в роки отроцтва набуває особливого значення. У виконанні режиму дня, подоланні труднощів кожен підліток повинен бачити кошти вольового самовиховання.

<...> Я твердо переконаний, що для розумового, трудового виховання необхідний насамперед вільний час. Лише за цієї умови підліток може висловити самого себе в тій праці, яка більшою мірою розкриває його здібності і задатки. Чим більше працює підліток за власним бажанням, тим глибше входить в його духовне життя улюблена робота, тим більше цінує він вільний час і вміє користуватися ним як джерелом благ і радостей...

ПРАЦЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<...> Інтелектуальне багатство шкільного життя в більшості своїй визначається тим, наскільки тісно пов'язані розумове життя і фізична праця. Уже в роки дитинства мої вихованці бачили, яке багате розумове життя в невеликих трудових колективах - технічних і сільськогосподарських гуртках. Ці гуртки - важлива форма виховання підлітків.

<...> Цінність гурткової роботи полягає в тому, що кожен може протягом тривалого часу випробовувати свої задатки, здібності, виражати в конкретній справі свої схильності, знаходити улюблену роботу. За навчальним планом раз на тиждень підлітки працюють в шкільній майстерні: вчаться обробляти дерево і метал, виготовляють моделі машин і механізмів. Цим, по суті, й вичерпується програмна праця. Чи може вона задовольнити різноманітні інтереси та запити підлітків? Звичайно, не може.

<...> Для єднання праці та інтелектуального життя, для насичення вільного часу діяльністю великої духовної значущості якраз і існують гуртки юних рослинників, селекціонерів, садівників, пасічників, механізаторів, електротехніків, радіотехніків, слюсарів-конструкторів, токарів, тваринників, квітникарів. Без гуртків, в яких вирує допитлива думка, не можна уявити ні інтелектуального, ні емоційно-естетичного виховання. Якби руки не були мудрим учителем розуму, у підлітків не було б інтересу до знань, з процесу навчання випав б один з найсильніших емоційних стимулів. Уже в третьому і четвертому класах хлопчики і дівчатка стали включатися в гурткову роботу.

<...> На перших порах, звичайно, не було і не могло бути свідомого вибору. Необхідний тривалий період пошуку самого себе. Учень переходить від однієї справи до іншої, одне захоплення змінюється іншим. Це необхідно для свідомого вибору улюбленої роботи. Настає час, коли підліток знаходить те, що більшою мірою відповідає його задаткам. Поспішність вихователя в цій справі неприпустима. Не можна "прикріплювати" підлітка, до того чи іншого кухоля.

<...> Але не можна й віддавати стихії складний процес самоствердження в праці. Потрібно запалити в кожному серці вогник захоплення працею. Це означає допомогти підлітку

докласти руки до такої справи і таким способом, щоб вони стали учителем розуму.

<...> Юрко захоплювався роботою на шкільній пасіці, на кроликофермі і в гуртку юних селекціонерів. Він навчився прищеплювати плодове дерево до дички, готувати насіння і сіяти, обробляти ґрунт і доглядати за телятами. Але по-справжньому захопила його тільки робота в гуртку юних механізаторів. Він не міг відірвати очей від мініатюрної автомашини, якою вчилися управляти його ровесники-п'ятикласники. Але щоб мати право вчитися керувати машиною, потрібно було вивчити двигун внутрішнього згоряння. Юрко відвідував заняття одного з гуртків юних механізаторів, яким керував десятикласник. Хлопчик з цікавістю вивчав двигун, навчався запускати його, розбирати і збирати окремі вузли. Двигун вивчений, і Юрко вчиться управляти маленькою автомашиною. А в цей час у гуртку з'явилися нові цікаві справи: під керівництвом вчителя праці і старшокласників підлітки монтують нову автомашину.

<...> Захопився цією роботою і Юрко. У ній багато одноманітних, нічим не привабливих трудових операцій - треба шліфувати металеві пластинки, очищати від іржі залізо для рами. Але все це підпорядковано цікавому задуму, який одухотворює роботу. З роботою рук пов'язувалася цікава творчість. І чим тісніший був зв'язок думки і рук, тим глибше входила праця в духовне життя, ставала улюбленою.

<...> Творчість у праці була одним з найсильніших стимулів, які розвивали розумові сили підлітків. Чим глибше надихав Юрка задум зробити красиву, зручну, слухняну в управлінні автомашину, тим більшим був інтерес до книги, читання. Вже в шостому класі у підлітка була маленька технічна бібліотека, вона весь час поповнювалася.

<...> Значне місце в духовному житті хлопчика зайняло читання, не пов'язане з необхідністю запам'ятовувати, утримувати в пам'яті, заучувати. Це було читання, пробуджуюче інтересом до творчої праці, бажання досягти успіхів у роботі рук. Воно відігравало велику роль у вихованні розуму, в розширенні кругозору і - що особливо важливо - в становленні стилю, характеру розумової праці в процесі навчання.

<...> Таке читання виховує здатність глибоко осмислювати,

вдумуватися в суть прочитаного. Цей підхід до читання став характерним і для роботи над підручниками. Хто захоплюється творчою працею, ніколи не зубрить. Зубріння, яка виснажує розумові сили і спустошує душу, може бути там, де немає духовного життя в праці. Кожен гурток - центр творчої праці і наповнений інтелектуальним життям. Ми прагнули, щоб кожен підліток був трудівником, мислителем і шукачем, щоб пізнання світу і самого себе відбувалося в цікавій, натхненній творчості. Самоствердження, самовиховання в роки отрочтва полягає в тому, що пізнання істини, її відкриття зливається з творчими силами особистості: людина відчуває, що завдяки думці, допитливості природа відкриває свої таємниці. Робота в гуртках носила дослідницький характер. Коли мої вихованці вступили в пору отрочтва, в школі було кілька гуртків юних селекціонерів і ґрунтознавців. Хлопчики і дівчатка відбирали насіння для висівання, збирали і зберігали місцеві добрива, вносили їх у ґрунт, перекопували ділянки.

<...> Праця стала б у цих гуртках одноманітним і набридливим обов'язком, якби хлопчиків і дівчаток не надихали дослідні задуми. Ці задуми потрібно було донести до юних сердець, щоб запалити вогник допитливості. Разом з викладачем біології та агрономом колгоспу вчителі розповіли юним дослідникам про те, як можна виростити зерно пшениці вдвічі більше, ніж вирощується звичайне. Думка про велике, важке зерно надихала хлопчиків і дівчаток. Перед збором врожаю ми з гуртківцями відправлялися в поля, шукали великі колоски для дослідів на ґрядках навчально-дослідної ділянки, вносили в ґрунт добрива, старанно обробляли ґрядки.

<...> Кожна ґрядка ставала маленькою дослідною лабораторією. Хлопчики і дівчатка працювали лопатою, а після цього йшли в куточок ґрунтознавства, читали літературу, досліджували життя мікробів, які створюють родючість. Спостереження за розвитком і дозріванням пшениці, збір врожаю, старанне зважування, визначення ваги одного зернятка - все це була дуже тонка і цікава робота. Люда, Сашко, Ваня, Ліда, Петрик, Ніна кілька років вивчали життя ґрунтів, створених на двадцяти ґрядках. Це були справжні дослідження: ґрунт створювали з сумішей, різними речовинами стимулювали

бурхливу життєдіяльність мікроорганізмів, збагачуючих ґрунт азотом і фосфором.

<...> Вже на другий рік юні дослідники виростили пшеничне зерно на 70 відсотків важче середньої ваги зерна, яке вирощується зазвичай в самі врожайні роки. На третій рік окремі грядки дали зерно вдвічі важче середньої ваги. Хлопчиків і дівчаток захопила нова мета: виростити пшеничне зерно значно багатше білком. Дослідження по цій темі стало творчою роботою, яка надихала не тільки в роки отрочтва, але і в ранній юності. У роки, що передують навчанню моїх вихованців у п'ятому класі, в школі виник гурток юних конструкторів сільськогосподарської техніки.

<...> Разом з учителем з праці А. А. вирішили ми захопити підлітків конструюванням і виготовленням механізмів і машин для обробки ґрунту, сівби, збирання врожаю, обмолоту. Електрика все більше входила у виробництво, в побут, і ми поставили перед собою мету - використання електроенергії в різних трудових процесах сільського господарства.

<...> В цьому гуртку підлітків надихали конструкторські задуми: як використовувати силу електричного струму, щоб замінити роботу рук? Як пристосувати електродвигун до механізмів, які діють на ґрунт, стебла, колоски? Юні конструктори зробили маленьку косарку для збирання зернових культур на грядках навчально-дослідної ділянки. З часом виникло бажання зробити маленьку молотарку. Цілий рік Юрко, Толя, Ніна, Шурко, Сергій, Зіна, Федя, Володя працювали над цим механізмом. За кресленнями, зробленими учителем праці, вони вирізали, випилювали, точили, шліфували.

<...> Чим ближчою до завершення була робота, тим більше надихалися підлітки, тим дорожчим ставало зроблене, тим ближче брали вони до серця зауваження, пов'язані з оцінкою якості роботи. Це було справжнє багатство інтелектуального життя, злиття фізичної праці і думки. Фізична праця, напруга ніколи не була кінцевою метою, а лише засобом здійснення задуму. Основною була думка. Але руки - не пасивний виконавець. Вони вчили розум.

<...> Зрозуміти тонкощі і величезну виховну силу цього навчання допомагала нам, вчителям, трудова співдружність з

юними конструкторами, руки яких немов перевіряють припущення, здогади. Під впливом цієї перевірки думка працює з великою інтенсивністю, а відкриття переживаються як гідність особистості.

<...> Зв'язок навчання з працею я вбачав у тому, щоб підліток думав працюючи і працював думаючи. Школу цієї творчої праці кожен підліток проходив протягом декількох років. Мене хвилювало питання: як ця школа відіб'ється на розумовому розвитку? Життя давало повчальну відповідь: через злиття думки і фізичної праці, де тонкі рухи рук здійснюють такий же тонкий задум, підлітки стають мудrimi мислителями, дослідниками та відкривачами істини, а не споживачами готових знань.

<...> Я спостерігав, як ставляться до теоретичних знань юні конструктори, селекціонери, електротехніки та радіотехніки. У кожній істині вони прагнули насамперед осмислити реальну сутність фактів, речей, предметів, явищ, залежностей. Вони немов придивляються до судження, вдумуються в логічні зв'язки між окремими його частинами. Творча робота в гуртках навчила окремих підлітків думати. У мисленні Петрика з кожним місяцем все виразніше проступала цінна риса: хлопчик намагався знайти у своїх знаннях те, з чим можна було пов'язати нове, підтвердити істинність нового тим, що осмислене і стало придбанням думки і пам'яті раніше. Той, хто проходив тривалу школу трудової творчості, свідомо остерігався запам'ятовування незрозумілого.

<...> На уроках алгебри, геометрії, фізики, записавши нову формулу, Ніна та Петрик відчували потребу просто подумати над нею, вдуматися в те, що узагальнює формула. Для них це було необхідно точно так само, як спробувати доторкнутися рукою, пальцями до деталей, вузлів механізмів.

<...> Вирощуючи велике зерно пшениці, хлопчики і дівчатка досліджували залежність життєдіяльності рослини від багатьох умов: від мікрофлори ґрунту, збереження вологості в глибинних пластах, передпосівного обробітку ґрунту, від енергії проростання насіння та ін. Праця являла собою дослідження та узагальнення багатогранних комбінацій залежностей між цими факторами, вивчення, осмислення їх взаємин у часі та просторі.

<...> Життя переконало, що якщо праця зливається з осмисленням важливих залежностей і причинно-наслідкових

зв'язків тривалий час (наприклад, протягом усього періоду вегетації досліджується вплив мікроелементів на ріст і дозрівання злакових), якщо одна і та ж думка глибоко захоплює розум, хвилює, - у підлітка виховується дуже цінна здатність переживати думку.

<...> Першим джерелом інтелектуальних почуттів є злиття праці і розуму. У тих моїх вихованців, які повільно думали і з великими зусиллями осмислювали узагальнюючі істини і закономірності математики, фізики, хімії, історії, були такі періоди, коли здавалося, що ось зараз вичерпаються внутрішні духовні сили і стимули, настане повна байдужість, розум перестане осмислювати знання.

<...> Це неминуче сталося б з Петриком, Ніною, Славком. Ця внутрішня втома розуму охопила б нездібних учнів, якби не натхненність працею, не переживання думок, породжених злиттям роботи рук і думки.

<...> Кожен раз, коли була видна загроза цієї внутрішньої спустошеності, я намагався втягнути хлопчиків і дівчаток у роботу, яку вони переживали як дослідження, відкриття істин. Коли мої вихованці вчилися в п'ятому класі, в школі були створені гуртки радіотехніки, електроніки, біохімії, ґрунтознавства. Тут тонка робота з мікроскопом, зі складними приладами чергувалася із звичайною, одноманітною фізичною роботою, найважливішими інструментами для якої були зубило, молоток, лещата, лопата, граблі, відро, вила. У цьому чергуванні один з "секретів" гармонійного злиття розуму і рук: напруга фізичних зусиль переживається не як кінцева мета, а як засіб досягнення мети. Це і є одним із стимулів до роботи.

<...> У школі для підлітків було створено кілька куточків творчої праці з радіотехніки, електроніки, біохімії, ґрунтознавства, гібридизації. Не можна собі уявити повноцінного виховання в роки отрочтва без того, щоб хлопчик, дівчинка не засиділися над складною схемою або приладом, забувши про все на світі, окрім своєї цікавої роботи. Тут підлітки ставали мислителями та дослідниками, які переживали глибоке здивування, благоговіння перед величиною наукової думки і подвигами вчених. Тут в цих куточках, спалахували іскри мрії про майбутнє.

<...> Творча думка набувала особливого характеру і стилю, предметом її ставали явища, які в багатьох випадках неможливо бачити, спостерігати безпосередньо. Роздуми над цими явищами, управління ними - це вища ступінь шкільної єдності праці і розуму. Не було в моєму класі жодного учня, який би не захопився цікавою роботою. Захоплення були різноманітні і, здавалося, далекі один від одного. Ті, у кого улюбленим предметом була література, хто жив багатим духовним життям у світі слова, раптом захоплювався антибіотиками.

<...> Юні механізатори захоплювалися радіотехнікою і електронікою. У духовному житті багатьох хлопчиків і дівчаток тривалий час було два і навіть три захоплення. Коли мої вихованці вчилися в шостому-сьомому класах, у школі була відкрита Кімната складних справ. На двері хлопчики написали слова Маркса: "А біля входу в науку, як і біля входу в пекло, має бути виставлено вимогу:" Тут потрібно, щоб душа була тверда: тут страх не повинен подавати ради "(Данте, "Божественна комедія").

<...> У цій кімнаті було виставлено все найважче, що при напрузі розумових сил може бути доступним підліткам: схеми з радіотехніки й електроніки, за яким пропонувалося виготовити прилади та моделі, складні завдання з фізики, хімії, математики, опис завдань для дослідження з біохімії і ґрунтознавства.

<...> Переступаючи поріг цієї кімнати, хлопчики і дівчатка входили немов би в переддень науки. Тут випробовувався характер, гартувалася воля, тут підлітки на власному досвіді пізнавали, що таке самовиховання...

ГРОМАДЯНСЬКИЙ ПОЧАТОК ПРАЦІ

<...> Світячи іншим, згораю", - каже давня клятва лікарів. Я прагнув до того, щоб ця істина надихала хлопчиків і дівчаток, покращувала їх серця, пробуджувала почуття власної гідності. Справжнє щастя - служити людям. Цю ідею я намагався провести через все, про що думали і що робили мої вихованці. Підлітків хвилювали розповіді про подвиги в ім'я блага і щастя людей.

<...> Але це тільки перша сходинка громадянського виховання. Безпосереднім стимулом світити іншим є

переживання того, що людина робить. На перший погляд це здається легкою справою: юні громадяни щось зробили своїми руками - значить, вони вже переживають почуття любові до людей і обов'язку перед ними. Але в житті це не так просто.

<...> Якщо, працюючи, діти байдужі або ставляться до роботи як до набридливого обов'язку, скільки б вони не працювали, це не залишить доброго сліду в їх душі. Працювати для людей юний громадянин повинен з чистим серцем і світлими, життєрадісними думками. Ця робота повинна давати радість і надихати високими думками.

<...> Найбільша втома від цієї роботи – але без поту, втоми, мозолів неможлива справжня робота, вона повинна фарбуватися відчуттям повноти життя, щасливим переживанням. Як же відкрити вихованцям це світлий цивільний початок праці? Тут потрібно мати на увазі ряд правил педагогічної техніки. Йти працювати для людей потрібно зі свіжими не тільки фізичними, але й духовними силами.

<...> Потрібно духовно підготувати вихованця до праці, який, за задумом педагога, має яскраве громадянське звучання. Потрібно очистити юне серце від усього випадкового, минулого. Поганий настрій колективу, якщо в ньому сталося щось недобре, може отруїти джерело громадянських почуттів. Перед тим як йти працювати для людей, я намагався досягти того, щоб свідомістю дітей і особливо підлітків оволоділи світлі думки. Це насамперед яскраве, життєрадісне уявлення про те, що ми створимо своїми руками для людей, яку радість принесе їм наш труд.

<...> Лише тоді юні трудівники залишать частинку свого серця в тому, що вони зробили. На пустирі, де через рік будуватимуть господарську будівлю колгоспу, росте дуб. Дереву вже років десять, нелегко знищувати його під час будівництва. Може, врятувати дуб? Перенесемо в інше місце, де він буде приносити радість не одному поколінню? Це нелегко зробити. Потрібно разом з коренем перенести з кубометр ґрунту.

<...> Нелегко, але яка б це була радість для людей. Дуб росте двісті і навіть триста років. Безліч людей під його гілками будуть переживати радість буття. Яскраве уявлення про працю-творіння радості - пробуджує у хлопчиків і дівчаток ті світлі думки, без яких неможливі ентузіазм, натхнення. Ми йдемо працювати.

Працюємо кілька днів, і чим ближче завершення роботи, тим глибше почуття радості.

<...> Дуже важливо, щоб в роки отроцтва хлопчики і дівчатка бачили матеріальні цінності, створені власними руками в дитинстві. Мої вихованці кожен рік щось додавали до роботи, яку вони почали в перший або в другий рік шкільного життя. Завдяки цьому робота для людей ставала духовним життям колективу.

<...> Громадянський початок праці органічно зливається з почуттям власної гідності. Праця в ім'я загального блага не означає самозречення та відокремлення людини. Радість праці для людей має в своїй основі глибоко особисте почуття гордості, власної гідності. Важливе завдання комуністичного виховання полягає в тому, що в суспільстві не повинно бути жодної безбарвної людини.

<...> Сильно виражена особистість, за визначенням А.В.Луначарського, - це корінь суспільства. Важливо, щоб в основі громадянських почуттів лежала трудова гордість підлітка, переживання думки, що у своїй улюбленій роботі він неперевершений майстер. Знайти, відкрити, затвердити в людині її трудове покликання, домогтися, щоб кожен став справжнім майстром у якійсь роботі, щоб трудова творчість назавжди увійшла в духовне життя і стала найсильнішим емоційним стимулом діяльності, - в цьому полягає єдність ідейного і трудового виховання.

<...> Необхідно допомогти кожному знайти себе, проявити себе в улюбленій роботі, оволодіти необхідними знаннями та вміннями, стати майстром. Це альфа і омега індивідуального підходу, виховання особистості і колективу. Трудове обличчя колективу - це не якась безлика маса, яка діє за наказом або командою. Без яскраво виражених особистостей немає колективу. Виховання колективу я бачив насамперед у тому, щоб у кожному підлітку розкрилася його живинка, пробудився таланти.

<...> У роки отроцтва підліток повинен в чомусь одному домогтися значних успіхів, щось одне має захопити, одухотворити його, якась одна робота має стати справжньою творчістю. Я з хвилюванням і тривогою чекав, коли підліток настільки заглибиться в щось одне, що забуде про все інше. Мова

йде про інтелектуальне, творче, емоційне заглиблення в тонкощі роботи, в секрети майстерності.

<...> Цей момент є закономірним результатом творчої праці, яким підліток займається протягом певного часу. Для заглиблення в роботу необхідна така конкретна діяльність, в якій би особливо зримо, відчутно виступало підпорядкування фізичних зусиль творчим задумом. Натхненність творчою роботою, переживання почуття гордості від думки, що я майстер своєї справи, у мене "золоті руки", мене поважають за те, що я владар праці, - все це є справжнім народженням громадянина.

<...> У Колі було багато трудових захоплень: він з цікавістю працював і на навчально-дослідній ділянці, і в гуртку юних конструкторів-моделістів. Було у нього і захоплення живописом: Коля любив малювати, збирав колекцію репродукцій творів образотворчого мистецтва. Але от у шостому класі він почав працювати в гуртку юних механізаторів. Він не міг відірватися від маленького двигуна, розбирав і збирав його, чистив, змащував. У шкільній майстерні тоді монтували установку для розпилювання дощок. Пилу приєднували до електромотора. Під час ремонту електромережі виникла необхідність приєднати пилку до двигуна внутрішнього згоряння.

<...> Ця робота стала для Колі як би поштовхом до заглиблення в машинну техніку. На його прохання в приміщенні шкільної навчальної електростанції (для старшокласників) відвели куточок, де Коля встановив маленький двигун внутрішнього згоряння, приєднав до нього генератор змінного струму, підключив до мережі електролампи. Все це було мініатюрне, електростанція здавалася іграшкою, але вона стала центром гуртка молодших школярів. Під керівництвом Колі тут запалав вогник нового захоплення.

<...> Юний майстер приєднував до електродвигуна маленькі механізми-електролобзики, вентилятори, електроплавильну піч. У сьомому і восьмому класах Коля став справжнім майстром електромонтажної справи, прекрасно знав двигун внутрішнього згоряння. На очах народжувався громадянин, сповнений почуття власної гідності. Горда, свідомо повага до себе і до людей - такий виховний результат того, що людина знайшла себе, задумалася серйозно над своїм майбутнім. Почуття честі, власної гідності,

переживання у зв'язку з цим повноти життя - це основи громадянської самосвідомості, які своїм корінням сягають у трудову майстерність. Напевно, ніхто з хлопчиків не пережив стільки захоплень роботою, як Толя. Він захоплювався і квітникарством, і роботою на тваринницькій фермі, і вирощуванням зернових культур. Дуже довго ніяка робота не пробуджувала у душі хлопчика справжнього натхнення. Але ось він став надавати перевагу обробці металу на токарному верстаті, конструюванню та моделюванню.

<...> Наприкінці шостого року навчання хлопчик настільки захопився металом, що залишив інші види праці. Обробка деталей механізмів, приладів, моделей ручним інструментом і на верстаті стала його улюбленою роботою. Під керівництвом вчителя праці підліток взявся за виготовлення інструменту. Він сам зробив креслення, виготовив деталі, змонтував механізм. День, коли Толя поєднав свій лобзик з маленьким електромотором, став для нього святом.

<...> В очах світилася радість. Того дня я відчув себе людиною, - розповідав Толя через кілька років після закінчення школи. До цього мені часом здавалося, що я не такий, як усі, гірший за інших ... А з того дня якось по-іншому відкрився світ. Люди немов добрішими стали ... "Знайшовши в роки отрочтва свою улюблену роботу, кожен підліток зробив великий крок на шляху до моральної зрілості...

ПРАЦЯ І КРАСА

<...> Я старався, щоб у роки отрочтва праця облагороджувала почуття моїх вихованців, відкривав їм красу навколишнього світу і людини. Перше джерело естетичних почуттів у праці - це творіння краси. В куточках краси, під час свят праці, в майстерні, на ділянці - усюди створювалася людська краса. У житті кожного підлітка наступав той знаменний, урочистий момент, коли зі шкільної навчально-дослідної ділянки, з плодового саду, теплиці, майстерні, робочої кімнати він переходив на колгоспне поле.

<...> Цей крок переживався як вступ в трудову сім'ю дорослих, як прилучення до загальнонародних справ. Ця подія

зазначалася, як трудове свято - Свято першої борозни.

Коли мої вихованці перейшли в шостий клас, ця подія вперше було відзначена урочистим обрядом. Хлопчики і дівчатка стали обробляти свій піонерський гектар. Вони вийшли в поле, вивезли добрива, внесли в ґрунт. З тих пір почалася тривала, копітка робота на гектарі землі. Щороку підлітки вирощували тут пшеницю. Вони намагалися якомога більше наситити землю добривами і вологою, добре готували насіння.

<...> Незабутнім було Свято відродження родючості. Підлітки святкували його раз за всі роки отрочтва. Почуття радості праці, пережитої в цей день, видобувалося особливо дорогою ціною і залишало незгладимий слід в серцях. Кілька років хлопчики і дівчатка працювали на невеликій ділянці неродючої, непридатної землі.

<...> Мета роботи-повернути землі родючість. У той урочистий день, коли сіяли зерно в землю, яка кілька років тому була мертвим пустирем, а тепер стала родючим чорноземним полем, на ділянку приходили найбільш шановані в селі трудівники. Вони вітали підлітків з перемогою.

<...> Почуття краси праці стверджували також свята першого снопа, винограду, сінокоосу. У літні канікули хлопчики і дівчатка протягом двох-трьох тижнів працювали на сінокосі. Це були щасливі дні. Початок цієї хвилюючої роботи зазначався традиційним Святом сінокоосу. Тихими сонячними ранками підлітки виїжджали в поле, кожен скошував косою кілька десятків квадратних метрів трави.

<...> Після цього починалися трудові будні: сіно косили вручну і кінними косарками, сушили, складали. Жили в полі, варили їжу, ввечері читали, слухали розповіді бувалих людей...

ПРАЦЯ І ВИХОВАННЯ ВОЛІ

<...> Радість праці своєрідна. Її можна порівняти хіба що з почуттям, яке переживає людина, піднімаючись на вершину високої гори. Важкий кам'янистий шлях, кожен крок дається ціною великих зусиль, але перед людиною благородна мета - досягти вершини. Піднявшись на вершину, людина піднімає себе, стверджує власну гідність.

<...> Він відчуває себе сильною і мужньою, готовою до подолання нових труднощів. Я бачив дуже важливу виховну задачу в тому, щоб в роки отрочтва кожен підліток піднявся на цю вершину. Праця повинна бути своєрідним вольовим загартуванням, в цьому правилі трудового виховання виражається єдність фізичного і духовного.

<...> Кожен виконував роботу, яка вимагала значного напруження фізичних і духовних сил. У зимовий холод, коли вітер обпікав обличчя і забивав подих, підлітки їхали в поле: потрібно привезти сіно для тваринницької ферми. Вони розуміли, що ніякі труднощі не можуть звільнити людину від праці: перестанеш працювати - нічого буде їсти. Життя на кожному кроці переконувало їх, що працювати потрібно завжди. І вони йшли назустріч сніжній бурі і січневому морозу.

<...> Вантажили сіно, привозили на ферму. Поверталися з роботи втомлені, але радісно збуджені, переживали велику людську гордість. Це почуття гордості пізнається тільки працею, і ні за яких інших обставин у шкільному житті воно недоступне. Той, хто пізнав це почуття, зрозумів ази життєвої мудрості: радощі життя оплачуються працею, їх треба здобути. Ця думка стає особистим переконанням кожного підлітка...".

Розмова з молодим директором

<...> Добре керувати школою означає добре знати науку виховання, яка повинна стати основою наукового керівництва вихованням і освітою, організації роботи колективу школи – вчителів та учнів: бути майстром навчально-виховного процесу, володіти мистецтвом впливу на дитину, підлітка, юнака, дівчини.

<...> Велика відповідальність, що покладається на директора, висуває ряд вимог до його духовного світу – моральності, інтелекту, вольових якостей. Перша, найголовніша і найважливіша якість, без якої педагог не може бути директором, як і не кожна людина може бути педагогом, - це глибока любов до дітей, органічна потреба в дитячому колективі, глибока людяність і здатність проникнути в духовний світ дитини, зрозуміти, відчувати в кожному з вихованців особисте, індивідуальне.

<...> Навчитися любити дітей не можна ні в якому навчальному закладі, ні з жодних книжок, ця здатність розвивається в процесі участі людини в громадському житті, в її взаємовідносинах з іншими людьми.

<...> Отже, до призначення директором школи я був уже глибоко переконаний у тому, що виховання лише тоді стає реальною силою, коли воно ґрунтується на вірі в дитину. Без віри в дитину, без довір'я до неї вся педагогічне премудрість, усі методи і прийоми навчання й виховання руйнуються, як картковий будиночок. Крім того, щоб дитина повірила в свої сили, звикла ніколи не відступати перед труднощами, вона повинна вірити в свого вихователя, бачити в ньому не тільки взірець, а й підтримку, допомогу.

<...> Кожна дитина – це своєрідний світ думок, поглядів, почуттів, переживань, інтересів, радощів і тривоги, прикрощів, турбот. Учитель повинен бачити, знати цей духовний світ своїх вихованців. Але він аж ніяк не повинен підходити до них як до об'єкта дослідження. Учитель повинен стати другом дитини, проїнятися її інтересами, переживати її радощі і тривоги, забувши про те, що він учитель. І тоді дитина відкриється перед ним. Школа лише тоді осередок виховання, коли вона стала для дитини вогнищем радісного, цікавого життя, що кличе її до знань, науки.

<...> Чуйність, дружба, колективізм – ці риси повинен вносити в духовне життя школи кожний учитель.

<...> Якомога глибше знати духовний світ дитини – це перша заповідь і вчителя, і директора.

<...> За моїм глибоким переконанням, педагогіка повинна стати наукою для всіх – і для вчителів, і для батьків.

<...> Предметом постійної уваги директора є в нас також здоров'я дітей. Успішне виховання немислиме без постійної турботи про зміцнення здоров'я дитини.

<...> Що означає хороший учитель? Це насамперед людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми, бере близько до серця дитячі радощі і прикрощі, знає душу дитини, ніколи не забуває, що й сам він був дитиною.

<...> Хороший учитель – це, по-друге, людина, що добре знає науку, на основі якої побудований предмет, котрий він викладає, закохана в цю науку, знає її горизонт – найновіші відкриття, дослідження, досягнення.

<...> Хороший учитель – це, по-третє, людина, яка знає психологію і педагогіку, розуміє і відчуває, що без знання науки про виховання працювати з дітьми неможливо.

<...> Хороший учитель – це, по-четверте, людина, яка досконало володіє вміннями в тій чи іншій трудовій діяльності, майстер своєї справи.

<...> Джерелом інтелектуального багатства колективу є насамперед індивідуальне читання вчителя. Справжній педагог – книголюб: таке золоте правило життя нашого колективу, що стало традицією.

<...> Завдання директора – допомогти кожному вчителеві в створенні індивідуальної творчої лабораторії.

<...> Індивідуальна робота з учителем передбачає, з одного боку, вивчення тих методів виховання, які він застосовує, а з другого – надання йому практичної допомоги.

<...> Якщо вчитель вдумливо аналізує свою роботу, в нього не може не виникнути інтересу до теоретичного осмислення свого досвіду, прагнення пояснити причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів і своєю педагогічною культурою.

<...> Матеріальна база школи (сюди ми відносимо і обстановку, що оточує дітей) – це, по-перше, необхідна умова повноцінного педагогічного процесу, а по-друге, засіб впливу на духовний світ вихованців, засіб формування їх поглядів, переконань і звичок. Усе, що оточує дитину, ми використовуємо для її фізичного, розумового, морального та естетичного виховання.

<...> У формуванні духовного обличчя дитини велике значення має те, що вона бачить навколо себе – на стіні у шкільному коридорі, у класі, у майстерні. Тут нічого не повинно бути випадково. Обстановка, що оточує дитину, повинна її до чогось закликати, чогось учити. І ми прагнемо до того, щоб кожний малюнок, кожне слово, яке прочитає дитина, пробуджували в неї думки про саму себе, про товаришів.

<...> Добре здоров'я, відчуття повноти, невичерпності,

фізичних сил найважливіше джерело життєрадісного світосприймання, оптимізму, готовності подолати будь-які труднощі. Хвора, квола, схильна до захворювань дитини – джерело багатьох негод.

<...> Джерелом духовних сил підлітків, юнаків і дівчат є відчуття життєрадісності, бадьорості, невтомності.

<...> Режим фізичної і розумової праці та відпочинку – дуже важлива умова міцного здоров'я і бадьорого духу. Свідоме додержання режиму – серйозний фактор вольового самовиховання.

<...> Фізична праця відіграє таку саму важливу роль у формуванні фізичної досконалості, як і спорт. Без здорової втоми людині не може бути повною мірою доступна насолода відпочинку.

<...> Якщо ми говоримо про радість праці, то джерелом цього почуття є насамперед краса праці, в процесі якої людина створює свою власну красу.

<...> Заняття фізкультурою і спортом відіграють певну роль у всебічному розвитку учнів лише тоді, коли вся навчально-виховна робота пройнята турботою про здоров'я.

<...> Які саме загальнолюдські норми моральності ми розкриваємо перед дітьми як азбуку моральної культури, як початкову школу громадянськості?

1. Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях. Що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром [с.147].

3. Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання – твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допмагай слабким і беззахисним. Допмагай товаришу в біді. Не завдавай людям

прикrostі. Поважай та шануй матір і батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.

5. Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиреним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство.

<...> Моральне переконання – це ідеал, вершина морального розвитку, шлях до якої лежить через єдність моральної звички і моральної свідомості.

<...> Почуття – це кров, плоть і серце моральної переконаності, принциповості, сили духу; без почуттів моральність перетворюється на сухі безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів.

<...> Формування ідейних, моральних переконань – це активний процес, в якому виховуваний є не пасивним об'єктом виховання, а активним борцем за те, що утверджується в його душі. Моральне обличчя людини в роки отрочтва і юності визначається світоглядною спрямованістю діяльності, вчинків, поведінки.

<...> Азбука виховання людяності в тому, щоб дитина, віддаючи тепло своєї душі іншим людям, знаходила в цьому особисту радість. Головне ж у цій найтоншій сфері виховної роботи, як показує досвід, - переживання дитиною горя, турбот, страждань іншої людини, особисте піклування про долю того, хто потребує допомоги, співчуття.

<...> Важливе завдання школи ми вбачаємо у вихованні чистоти, благородства морально-естетичних відносин – дружби, товаришування, любові.

<...> Любов – це, образно кажучи, квітка, яка увінчує благородство всього людського, і про красу цієї квітки треба думати задовго до того, як до людини сам собою прийде статевий потяг. Треба облагороджувати її почуття.

<...> Розумове виховання відбувається в процесі набування наукових знань, але не зводиться до нагромадження певного їх обсягу. Процес набування знань і якісне їх поглиблення будуть фактором розумового виховання лише тоді, коли знання стають особистими переконаннями, духовним багатством людини, що

позначається на ідейній спрямованості її життя, на праці, інтересах. Формування світогляду – це серцевина розумового виховання.

<...> Повноцінне розумове виховання можна здійснити за тієї умови, коли надбанням учнів стануть найбільш цінні інтелектуальні багатства людства.

<...> Мета навчання полягає в тому, щоб процес опанування знань забезпечував оптимальний рівень загального розвитку, а загальний розвиток, якого досягають у процесі навчання, сприяв успішному оволодінню знаннями.

<...> Трудове виховання є практичною підготовкою молодого покоління до участі в суспільному виробництві і водночас найважливішим елементом морального, інтелектуального та естетичного виховання.

<...> Дати людині щастя улюбленої праці – це означає допомогти їй знайти серед безлічі життєвих шляхів той, на якому найяскравіше розкриються індивідуальні творчі сили і здібності її особистості.

<...> Завдання вихователя – побачити в колективі і майбутнього талановитого механіка, і селекціонера, і конструктора, і математика-теоретика, і дослідника земних надр, і будівельника, пробудити задатки, запалити в кожній людині іскру творчості.

<...> Найважливіше завдання естетичного виховання – навчити дитину бачити в красі навколишнього світу духовне благородство, доброту, сердечність і на основі цього утверджувати прекрасне в собі.

<...> Тому мета естетичного виховання – широко ознайомлювати дитину з досягненнями світової культури, з культурними цінностями людства.

Сто порад учителю

<...> Поки існує школа, непорушною істиною залишаться слова К.Д. Ушинського: “У вихованні все повинно базуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила впливає тільки з живого джерела людської особистості. Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, як би хитро він не був

придуманий, не може замінити особистості в справі виховання...

<...> Не можна ні на мить забувати того, що, допомагаючи людині пізнавати навколишній світ, ми самі постаємо перед її розумом і серцем як найважливіший елемент навколишнього світу. Пізнаючи світ, людина не може не пізнавати і нас. Знання, що ми їй даємо, не є чимось невіддільним від нашої особистості. Вони злиті із світом людських почуттів і переживань. У цій злитості криється одна з “таємниць” того, що в навчально-виховній роботі є, по-моєму, одним з найбільш важковловлюваних моментів процесу формування людини – перетворення знань у переконання. Справа в тому, що ставлення наших вихованців до знань, які набуваються в школі, величезною мірою залежить від того, як вихованці ставляться до вчителя – світоча знань.

<...> По-справжньому любить свій предмет лише той педагог, який на уроці викладає соту частину того, що знає. Чим багатші знання педагога, тим яскравіше розкривається його особисте ставлення до знань, науки, книги, розумової праці, інтелектуального життя. Це інтелектуальне багатство і є закоханістю вчителя у свій предмет, у науку, школу, педагогіку.

<...> Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя;

<...> Кінцевий результат педагогічної праці можна побачити не сьогодні, не завтра, а через дуже тривалий час. Те, що ви зробили, сказали, зуміли прищепити дитині, інколи виявляється через п'ять-десять років;

<...> На дитину впливає багато людей і явищ життя, на неї впливають мати, батько, шкільні товариші, так зване “вуличне середовище”, прочитані книжки й переглянуті кінофільми, про які ви й не знаєте, зовсім непередбачена зустріч з людиною і т. ін. Вплив на дитину може бути позитивним і негативним. Трапляються сім'ї, в яких важка, гнітюча обстановка накладає незгладимий відбиток на все життя людини. Місія школи, наше з вами найважливіше завдання, дорогий колего, – боротися за людину, переборювати негативні впливи і давати простір

позитивним. А для цього необхідно, щоб особистість учителя найбільш яскраво, дійово і благодібно впливала на особистість учня.

<...> Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється. Прекрасна риса – повсякчас відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – один з тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці. Я твердо переконаний, що цей корінь закладається в людині в дитинстві й отрочстві, закладається і в сім'ї, і в школі. Він закладається турботами старших – батька, матері, вчителя, – які виховують дитину в дусі любові до людей, поваги до людини.

<...> Наріжний камінь педагогічного покликання – це глибока віра в можливість успішного виховання кожної дитини. Я не вірю в те, що є невинні діти, підлітки, юнаки, дівчата. Адже перед нами істота, якій тільки відкривається світ, і від нас залежить зробити так, щоб ніщо не пригнітило, не знівечило, не вбило в маленькій людині гарного, доброго, людського.

<...> Мова йде зовсім про інше: про мудру здатність старшої людини – матері, батька, вчителя – розуміти й відчувати найтонші спонукальні мотиви й причини дитячих вчинків. Розуміти й відчувати саме те, що це дитячі вчинки. Не ставити дитину на одну дошку з собою, не ставити їй таких вимог, як до дорослих, але й самому не ставати дитиною, не опускатися до рівня дитини, розуміючи разом з тим складність дитячих вчинків і відносин у дитячому колективі.

<...> Якщо у вас викликає досаду й серцебиття кожна дитяча витівка, якщо вам здається: ось вони, діти, вже дійшли краю, ось треба робити щось таке надзвичайне, вживати якихось “пожежних” заходів, – сім раз зважте, чи бути вам педагогом. Вам не бути вихователем, якщо у вас будуть нескінченні конфлікти з дітьми. Уміння погасити конфлікт насамперед розумінням того, що ви маєте справу з дитиною, – це вміння виростає з глибокого кореня, який живить педагогічне покликання, з розуміння й відчуження того, що дитина – істота, яка повсякчас змінюється.

<...> Педагогічне покликання – я б назвав цю рису гармонією серця й розуму. Навряд чи є інші професії, крім професій педагога й лікаря, які вимагали б стільки сердечності. Учителеві не можна бути холодною, байдужою людиною.

<...> Я виховував у собі це вміння тим, що не допускав, щоб проросло насіння таких негативних моментів, як похмурість, перебільшення чужих пороків, гіперболізація “ненормальних” дитячих намірів і дій – це важко передати словами, але це великий недолік нашої культури, технології педагогічної праці – погана звичка вимагати від дитини те, що можна вимагати тільки від дорослого, робити маленьку дитину чи то резонером, чи то байдужим вмістилищем істин і повчань.

<...> Найрадикальнішими засобами є, по-перше, переключення енергії всього колективу, включаючи й учителя, на справу, яка вимагає духовної єдності, колективної творчості, трудової зосередженості всіх і кожного, взаємного обміну інтелектуальними цінностями. Досвід переконав мене в тому, що саме така колективна діяльність наче розслаблює пружини, які вчитель часто змушений стискувати, щоб загальмувати осудження, не дати вирватися назовні роздратуванню.

<...> Кожний учитель мріє про те, щоб навчання на його уроках було цікавим для учнів. Як же зробити урок цікавим? Чи всі уроки можуть бути цікавими? У чому джерело інтересу?

<...> Пізнання саме по собі дивний, незвичайний, чудовий процес, який пробуджує живий і незгасний інтерес. У природі речей, в їх відношеннях і взаємозв'язках, у рухові й зміні, в людських думках, у всьому, що створила людина, – невичерпне джерело інтересу. Але в одних випадках це джерело, як струмок дзюрчить на наших очах – підходь, дивись, і перед тобою відкривається дивовижна картина таємниць природи; в інших – джерело інтересу приховане в глибині, до нього треба добратися, докопатися, і часто трапляється так, що сам процес “підходів”, “підкопів” до сутності природи речей і їх причинно-наслідкових зв'язків є головним джерелом інтересу.

<...> Перше джерело, перша іскра інтересу до знань – у підході вчителя до матеріалу, який пояснюється на уроці, до фактів, що

аналізуються. Знання істини народжується в свідомості учня з пізнання точок зіткнення між фактами і явищами, ниток, якими ці факти і явища пов'язуються. Готуючись до уроку, я завжди прагну продумати, осмислити якраз ті точки зіткнення, ті нитки, де зачепленню думок розкривається щось нове, несподіване з погляду пізнання істин і закономірностей навколишнього світу.

<...> Джерело інтересу – і в застосуванні знань, у переживанні почуття влади розуму над фактами і явищами. У самій глибині людського єства є невикорінна потреба відчувати себе відкривачем, дослідником, шукачем.

<...> Мені не давала спокою думка: як же добитися того, щоб під час перевірки завдання над поставленими запитаннями думали всі учні і щоб учитель мав можливість перевірити роботу всього класу?

<...> Не допускайте, щоб єдиною метою перевірки знань було – поставити учневі оцінку. Нехай якнайчастіше оцінювання знань поєднується з іншими цілями, передусім з новим осмислюванням, розвитком, поглибленням знань. Не допускайте крайності – оцінювання кожної відповіді, кожної письмової роботи – це призводить до негативних результатів. Чому це так – треба пояснити спеціально.

<...> Не можна допускати, щоб оцінювання знань виділялося з педагогічного процесу як щось відокремлене. Оцінка лише тоді стає стимулом, який спонукає до активної розумової праці, коли взаємини між учителем і учнем побудовані на взаємному довірі і доброзичливості. Якщо хочете, оцінка – це один з найтонших інструментів виховання. З того, як ставиться учень до оцінки, поставленої вчителем, можна зробити безпомилковий висновок про те, як він ставиться до вчителя, наскільки вірить йому й поважає його.

<...> Нехай оцінок буде менше, але кожна з них хай буде вагомішою, значнішою.

<...> Я ніколи не ставив незадовільної оцінки, якщо учень не міг через ті чи інші умови, обставини опанувати знання. Ніщо так не пригнічує дитину, як усвідомлення безперспективності: все, я ні на що не здатний. Зневіра, пригніченість – ці почуття позначаються на всій розумовій праці школяра, його мозок ніби

ціпеніє. Тільки світле почуття оптимізму є цілющим струмком, який живить річку думки. Безрадісність, пригніченість приводять до того, що підкоркові центри, які відають емоційними імпульсами, емоційним забарвленням думки, перестають спонукати розум до праці, навпаки, вони мовби сковують його. Я завжди прагнув того, щоб учень вірив у свої сили. Якщо учень хоче знати, але не може, треба допомогти йому зробити хоч би маленький крок уперед, і цей крок стане джерелом емоційного стимулу думки – радості пізнання.

<...> Ніколи не поспішайте з виставленням незадовільної оцінки. Пам'ятайте, що радість успіху – це могутня емоційна сила, від якої залежить бажання дитини бути хорошою. Турбуйтеся про те, щоб ця внутрішня сила дитини ніколи не вичерпувалася. Якщо її немає, не допоможуть ніякі педагогічні хитрощі.

<...> Взагалі не ставте ніяких оцінок, якщо ви бачите, що знання учнів туманні, в їх уявленні про речі та явища, які вивчаються, є якісь неясності.

Уникайте запитань, відповіді на які точно повторювали б те, що викладав учитель чи заучене з книжки. Є в педагогічному процесі одна дуже цікава річ – я назвав би її трансформацією знань. Ідеться про таке поступове мислене заглиблення в знання, в результаті якого учень щоразу, повертаючись до вивченого раніше, бачить у фактах, явищах, закономірностях щось нове, розглядає, аналізує якісь нові сторони, риси, особливості фактів, явищ, закономірностей. Трансформація знань має бути покладена в основу повторення.

<...> Справжній людині не байдуже те, що про неї думають, як її оцінюють інші. Але що б ви не робили, де б ви не перебували, пам'ятайте, що на вас завжди дивляться людські очі. Найогидніше, наймерзенніше в житті людини – це моральна неохайність.

<...> Учіть вимогливості, найжорстокішої педантичності в питаннях моралі. Учіть своїх вихованців контролювати самих себе. З першого ж дня перебування дитини в школі ми вчимо її: якщо ти робиш щось на самоті, знай, що про тебе думає в цю мить найулюбленіша в світі людина – мама – і якщо ти робиш

щось недобре, сподіваючись, що тебе ніхто хто не бачить, ти помиляєшся. Твій поганий вчинок болем відгукується в материнському серці. Вона бачить тебе, коли навіть і не бачить тебе. Вона з тобою, якщо навіть її немає з тобою. Ти прийдеш додому, і вона в очах твоїх побачить, що ти зробив щось негоже. Тому краще зразу ж розкажи про свій поганий вчинок. А ще краще – не роби поганого. Пам'ятай, що на тебе завжди дивиться мама.

<...> Протягом багатьох років наш педагогічний колектив виробив програму самовиховання моральної культури. Ця програма – ряд вимог, які ставить перед собою вихованець у моральних відносинах з іншими людьми. Ось кілька цих вимог:

1. Пам'ятай, що в світі є речі, які ні з чим не порівняєш і не зіставиш. Це насамперед наша Радянська Батьківщина, земля, яка вигодувала й виростила тебе, дала тобі життя.

2. Пам'ятай, що ти живеш серед людей. Ти є не те, що ти сам про себе думаєш, а те, що думають про тебе люди. Якщо та величина, яку ти бачиш сам у собі, величезна, а та, яку бачать у тобі люди, нікчемна, – значить, ти нікчема; умій мужньо признатися собі в цьому, умій перебороти в собі дріб'язкове, нікчемне єство, умій стати справжньою людиною.

3. Справжня людина та, яка не робить гидоти, непристойності підлості на самоті. Нехай завжди, коли ти залишаєшся на самоті, суворим, вимогливим свідком твоїх вчинків буде власне сумління. Нехай цей свідок буде безстороннім, жорстоким і невблаганним.

4. Роблячи людям добро, ти здобуваєш неоціненне багатство. Той, хто живе в ім'я блага людей, – найбагатша, найщасливіша людина. Пам'ятай, що в світі є єдиний вимір багатства, краси, величі – людина. Підносячи людину, ти підносиш сам себе. Пам'ятай, що людина народжується і вмирає, і якщо після її смерті що й залишається на землі, так це те, що вона зробила доброго для людей.

5. Найвище втілення людської краси – це жінка. Дівчинка, дівчина – це не тільки твій друг. Це – майбутня мати. Оберігати її красу, берегти її здоров'я – це означає турбуватися про красу й велич усього роду людського. Якщо треба навіть померти для

того, щоб допомогти жінці, – помри, але не відступи з прямого шляху людської добрести.

6. У людині може оселитися безліч вад, найстрашніші з них двадцять – байдужість до добра і зла, лінощі, нещирість, улесливість, підлабузництво, відсутність своїх переконань, мовчазна згода з неправдою, упертість у своїх помилках, чванливість, марнослів'я, брехливість, підлість, підступність, відмова від друга, коли всі проти нього, невіра в добре начало в людині, лицемірство, злорадство, жорстокість до слабкої й беззахисної істоти, обжерливість, скупість. Пам'ятай, що кожен із цих пороків починається з маленької зернинки й розростається до величезних розмірів. Будь непримиренним до людських пороків насамперед у самому собі. Учись робити те, що захоплює тебе в іншій людині, і ніколи не роби того, що ти ненавидиш, зневажаєш в інших. Люби в собі красу ненавидь у собі порок. Знай, що гнійний налив, якщо він навіть твій гнійний налив, завжди залишається гнійним наливом. Свою болячку лише егоїст любить.

7. Якщо ти помітив у собі зернятко пороку, умій бути нещадним до самого себе. Виривай корені пороку: лінощі – працею; байдужість до добра і зла – співчутливістю, людською тривогою; нещирість – принциповістю; улесливість – прямотою; підлабузництво – готовністю відстоювати істину навіть тоді, коли проти тебе весь світ; відсутність своїх переконань – незалежністю власної думки; мовчазну згоду з неправдою – боротьбою, безстрашним поєдинком з неправдою; упертість у своїх помилках – мужнім визнанням власних помилок і готовністю стати одноступцем того, хто відстоював істину, борючись із твоїми помилками; чванливість – скромністю, умінням не говорити про себе без потреби жодного слова; пихатість – простотою, гідністю, що їх Маркс найвище цінував у людях; марнослів'я – умінням дорожити словом; брехливість – нетерпимістю до брехні, безумовною правдивістю в усьому; підлість на самоті – умінням звітувати передусім перед власною совістю як перед найбільш нещадним суддею; відмову від друга, коли всі проти нього, – готовністю підставити під кулю власне серце, коли ціляться в друга; невіру в добре начало в люди ні – безмежною вірою у велич і силу людської краси; лицемірство –

відвертістю й правдивістю; злорадство – жалістю; жорстокість до слабкої беззахисної істоти – людяністю; обжерливість – помірністю; скупість – щедрістю.

8. Якщо ти бачиш зло і в тебе десь у глибинах свідомості заворушилася думка: яке мені діло? – знай, що це голос тваринного інстинкту, який кличе рятувати свою шкуру. Не потурай інстинктам, виганяй їх, будь нещадним до тваринного поклику рятувати свою шкуру.

Пам'ятай, що ти людина. Якщо ти пройшов мимо зла один раз, ти змушений будеш проходити мимо зла завжди. Ти перетворишся в жалюгідну істоту.

9. У людському світі безліч доблестей, але одна доблесть є вершиною людяності — це почуття власної гідності.

Тримай голову прямо й тоді, коли ти вийшов переможцем у боротьбі за істину, і тоді, коли ти змушений визнати свою помилку.

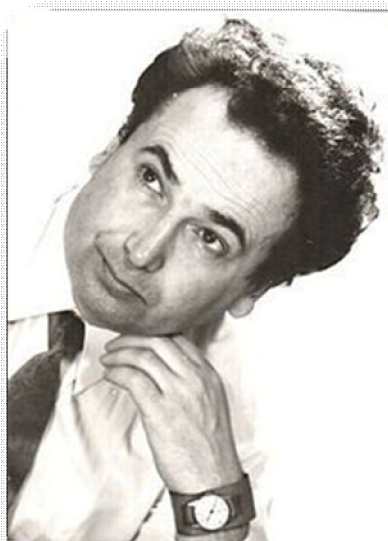
10. У світі є речі, які ні з чим не можна порівняти й зіставити. Це насамперед наша Батьківщина, земля, яка дала тобі життя, ім'я й людську гідність. Якщо ти переживаєш важку, безвихідну хвилину, якщо ти в розгубленості, якщо ти не знаєш, як діяти, подумай: чого вимагає від тебе в таких обставинах Батьківщина? Як Батьківщина вимагає, так і роби.

<...> У чому суть морального самовиховання?

Крім бажання бути хорошим, крім високорозвиненої чутливості, витонченості душі, винятково важливе й те, що назвав би пізнанням людини. Пізнаючи навколишній світ, людина з дитинства повинна пізнавати людину – її думки, почуття, найтонші й найскладніші порухи душі, прагнення, поривання.

Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. шк., 1976

МИРОСЛАВ СТЕЛЬМАХОВИЧ

(1934 – 1998рр.)

Короткі біографічні відомості

Мирослав Гнатович Стельмахович народився 25 червня 1934 р. в с. Уличне (нині Дрогобицький район Львівської області) у селянській родині. По закінченні Уличнянської середньої школи молодий Мирослав вступив до філологічного факультету Дрогобицького педагогічного інституту імені Івана Франка, який успішно закінчив у 1957 р. У 1960 р. його призначено заступником директора Великокам'янської восьмирічної школи. Декілька років Мирослав Гнатович був директором сільських восьмирічних шкіл. З 1968 р. М. С. Стельмахович успішно навчався в аспірантурі при Науково-дослідному інституті педагогіки Міністерства освіти України й захистив кандидатську дисертацію на тему: «Розвиток усного мовлення учнів при вивченні фонетики й морфології у середній школі» (1970). В інституті він поступово обіймає посади старшого викладача, доцента, завідувача кафедри педагогіки і методики початкового навчання.

У 1985–1997 рр. був деканом педагогічного факультету. Після захисту докторської дисертації «Традиції й нові тенденції в розвитку родинної етнопедагогіки українського народу» (1990),

очолював кафедру українознавства Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

З 1994 р. М. Г. Стельмахович був головою першої у Прикарпатському університеті спеціалізованої Вченої ради за спеціальністю «Теорія та історія педагогіки». За час її функціонування під керівництвом М. Г. Стельмаховича було захищено більш як 20 дисертаційних робіт. Він плідно співпрацював із зарубіжними вченими Бельгії, Болгарії, Канади, Німеччини, Польщі, Росії.

В останні роки життя М. Г. Стельмахович керував кафедрою Коломийського індустріально-педагогічного технікуму (1997–1998), залишаючись одночасно професором Прикарпатського університету.

24 квітня 1998 р. на шістьдесят четвертому році життя Мирослава Гнатовича Стельмаховича не стало. Його ім'ям названо одну з вулиць у м. Івано-Франківськ.

Уривки з основних педагогічних праць

Українська народна педагогіка

<...> Термін "народна педагогіка (педагогіка)" в науковий обіг впровадили К. Ушинський та О. Духнович. У вступному слові до "Народної педагогії" О. Духнович писав: "Людину представляють: натура, наука і звичай; природну схильність одержує людина від самої природи, що складає її характер, але науки і звичаї дають вправи і настанови або виховання".

<...> Казка – один з найчудовіших засобів родинної етнопедагогіки.

<...> Сім'я впливає на дитину з першого дня народження. Спосіб життя родини і характер спілкування з малям є визначальним щодо формування в дитини перших звичок, від яких значною мірою залежатиме її майбутня поведінка.

<...> З давніх-давен в Україні передається народна притча: "Якщо твої плани розраховані на рік – сій жито, якщо на десятиліття – саджай дерево, якщо на віки – виховуй дітей".

<...> Основна мета виховання за українською народною педагогікою вбачається в тому, щоб навчити кожного бути

людиною: "Дивись – не забудь: людиною будь!" – кажуть українці. Навіть знання нічого не варті без людяності: "Знання без людяності – це меч у руках безумця", - кажуть у народі. Тому й виховання починається там, де вихователь ставиться до вихованця з повагою, не принижуючи його, вбачаючи в ньому особистість, а завершується тоді, коли дитина стає справжньою людиною.

<...> Організація виховання на основі зв'язку з працею дорослих – єдиний шлях розв'язання найважливішого завдання народної педагогіки – залучення до соціального досвіду людей кожного нового покоління.

<...> Виховання – це єдина цілісна система, що в ній одна ланка доповнює і породжує іншу. Тут усе взаємопов'язано і взаємозумовлено. Суть цієї закономірності виражена в прислів'ї: "Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю".

<...> Вимагати – значить з повагою ставитися до дитини, піклуватися про неї, про її життя і поведінку. Невимогливий вихователь – це людина, якій байдужа доля дитини.

<...> Увага дітей у практиці народного виховання зосереджується на вмінні цінувати насамперед факт подяки, а не вагомість наго-роди, хоч останнє, звичайно, не ігнорується.

<...> Українська етнопедагогіка зародилась і виросла на властивому тільки їй національному ґрунті, а тому й має самобутнє національне вираження, тобто своє оригінальне обличчя. Інакше кажучи, наш народ, як і інші народи світу, створив і має власну національну систему українського виховання.

<...> Родинна педагогіка жодного народу не обходиться без казки. "Казка є у всіх народів, - зазначав В. Гнатюк, - навіть у тих, у яких досі їх не списано... їх творять усі народи". У казках різних народів багато подібних елементів. Ця подібність у казках (як і в родинній педагогіці взагалі) пояснюється проходженням через однакові суспільно-економічні епохи та спільні періоди історичного розвитку, а також впливом багатовікових педагогічних взаємовідносин між народами.

<...> Красивий той дім, де живе дружна й міцна сім'я, де панують любов і злагода. Щаслива та оселя, що повниться

радісним дитя чим багатоголоссям, де діти ростуть у дружньому родинному колі, у гурті братів і сестер.

<...> Сім'я робить життя повнокровним, дає щастя.

<...> Основою для шлюбу і створення сім'ї є не якась майнова чи, інша вигода, а щире взаємне кохання подружжя ("Хоч в одній; льолі, аби до любові!", "Не з багатством жити, а з людиною"). Про окрилюючу, єднальну і всеперемагаючу силу кохання сказано немало: "Любов, як перстень, не має кінця", "Любов сильніша за смерть", "Кохання, неначе добрий кінь, носить людину", "Давньої любові й іржа не з'їсть", "Хто любить, той того й голубить", "Хоч у курені, аби до серця мені", "Хто милий, той красен".

<...> У багатьох піснях народна педагогіка стверджує віру в неминучу перемогу кохання як основи родинного щасливого життя, а з ним і здорового виховного осередку.

<...> Український народ щедро оспівав і опоектизував у своїх піснях дівочу та юнацьку красу. Про це складено чимало афоризмів і порівнянь: "Дівчина – як у лузі калина", "Гарна дівка, як маківка", "Дівчина, як берізонька, сережками завішена", "Дівка – як ягідка", "Парубочок – як дубочок". Поряд з цим народна педагогіка застерігає: "З краси не пий росою", "За гарного підеш – лиха наживеш". Тут і повчання молодим не гонитися лише за красою, а зважати й на людські якості: доброту, працьовитість (Не шукай краси, а шукай доброти"), любов до дітей та ін.

<...> Одне з найвищих мірил людської гідності і порядності в народній педагогіці – честь людини.

<...> Побудувати гарну сім'ю з добрим моральним мікрокліматом – це справжнє мистецтво подружжя.

<...> Народна педагогіка висунула такі ідеали чоловіка й жінки, які заслуговують найвищої оцінки. Жінка мріє, щоб чоловік шанував, захищав і поважав її, був сильним і гарним, розумним і щирим, працьовитим, добрим господарем, дбав про сім'ю, любив і виховував дітей, не пив і не гуляв. Чоловік прагне, щоб дружина була вродливою, ніжною, чепурною, роботящою, веселою, розумною господинею і ласкавою матір'ю для дітей. Спільним ідеалом чоловіка й жінки є взаємне кохання і подружня вірність, гарне виховання дітей.

<...> Ідеал подружніх взаємин народна педагогіка вбачає у

любові й злагоді, піклуванні одне про одного та про дітей.

<...> Народ послідовно обстоює думку, що кожна сім'я повинна мати дітей.

<...> Ставлення до дітей є мірилом гідності людини, її морального обличчя. Бездітна сім'я вважається нещасливою.

<...> Діти зміцнюють сім'ю. Вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід. Це опора сім'ї, це майбутні трудівники й захисники рідної землі. На спокійну старість може розраховувати лише той, хто має дітей, бо коли на схилі літ бачиш перед собою онуків і правнуків, то не так страшно помирати, адже в них – продовження твого життя.

<...> Народна мораль вимагає, щоб дітей спільно виховували батько з матір'ю.

<...> Ідеал матері, яка виносить дитину під своїм серцем і приводить на світ, зігріває теплом, ласкою і палкою любов'ю, виховує в ній доброту і світлий розум, плекає чуйність і доброзичливість, широко втілений в українському фольклорі. Мати завжди зрозуміє дитину, завжди поспішить їй на допомогу, не вагаючись віддасть останній шматок хліба, а щоб врятувати дитину – віддасть і життя. Любов материнська найбільша, найсвітліша, найбезкорисливіша, безмежна.

<...> Палка любов до Вітчизни, мужність у боротьбі за щастя свого народу, повага до інших народів – одна з головних заповідей народної моралі.

<...> Той, хто не хоче працювати, а хоче жити за чужий рахунок – негідник і моральна потвора, тягар для суспільства.

<...> Українська етнопедагогіка бореться за ставлення до людини як до найвищої цінності, захищає право кожного на свободу, щастя і вільний розвиток.

<...> Від розумового виховання залежить успіх підготовки людини до життя ("Розумний всякому дає лад"), її трудові успіхи ("Без розуму ні сокирою рубати, ні lika в'язати"), особисті доля й щастя ("Щастя без розуму – торбина дірява").

<...> Велике значення нормального фізичного розвитку зумовлювалось цілком реальними життєвими потребами. У діяльності трудової людини завжди постає немало проблем, для подолання яких потрібні чималі фізичні зусилля. Сила і витривалість, стійкість і спритність у народі високо ціняться. Ці

риси батьки прагнули виховати в дітей.

<...> Життя – найвища школа шкіл. (Павло Тичина)

<...> Педагогіка у загальному розумінні слова — це наука про виховання, освіту й навчання підростаючого покоління. Народною називаємо ту педагогіку, яку створив народ. Це система прийнятих у даній місцевості методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління і засвоюються передовсім як певні знання, вміння і навички. Народна педагогіка належить до тих могутніх феноменів, що забезпечують збереження національного характеру, звичок і психології людини.

<...> "Народна педагогіка" — це вироблені й застосовувані в середовищі людей праці знання, засоби і досвід виховання та навчання дітей і підлітків, а "етнопедагогіка" — це наука про народну педагогіку»

<...> ... педагогічний вплив народної педагогіки на формування особистості важко переоцінити: «Діти й підлітки сприймають народну педагогіку легко, природно і просто, навіть не відчуваючи, що їх виховують. Очевидно, це дало підставу К. Ушинському сказати, що "виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу". Тому народна педагогіка здавна привертає увагу багатьох діячів культури.

<...> ... усі видатні педагоги минулого і сучасного досягли високого наукового злету завдяки тому, що свою педагогічну творчість будували на ґрунті народної педагогіки...

<...> Народна педагогіка забезпечила високий науковий злет основоположника педагогіки нового часу Я. А. Коменського. Чеський педагог був прекрасно обізнаний з народною педагогікою, вивчав усну народну творчість. Його всесвітньовідомі твори "Велика дидактика", "Материнська школа", "Правила поведінки дітей", як і вся педагогічна спадщина, пронизані ідеями народної педагогіки.

<...> Духом народної педагогіки пройняті життя і педагогічна діяльність швейцарського педагога-демократа Й.Г.Песталоцці. Саме народна педагогіка спрямувала його

творчість у демократичне русло.

<...> "Усе для інших, нічого для себе" — ось принцип, за яким жив Песталоцці. Тому в центрі його творів "Лінгард і Гертруда", "Як Гертруда вчить своїх дітей", "Книга матерів", "Лист до друга про перебування в Станці", "Лебедина пісня" — доля простих трудівників, виховання дітей бідних селян.

<...> Народна педагогіка, як і вся народна виховна пансофія, дістала високу оцінку видатних діячів освіти й культури.

<...> Першим, хто віддав належне українській народній педагогіці, був вже згадуваний педагог-просвітитель, письменник, етнограф, історик і культурно-громадський діяч О. Духнович. Він перший в Україні теоретично і практично довів, що народна педагогіка є золотим фондом педагогіки наукової.

<...> Щире захоплення виховною пансофією народу висловлював один з основоположників педагогічної науки і народної школи К. Ушинський. За його словами, виховання не треба вигадувати, бо воно існує у народі стільки віків, скільки існує сам народ, з ним народилося, з ним зросло, відобразило в собі всю його історію і всі його якості. "Не педагогіка і не педагоги, але сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє: виховання тільки йде цим шляхом і, діючи заодно з іншими громадськими силами, допомагає йти ним окремим особам і новим поколінням"

<...> На особливій ролі виховного досвіду народу в педагогічній науці й житті суспільства наголошував видатний український філософ, письменник і педагог Г. Сковорода: "Досвід — батько мистецтва, поведінки й звички. З нього народились усі науки й книги". Ідеями української народної педагогіки пройнята вся його спадщина.

<...> Ідеал народної педагогіки щодо головної ознаки справжньої сім'ї І.Котляревський виразив словами, які стали крилатими:

*Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона.*

<...> Письменник передав прагнення народної педагогіки виховати людину чесною, працьовитою, сміливою, відданою народові. У своїх творах він змалював типові народні характери, кращі моральні якості народу, розкрив погляди на родинне і

суспільне життя, у формуванні яких почесне місце займає родинна етнопедагогіка.

<...> О. Духнович у передмові до книги "Народна педагогія" писав: "Людину репрезентує: натура, наука і звичай; природний нахил одержує людина від самої природи, що складає її характер, наука і звичай дають вправляння й настанови, тобто виховання.

<...> Видатною подією у висвітленні української етнопедагогіки стала геніальна спадщина Тараса Шевченка, який щиро любив дітей і виразив свої почуття до них такими словами:

Ох, діти! Діти! Діти!

Велика Божя благодать!

<...> З великим інтересом до народної педагогіки ставилася Леся Українка. Про це свідчать її численні твори для дітей, написані в народному стилі, а також зібрані нею дитячий фольклор та ігри у збірці "Дитячі ігри, пісні та казки Ковельського, Луцького і Новгород-Волинського повітів Волинської губернії" (1902).

<...> Високо цінуючи творчу енергію, педагогічний хист і вміння трудящих, І. Франко підкреслював, що "народ наш хоч і тисячними манівцями, так як і сама наука, а доходить же звільна до далеко правдивіших, поступовіших і радикальніших думок, ніж їх має не один з його нинішніх просвітителів"

<...> Досить щедро репрезентували українську етнопедагогіку на сторінках своїх творів С. Васильченко, С. Воробкевич, Л. Глібов, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, П. Куліш, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Ю. Федькович, Я. Щоголів, а також українські письменники наступних поколінь — А.Головко, О.Гончар, М.Стельмах, О.Довженко, В.Симоненко, І.Драч, Д.Павлячко, Є.Гуцало, С.Пушик, Г.Тютюнник, Б.Харчук, Р.Федорів та багато інших Майстрів художнього слова і діячів народної освіти та культури в Україні.»

<...> ...за свою багатовікову історію український народ нагромадив величезну кількість надзвичайно цінних знань про дітей і їхнє виховання...

<...> Науковці звернули на них увагу порівняно недавно, в кінці XIX-на поч. XX ст. Щоправда, деякі елементи етнографії дитинства траплялись на сторінках наукових праць і трохи раніше, але висвітлювались дуже скупо й без будь-якого

наукового психолого-педагогічного аналізу, тобто виступали як звичайна констатація деяких цікавих фактів з життя дітей.

<...> Цінний фактичний матеріал для етнопедагогічної інтерпретації знаходимо в працях з історії України (М.Аркас, С.Бодянський, М.Грушевський, Д.Яворницький), з української народної філософії (Е.Згарський, І. Левицький), народної медицини (Г.Александровський, М.Висоцький, В.Милорадович), народної математики (Л.Граціанська, М.Малеча).

30-40-х рр. тоталітарним режимом були взагалі припинені до слідження й публікації матеріалів з української етнології.

<...> "Народ — живе, вічне джерело педагогічної мудрості", — зазначав В. Сухомлинський. Захоплення видатного вченого народною педагогікою було таке сильне, що він збирався навіть на писати про неї фундаментальну наукову Працю. Про незмінну й пильну увагу до народної педагогіки свідчить, зокрема, його листування з уже згадуваним Г. Волковим. Так, в одному з листів Сухомлинський повідомляє: "Під враженням і безпосереднім впливом Вашої книги я задумав написати книгу про українську народну педагогіку. Не знаю, що вийде. Збираю матеріал. Багато труднощів і найголовніша з них — це брак чіткої межі між народною мораллю і народною педагогікою. Гадаю, що на цю роботу піде років п'ять"

<...> Сухомлинський умів черпати все краще з родинної етнопедагогіки і вдало застосовував у сучасній педагогічній практиці. Золоті розсипи досвіду народної педагогіки служили йому прекрасним матеріалом для створення унікальних методичних посібників хрестоматійного характеру, як, скажімо, "Скарбниця народного слова", "Книга природи", "Тисяча задач із живого задачника", організації у своїй школі Кутка мрії, Острова чудес, Кімнати казки тощо. Видатний педагог не тільки брав з народної педагогіки, а й збагачував її. Він жив, творив для народу, поповнюючи педагогічну скарбницю новими здобутками. Сторінки праць Сухомлинського густо засіяні крилатими висловами, казками, притчами, оповіданнями, складеними в дусі народної мудрості. Велику увагу приділяв Сухомлинський таким надійним виховним засобам народної педагогіки як народна сміхова культура, народна пісня, вишивка, цікаві ігри на лоні природи.»

<...> Камінь шліфують, а людину виховують

1. Народні уявлення про освітні чинники формування особистості.

Народна педагогіка пройнята глибокою людяністю. Вона високо підносить гідність людини, її життєву місію. В українському фольклорі оспівуються велич людини, краса її духовних якостей. Народ-педагог послідовно бореться за право кожної людини розкрити свої найкращі риси. Водночас повсякденність не раз спонукала задуматися над тим, чому все те краще, чого досягло людство, не завжди властиве кожній окремій особі, чому одна людина добра, а інша — зла, одна щаслива, а інша — нещасна. Народ своїм допитливим розумом прагнув збагнути причину цього, заглибитись у духовний світ людини, виявити ті чинники, від яких насамперед залежить становлення людської особистості, і погляди спрямовував до сім'ї як першоджерела життя людини. Так поступово, завдяки багаторічним педагогічним пошукам, емпірично визрівали народні уявлення про основні чинники формування особистості.

Сім'я впливає на дитину з першого дня народження. Спосіб життя родини і характер спілкування з малям є визначальним щодо формування в дитини перших звичок, від яких значною мірою залежатиме її майбутня поведінка.

<...> Вплив на дитину домашнього оточення, укладу життя родини особливо зростає, коли вона починає ходити й говорити. Саме тоді в неї з'являється більше можливостей для фізичного і духовного контакту з навколишнім світом ("Перший крок дитини — радість для родини", "Як говорить дитя, то вирує в хаті життя").

Сім'я позитивно впливатиме на дітей, якщо в ній пануватиме здоровий дух єдності. Родинні чвари, постійні сварки між батьками, а ще гірше — негідна поведінка когось з них, негативно позначаються на вихованні дітей.

<...> Чітко визначився у народних уявленнях такий могутній чинник формування особистості, як виховання прикладом. Щодо цього маємо народні афоризми: "Добрий приклад кращий за сто слів", "Бурчання наскучить, приклад научить", "Приклад кращий за правило".

2. Народ про виховання

«Виховання українська народна педагогіка розглядає як першу суспільну потребу ("Камінь шліфують, а людину виховують"). З давніх-давен в Україні передається народна притча: "Якщо твої плани розраховані на рік — сій жито, якщо на десятиліття — саджай дерево, якщо на віки — виховуй дітей". Той, хто вміє виховати порядну, чесну людину, здавна вважається най кращим майстром на землі — таку думку стверджує народна мудрість.

З поняттям "виховувати" в народній педагогіці тісно пов'язане поняття "навчати" — обидва ці слова чисто використовуються як рівнозначні. Наприклад, в українському фольклорі: "Ой там в саду, у садочку научила (тут і далі виділення наше. — М. С.) мати дочку..." "Наступила чорна хмара, наступає синя; Научає бідна вдова єдиного сина".

У Т. Г. Шевченка: "А мати хоче научати, так соловейко не дає».

В українській етнопедагогіці широко використовуються синонімічні поняття до слова "виховувати": няньчити — доглядати дитину; колихати — гойдати дитину в колисці, заспокоюючи і присипляючи ("Не ти ж мене колихав, не ти ж мене няньчив"); годувати — утримувати; леліяти — оточувати ласкою, піклуванням, пестити, голубити ("Годувати, леліяла, потіхи ся надіяла"); доглядати — турбуватися, піклуватися про дитину, створювати їй нормальні умови для життя і розвитку ("Будеш ти в мене хату помітати, малих діток доглядати"); бавити — забавляти, няньчити; доглядати (Як бавитимеш дитину, так вона й ростиме"); пестити — голубити дитину, виявляючи до неї любов і ласку ("Добре там дітей пестити, де піч велика і є кому варити"); ніжити — прихильно й тепло ставитися до дитини, виявляючи до неї любов і ласку; викохувати — з любов'ю рости, дбайливо доглядати ("Викохав дитину в добру годину"); учити — впливати в певному напрямі, формувати, виховувати, прищеплювати що-небудь ("Пригоди учать згоди") та ін.

Вплив виховного чинника на формування особистості настільки великий, що визначає навіть долю людини. Усе це говорить про те, що народна педагогіка виробила свою унікальну виховну систему.»

3. Мета, зміст і принципи виховання.

Основна мета виховання за українською народною педагогікою вбачається в тому, щоб навчити кожного бути людиною: "Дивись — не забудь: людиною будь!" — кажуть українці Навіть знання нічого не варті без людяності: "Знання без людяності — це меч у руках безумця", — кажуть у народі. Тому й виховання починається там, де вихователь ставиться до вихованця з повагою, не принижуючи його, вбачаючи в ньому особистість, а завершується тоді, коли дитина стає справжньою людиною.

"Дитина — гість у нашому домі", сказано в одному з життєвих правил народної педагогіки. З'явившись на світ, вона приходить у сім'ю років на двадцять, а потім починає жити своїм життям. Тому й виховання зводиться до того, щоб підготувати її до самотійного життя.

Проблема підготовки до життя і праці — головна в народній педагогіці. Розв'язання її зводиться до бажання мати добрих дітей ("Добрі діти — спокійна старість, лихі діти — старість стає пеклом").

Мету і зміст виховання диктують життя, конкретні умови життєдіяльності трудової людини. Щоб жити, треба виробляти й відтворювати матеріальні й духовні цінності, для цього потрібно, щоб прийдешні покоління могли перейняти естафету життєдіяльності від старих. Адже людина в дитячому і юнацькому віці не має досвіду, знань, умінь і навичок поведінки, які потрібні їй для трудової і суспільної діяльності. Усе це приходить тільки через виховання, єдність, наступність і спадкоємність поколінь. Засвоюючи і використовуючи попередній досвід, нове покоління збагачує й удосконалює його, вносить свій вклад у розвиток матеріальної і духовної культури. Такою є закономірність суспільного прогресу. Тому без виховання не може обійтися жодне суспільство. Виховання — загальна й вічна категорія, властива всім суспільно-економічним формаціям.

Народна педагогіка прагне розкрити життя, висувуючи потребу в належній і всебічній підготовці до нього ("Життя прожити — не поле перейти", "Вік ізвікувати — не пальцем перепивати", "На довгім віку всього Доведеться", "Вік прожити — не дощову годину перестояти", "Життя як стерниста нива: не пройдеши, ноги не вколовши").

Традиції народної педагогіки наділені ознакою високого одухотворення. Завдяки їм у гущі нашого народу віками живуть передаючись з покоління в покоління, такі благородні людські якості, як любов до рідної землі, отчого краю і домівки, повага до батька і матері, світлої пам'яті своїх предків, до рідної мови, історії, відчуття приналежності до свого народу, усвідомлення себе його кров'ю і плоттю, прагнення пізнати, зберегти й передати його духовні надбання у спадок і власним дітям, онукам, правнукам.

Значення традицій у наш час полягає не тільки в тому, що вони надійно захищають національну самобутність кожного на роду, а ще й у тому, що в несприятливих екологічних умовах вони орієнтують людину на одухотворення її виробничої діяльності.

Наукове дослідження української етнопедагогіки дало змогу виявити її провідні принципи: гуманізм, природовідповідність, зв'язок виховання з життям, виховання працею, врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованців, систематичність і послідовність виховання, єдність вимог і поваги до особистості, поєднання педагогічного керівництва з розвитком самостійності та ініціативи виховання.

Принцип гуманізму виявляється у гуманному ставленні до дітей, у застосуванні найдоцільніших засобів впливу на них ("Діти, як квіти: полий, то ростимуть").

Народна педагогіка вказує на складність психіки людини ("Чужа душа — темний ліс"), у яку повинен заглибитись справжній вихователь. На це потрібно чимало енергії й часу ("Щоб людину взнати, треба з нею пуд солі з'їсти"). Вона висуває завдання врахування вікових, статевих та індивідуальних особливостей кожної людини ("У лісі лист, а в миру люди один на одного не схожі", "У всякої Пашки свої замашки"). Народна виховна практика розуміє під індивідуальним підходом не сліпе пристосування до особливостей дитини, а наполегливі пошуки найдоцільніших засобів впливу на неї, з урахуванням її темпераменту, сили волі, характеру, нахилів, здібностей, смаків, уподобань, потреб та інтересів. Це — вміння вихователя спертися на позитивні звички дитини, заохотити її до гарних вчинків, допомогти долати труднощі й застерегти від поганого.

Виховання — це єдина цілісна система, що в ній одна ланка доповнює і породжує іншу. Тут усе взаємопов'язано і взаємозумовлено. Суть цієї закономірності виражена в прислів'ї: "Посієш вчинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю".

Народна педагогіка твердить, що добрий вихователь той, який вимогливо ставиться до вихованця ("Розумний батько сина спитати не соромиться", "Дитині волі не давай", "Гарна мазана паляниця, а не дитина"). Потурання веде до сумних наслідків.»

Основні форми й методи виховання. Самовиховання і перевиховання

Основним критерієм визначення рівня вихованості людини є її вчинки й поведінка ("Оцінюй людину за її вчинками" "На дерево дивись, як родить, а на людину — як робить"). Про того, хто говорить одне, а робить інше, в народі осудливо кажуть: "Говорить вздовж, а живе впоперек".

Вправлення і приймання займають у народному вихованні одне з чільних місць. Вони є своєрідною "гімнастикою поведінки" дітей і реалізуються через застосування комплексу різноманітних прийомів: вимоги, показу, тренування, нагадування, контролю й самоконтролю. Вимога допомагає вихованцеві збагнути суть і насуцність потреби в звичаях і манерах поведінки. У народній педагогіці вони виражаються по-різному: у цікавій розповіді про повчальний факт з життя людей, у мудрій пораді старших, в афоризмові ("Не будь у людях примітний, а будь вдома привітний", "У гостині останній починай їсти, а перший переставай"), заповіді ("Не кради", "Поважай старших", "Шануй батька і матір").

До виконання різних доручень дітьми практика народного виховання вдається досить часто. Обов'язки дітей впливають із потреб трудової сім'ї. І доручення вдома вони одержують найчастіше від батьків. Щоденне їх виконання змалку дисциплінує дитину, формує почуття відповідальності, вчить раціональному використанню часу, будить ініціативу, гартує характер і виробляє вольові якості, привчає долати труднощі й закінчувати розпочату справу ("Кінець діло хвалить"). Успішне виконання доручення

дарує дитині радість успіху, особливо, коли це оцінив хтось з авторитетних людей — батько чи мати, дідусь чи бабуся.

Серед методів формування суспільної поведінки дітей особлива роль належить дитячій грі.

Дитяча гра — один з основних видів діяльності дітей, спрямований на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ через відтворення дій та взаємин дорослих. Гра, забава, а тим більше іграшка належать до головних атрибутів дитинства. Діти граються скрізь, де тільки трапляється нагода: у хаті, на вулиці, у полі, лісі, на річці, спортивному майданчику тощо. Гра — явище соціальне, породжене трудовою діяльністю людини. Вона виникла у відповідь на потреби суспільства, в якому живуть діти.

Народна гра й іграшка — невід'ємні компоненти не тільки педагогічної, а й загальної культури народу.

У народній педагогіці не раз наголошується на виховній силі слова ("Вола в'яжуть мотузком, а людину словами", "Як слово не допоможе, то й кий не дошкулить"). У формуванні суспільної свідомості провідну роль відіграють такі методи, як розповідь, бесіда, роз'яснення, інформування, порада, дискусія. Усі вони здавна широко побутують у практиці народного виховання.

Виховна сила народної педагогіки полягає ще й у тому, що вона спонукує до правильної дії, спрямовує на додержання норм поведінки. Народна педагогіка виробила розгалужену систему різноманітних стимулюючих методів, вимога, суспільна думка, орієнтація на очікувану радість, змагання, напучення, заборона, застереження, навіювання, заохочення, покарання.

Вихователь має бути людиною вимогливою. Ігнорування вимогливості у вихованні призводить до сумних наслідків ("Хто дітям потане, той сам плаче"). Під вимогою у народі прийнято розуміти побажання або прохання, висловлене так, що не припускає заперечення. Це здебільшого стосується загальноприйнятих норм і правил поведінки.

Народна педагогіка передбачає застосування заохочень і покарань у вихованні. Під заохоченням вона розуміє спонукання певними засобами до дії. Найпоширенішими видами заохочень є схвалення вчинку, подяка, нагорода, ласкавий погляд, усмішка. Заохочення дітей старшими, авторитетними людьми має велике

значення. Воно закріплює позитивні навички й стимулює до кращої поведінки, вселяє здоровий життєвий оптимізм, зміцнює віру у власні сили й можливості, породжує бадьорість, новий приплив енергії, гарний настрій і готовність до праці, загострює почуття відповідальності й власної гідності, сприяє створенню добрих взаємин між вихователями і вихованцями. Заохочення може стосуватися різних сфер людської діяльності. Найбільш цінним у ньому є моральна дія. А тому народні вихователі ставляться до нагород стримано, не допускають, щоб у дітей створилася звичка очікувати нагороди за будь-що. Ця ідея, зокрема, пронизує українську народну казку: "Дідова дочка й бабина донка".

Справжній успіх у вихованні приходить тоді, коли воно спирається на самовиховання, зливається з ним. Народні педагоги вважають, що все, чого людина досягає у житті, значною мірою приходить завдяки самовихованню. Емпіричним шляхом, на основі багатьох спостережень, вони дійшли цілком об'єктивного висновку, що рівень виховання значно знижується, якщо той, кого виховують, не бачить і не хоче розуміти своїх недоліків, не прагне їх позбутися, тобто уникає самовиховання.

У народній педагогіці самовиховання сприймається як систематична діяльність особистості, спрямована на вироблення чи вдосконалення моральних, трудових, фізичних, естетичних якостей, звичок поведінки відповідно до певних соціально зумовлених ідеалів народу. Самовиховання у практиці родинного виховання посідає одне з чільних місць і залежить від сімейного мікроклімату, змісту життя дитини, її інтересів і стосунків.

До самовиховання дитину залучають змалку, дбаючи про формування потреби в ньому через розвиток самосвідомості, гартування волі, прищеплення позитивних ідеалів, прагнення до самостійності, соціально цінних видів діяльності, ініціативності, виконання громадських обов'язків.»

Єдність національного та загальнолюдського в українській етнопедагогіці

<...> Українська етнопедагогіка є власне національною

навчально-виховною системою, що сформувалася завдяки поєднанню народного, національного і загальнолюдського, через зв'язок минулого з сучасним і майбутнім в історії нашого народу. Етнопедагогіки всіх народів націлені на розв'язання спільної проблеми — забезпечення передачі набутого людством досвіду через вплив на дитину дорослих членів сім'ї і сімейного укладу. Їм властиві спільні для родинного виховання педагогічні закономірності. В кожного народу родинне виховання нерозривно пов'язано з усіма сферами життя суспільства, всі народи проходять через певні соціально-економічні формації, а отже, і через певні стадії родинного виховання. В етнопедагогіці яскраво віддзеркалюються міжнародні контакти. Цим самим створюються об'єктивні умови для педагогічних взаємовпливів.

Батьки і діти

1. Тепло отчого дому

<...> Народна педагогіка надає першорядного значення виховному клімату сім'ї як основному чинникові формування особистості. "Нащо клад, коли в сім'ї лад", — кажуть у народі, а цей вислів несе в собі глибокий педагогічний зміст. Не раз можна почути і таке: добра та сім'я, Де виростають добрі діти. Цим підкреслюється та особлива роль, яку відіграє у вихованні дітей загальний мікроклімат сімейного життя, його настроїв, звичай, спрямованість. Лад у сім'ї веде до створення, як тепер прийнято казати, сприятливого педагогічного клімату, а отже, і до успіхів у вихованні. А це буває у такій сім'ї, де всі живуть цілеспрямованим життям згуртованого, здорового колективу, де панує дух взаємодопомоги, тепла, щирої взаємної турботи.

У сім'ї, яка закладає основні підвалини виховання і формування характерів дітей, народна мудрість бачить свій головний педагогічний інструментарій.

2. Рід і родина

<...> «Народна педагогіка надає першорядного значення виховному клімату сім'ї як основному чинникові формування особистості. "Нащо клад, коли в сім'ї лад", — кажуть у народі, а цей вислів несе в собі глибокий педагогічний зміст. Не раз можна

почути і таке: добра та сім'я, Де виростають добрі діти. Цим підкреслюється та особлива роль, яку відіграє у вихованні дітей загальний мікроклімат сімейного життя, його настроїв, звичай, спрямованість. Лад у сім'ї веде до створення, як тепер прийнято казати, сприятливого педагогічного клімату, а отже, і до успіхів у вихованні. А це буває у такій сім'ї, де всі живуть цілеспрямованим життям згуртованого, здорового колективу, де панує дух взаємодопомоги, тепла, щирої взаємної турботи.

У сім'ї, яка закладає основні підвалини виховання і формування характерів дітей, народна мудрість бачить свій головний педагогічний інструментарій.

3. Шлюб і сім'я як виховна організація

<...> З родини йде життя людини", "Без сім'ї — нема щастя на землі" — твердять українські народні прислів'я і приказки. Такі ж думки виражають афоризми й інших народів: "Сім'я — ключ до щастя".

Народну педагогіку можна назвати сумлінною сімейною будівницею, невтомною піклувальницею про сім'ю як виховну організацію. У ній усе ретельно й педагогічно передбачливо розраховано на те, щоб будувати дружню, здорову і міцну сім'ю, здатну мати дітей і правильно їх виховувати. Одруження розглядається як цілком природний, потрібний і неминучий етап у житті кожної нормальної людини ("В тата — мами не до віку", "З віком дівці не сидіти"). Але одружуватися треба тоді, коли настане для цього пора, щоб було ні зарано, ні запізно, але неодмінно в молодості. І в цьому є значний життєво-педагогічний сенс. Якщо своєчасно одружишся, то встигнеш виховати дітей і допомогти їм, дочекаєшся онуків, а то й правнуків ("Не журися, рано вставши, молодим женившись: рано вставши — багато зробиш, молодим женишся, — дітей до розуму доведеш, скоріше помічи діждешся").

<...> Дозріти до шлюбу в загальноприйнятому розумінні означає повну здатність самому вже на хліб заробляти й матеріально утримувати сім'ю, бути готовим виконувати всі не легкі сімейні обов'язки ("Оженитися — не напасть, та щоб, женившись, не пропасть", "Оженився, сатано, заробляй на пшоно"), щоб не було так: "Як женився, то хвалився, що буде

косити, а як оженився, пішов косити та й став голосити"»

4. Чоловік і жінка як творці сім'ї

«Розгляду взаємин "чоловік — жінка" народна педагогіка приділила велику увагу. І це не випадково, адже подружня пара — це вісь сім'ї, а кохання двох (чоловіка й жінки) веде до виникнення третього, нового життя. Тому народна педагогіка у гідних стосунках між чоловіком і жінкою бачить великий педагогічний сенс. Добрі подружні взаємини, по-перше, служать надійним фундаментом створення міцної сім'ї зі здоровим мікрокліматом; по-друге, допомагають успішно розв'язувати виховні проблеми; по-третє, є тим взірцем для молоді, який найуспішніше формує майбутніх чоловіків і жінок, тобто кує потенційний резерв майбутніх подружніх пар для створення нових сімей. Адже загальновизнаним є той факт, що діти, одружившись, будують свої шлюбні взаємини, як правило, за прикладом своїх батьків.

<...> Із взаємного щирого й світлого подружнього кохання народжується велика любов до дітей, запалюються добрі, чисті сердечні почуття. Про чоловіка і жінку, які живуть у любові й злагоді, у народі кажуть: "Живуть між собою, як голубів пара", "Вони між собою — нерозлий вода".

Ідеалом української народної педагогіки здавна стала сім'я, де взаємини складаються на основі рівноправності чоловіка й жінки, на засадах взаємного кохання і поваги, духовної спільності, трудового співробітництва та взаємодопомоги у вихованні дітей.

Загальновизнаною є думка, що рівень культури кожного народу визначається ставленням до жінок.

У народі виробився демократичний погляд на подружні взаємини. Протягом віків життя щоденно переконувало, що повнокровна виховна функція сім'ї забезпечується спільною діяльністю як чоловіка, так і жінки. У народній педагогіці знаходимо немало похвальних слів, сказаних на адресу чоловіка й жінки ("Нема вірнішого приятеля, як добра жінка", "Чоловік у домі голова, а жінка — душа", "Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче", "Хазяйка в дому — покрови всьому", "Жінка за три угли хату держить, а чоловік — за один").

<...> Народна педагогіка вимагає, щоб взаємини між чоловіком і жінкою, а отже, і педагогічна атмосфера для виховання дітей були найкращими. Побутує чимало педагогічних висловів, які спонукають до зміцнення шлюбного союзу, до сумлінного виконання батьківського обов'язку ("Як сорочка біла, то й жінка мила", "Батьки берегли дочку до вінця, а чоловіку берегти її до кінця", "Люльки та жінки нікому не позичай", "Гарна пава пером, а жінка норовом", "З ким жити, того не гнівити"»).

5. Діти як основний об'єкт виховання

«Ідеал народної педагогіки — повна сім'я: чоловік, жінка, діти. Цей ідеал знайшов поетичне втілення у словах колядки:

*Ясень місяць — пан господар,
Красне сонце — жона його,
Дрібні зірки — його дітки!1*

<...> Великий дар природи — продовжити себе і повторитися в дітях. Про щастя мати дітей ідеться в українських народних прислів'ях і приказках, де діти порівнюються з ясними зірочками ("Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку"), квітами ("Діти як рожеві квіти"). Бажаючи комусь добра, українці завжди згадували дітей: "Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і дітей перед собою". Думку цю знаходимо і в етнопедагогіці інших народів: "Без гілок — не дерево, без дітей — не сім'я", "Бездітний, як дуплисте дерево: ні лика, ні дров", "Де діти, там і радість"2, "Діти — основа щастя", "З дітьми багато клопоту, та без них — і світ немилий"3, "Діти — окраса дому"4.

Народ послідовно обстоює думку, що кожна сім'я повинна мати дітей ("А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година"). Не випадково у весільних піснях та новорічних щедрівках часто висловлюються побажання господарям "мати дітей повну хату", мати "в кошарі барана і ягницю, а у запічку дітей копицю".

<...> Діти зміцнюють сім'ю. Вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід. Це опора сім'ї, це майбутні трудівники й захисники рідної землі. На спокійну старість може розраховувати лише той, хто має дітей, бо коли на схилі літ бачиш перед собою онуків і правнуків, то не так

страшно помирати, адже в них — продовження твого життя. Ця думка виражена в українських народних піснях "Та коли б мені доля", "Як я була молодою"»

6. Батько і мати як вихователі. Участь громадськості у вихованні дітей.

«Історія поклала на батьків головну відповідальність за виховання власних дітей, організацію життя родини, визначивши їх як найперших і незамінних вихователів у житті кожної людини. "Виховує, звичайно, сім'я в цілому, — зазначав В.Сухомлинський, — її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творить цей дух, цю культуру? Звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховуючої сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховуючою силою. Але ця сила йде від батьків, у них — її коріння і джерело". Про силу виховного впливу батьків красномовно говорять українські народні прислів'я і приказки: "Які мама й тато, таке й дитятко", "Який куц, така й хворостина, який батько, така й дитина", "Які самі, такі й сини", "Яка мама, — така сама".

<...> За справедливим твердженням народної педагогіки, у сім'ї однаково важлива роль належить і батькові, і матері ("Отець — як бог", "Чоловік у домі голова, а жінка — душа", "Що тато, то не мама", "Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче".

В етнопедагогіці осуджуються ті, хто не виконує своїх батьківських обов'язків. Народна мораль вимагає, щоб дітей спільно виховували батько з матір'ю. Слова отець — мати, батько — мати належать до одного з найхарактерніших атрибутів української народної поезії про родинне життя.

Подвижницька любов матері до дітей стала вершиною гуманності в народній педагогіці, а мадонна з маленькою дитиною на руках — святою,

<...> У народній педагогіці здавна існує думка, що без глибокої, самовідданої любові до дітей не буває і не може бути повноцінного сімейного виховання. Світле благородство й велика любов матері до дітей формує її авторитет, а водночас і силу

виховного впливу. Однак у любові до дітей, як справедливо вчить народна мудрість, треба мати почуття міри, ніколи не впадати в нерозумну, сліпу любов, яка спотворює, калічить дитину.

За добрими народними традиціями, активними вихователями дитини є всі інші члени родини — бабуса, дідусь, сестри і брати. Поведінка кожного з них впливає на формування характеру дитини.

Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К. ІЗМН, 1997. – 232 с.

ОЛЕКСАНДР ЗАХАРЕНКО

(1937-2002 рр.)

Короткі біографічні відомості

Олександр Антонович Захаренко народився 2 лютого 1937р. у місті Кам'янка Кам'янського району Черкаської області. Український педагог, громадський діяч. Заслужений учитель УРСР. Народний учитель СРСР. Академік Академії педагогічних наук України, директор відомої в Україні авторської школи у селі Сахнівка на Черкащині.

Закінчив фізико-математичний факультет Черкаського державного педагогічного інституту і отримав призначення на роботу в с. Сахнівку Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. До 1966 року працював учителем математики та фізики у Сахнівській школі, а з 1966 року був призначений її директором. На цій посаді О. А. Захаренко пропрацював понад 35 років.

Він створив нову систему громадянського, сімейного та трудового виховання, на практиці реалізував ідею школи-родини, школи, життя якої тісно перепліталось з життям села, його історією. Пошукова робота учнів спрямовувалася на дослідження родоvodu і результатом цієї роботи стала «Енциклопедія шкільного роду» (в 4-х томах), видана у 2000 році.

Разом з дітьми та їх батьками Олександр Антонович перетворив звичайну сільську школу у школу-комплекс, яка забезпечувала розвиток учня не гірше, а за багатьма показниками значно краще, в порівнянні з міськими школами.

У Сахнівській школі з ініціативи О. А. Захаренка та завдяки спільним зусиллям батьків і громадськості, були побудовані навчально-спортивний комплекс, танцювальний зал, ігрові кімнати, басейни, культурно-музейний центр, обсерваторія, створено музей села, започаткована шкільна багатотиражна газета.

Визнанням оригінальності і новизни педагогічних ідей О. А. Захаренка стало те, що після його смерті Сахнівській школі було надано офіційний статус «Авторська школа О. А. Захаренка» (2002).

2007 року Міністерством освіти і науки України запроваджено нагрудний знак «Олександр Захаренко».

За час трудової діяльності Олександр Антонович неодноразово обирався депутатом різних рівнів — від сільської Ради до Верховної Ради СРСР.

Неодноразово відзначався державними нагородами: медалями «За трудову відзнаку», «За доблесний труд», медаллю А. С. Макаренка, орденом Леніна, знаком «Відмінник освіти СРСР», орденом «Знак Пошани», має почесне звання Заслужений учитель УРСР" (1974), почесне звання «Народний учитель СРСР» (1983).

У 1989 р. О. А. Захаренко був обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук СРСР, а через три роки його було призначено академіком-засновником Академії педагогічних наук України). У 1999 році Олександра Антоновича обрано дійсним членом Російської Академії освіти.

Помер Олександр Антонович Захаренко 30 квітня 2002 р.

Уривки з основних педагогічних праць

<...> «... говорять: байдужість - це горе, байдужість — це злоякісна пухлина, яку можна вилікувати лише в найраннішій стадії.

<...> Оленка навчається в першому класі. Особливо нелегко

їй з читанням, слова здаються такими складними і великими, що охопити їх в цілому дівчинка не в змозі. Мандрує вона рядком, показуючи тоненьким пальчиком нове слово-перешкоду, ніби крутими перевалами. Кожний склад — то подоланий крутосхил, за ним — другий, і рідко коли сприймається зміст всього слова відразу. Та Оленка не самотня в своїх турботах. У неї подруга Валя — перший помічник. Учителька Світлана Яківна подбала про те, щоб дружба дівчаток стала взаємним піклуванням, виявом доброти. Сьогодні на уроці читання вивчали оповідання про Івана Кожедуба. Цікаве, але важке для Оленки. Коли заняття в групі закінчилося, дівчатка залишилися. Читають його раз, удруге, утретє. Настає та хвилина, коли Оленка починає читати, зв'язуючи склади в слова, слова — в речення. Радіють удвох — домашнє завдання виконано.

— Татко мій сьогодні, мабуть, не приїде з лікарні,— несподівано говорить Оленка.— Він і не знає, що я так гарно вивчила урок. Валя знає, що батько Оленки тяжко хворіє і його тиждень тому відвезли в лікарню.

— Ходімо до нас—незабаром свято—День Радянської Армії.— ми разом приготуємо йому подарунок. Він і одужає швидше...»

<...> На загальношкільній лінійці повчально бути. Тут дізнаєшся, чим живе школа, які корисні справи зробили класні колективи. Відводиться час і для розповідей про життя та вчинки учнів, у яких виявилась моральна краса. Розповідь готують учителі разом з головним черговим.

<...> На околиці нашого села в старенькій хатині живуть бабуся Соломія і дідусь Павло. Ви знаєте їх. Залишилися давно самі: сини й дочки роз'їхались. Навідуються тільки у відпустку. Старенькі прижилися до землі, не хочуть залишати рідної домівки.

Марійка, учениця п'ятого класу, що живе поруч, спостерігала, як дідусь Павло поволі тягне воду з криниці. Нелегко йому. Підбігла якимось до нього, допомогла, а потім витопила хату. Відтоді Марійка — частий гість сусідів. Вони їй раді, приймають, як рідну онуку. Вона їй листа, газету прочитає, хліба купить, води принесе, по господарству допоможе. Стала приземкувата хатина їй другою домівкою. Не знали б про цей

випадок нічого. А ось нещодавно приїхав у гості син дідуся й бабусі Григорій Павлович. Він і розповів про це нам.

Дозвольте Марійці на знак вдячності подарувати книжку Миколи Дубова «Горе одному».

Дівчинка зніяковіла, видно, що їй нелегко, хоч визнання колективу викликало радість.

— Дякую. Хіба за це треба нагороджувати? Я ж нічого такого не зробила,— сказала тихо головному черговому.

І — Марійка правильно зауважила.

Справді, нагородою за людяність, добро є щастя інших людей,— втратився в розмову вчитель. А зараз ми просто хотіли нагадати всім присутнім тут: «Пам'ятайте, що ви в кожную хвилину життя комусь потрібні, що на вас хтось чекає, хоч ви й не знаєте, хто це. Знайдіть же того, хто без вас почуває себе гірше, кому без вас важко. Не забувайте, що в кожну хвилину життя і всюди, де б ви не були, можна комусь принести добро чи допомогти боротися зі злом. І в класі, і на вулиці, і вдома — скрізь є справи, до яких ви могли б бути причетними. Юні друзі, ставте собі частіше запитання: «Хто на мене чекає з надією? Де без мене нелегко, незатишно, сумно?»

Лінійка закінчилася. Ми віримо, що хвилина моральної краси не мине безслідно. Сподіваємось, що Андрійко, йдучи додому, зустрине бабусю і донесе їй додому сумку з пакунками, що малюки в автобусі поступляться місцем старшому, а Івась, який так довго не відвідував дідуся й бабусю, сьогодні поспішить до них.

<...> У праці душі, яка виховує вміння любити, шанувати любов'ю людину, особливе місце займає здатність до самопожертви, самообмеження, на яке йдуть заради інших. Це звичайно не вимушена жертва, а свідоме, активне діяння, в якому виявляються кращі моральні якості Шкільний колектив переживає час від часу такі події, учні потрапляють у такі умови, де треба йти нелегким шляхом людяності, добра, правди. І таких подій та обставин значно більше, ніж здається.

<...> Наше шкільне життя зберігає як найвищі цінності вчинки, у яких виявилось високе усвідомлення свого обов'язку. Це було кілька років тому. Рось вабила своїм теплом. Прийшла до річки й дев'ятикласниця Марія К- Неподалік купалися

малюки. Раптом дівчина помітила, як посередині річки тоне хлопчик. Не задумуючись, кинулась у воду. Тольо було врятовано. Марію нагородили медаллю «За врятування потопаючих на воді». Ідуть роки, а вчинок живе в школі, як взірець.

Залишилася в пам'яті колективу й інша сторінка його історії... Новорічне свято. Усі жартують, танцюють, імпровізують і раптом: «Товариші, ферма горить!» Зал умить спорожнів. Усі поспішили туди, де на тлі темного неба здіймалася зловісна заграва. Через кілька хвилин одні допомагали відв'язувати та виводити корів в безпечне місце, інші заливали водою полум'я. Допомога була вчасною — поголів'я було врятоване, пожежу погашено. І не знайшлося нікого, хто жалкував би за новорічним маскарадним костюмом...»

«...Якось захворіла восьмикласниця Валя Д. Важка раптова недуга прикувала дівчину до ліжка. Потрібна була терміново кров. Розповіли про це на лінійці. Пів-сотні старшокласників і вчителів запропонували свої послуги. Пізніше в лікарні дізналися, що учні не можуть бути донорами. Кров здали лише вчителі.

З якою повагою і вдячністю дивилися діти на своїх учителів...»

«...Виховання неможливе без тісної співдружності школи і сім'ї. Тому наш педагогічний колектив своє важливе завдання вбачає в тому, щоб створити належні умови для спільної роботи сім'ї й школи. Ми вважаємо, що батьки повинні добровільно брати участь в усіх шкільних заходах. І не лише приходити на збори, урочисті свята. Вони мають брати участь у, здавалось би, на перший погляд, такій далекій від виховної мети справі, як поліпшення навчально-матеріальної бази.

Гортаємо «Книгу обліку працюючих на суботниках та недільниках по спорудженню Палацу здоров'я». Відомі прізвища. В уяві постають обличчя, зринають картини трудової допомоги школі. Десятки суботників, недільників на спорудженні комплексу після напруженого весняного дня, влітку в спеку і восени, коли кожна хвилина на обліку—такий внесок батьків, яким захоплюються учні. Поряд з прізвищами батьків імена дітей.

Батько, мати, рідні учня — активні учасники навчально-виховного процесу. Практика шкільного життя переконує, що слід шукати не нав'язливі шляхи прилучення батьків до школи, відкривати в кожному батькові, матері, дідусеві, бабусі індивідуальну неповторність, педагогічне обдарування й майстерність. Адже без батьків неможлива підготовка багатьох позакласних заходів. Школа не може обійтися без них і тоді, коли потрібне спільне переживання дитячої радості від здобутих успіхів. Уважне ставлення до навчальних досягнень, високе цінування трудової діяльності учня і батька — дуже важливий вчинок, який стимулює бажання дітей бути кращими. Щоб забезпечити єдність сім'ї і школи у вихованні дітей, треба домагатися спільної участі в шкільному житті учителів, батьків та дітей. І таких прикладів при бажанні можна знайти чимало.

<...> А ось восьмикласники проводять збори, присвячені почесній професії будівельника. На зборах — більше десятка батьків, які обрали шлях будівельника. Щирі розповіді, непідробні гордість і задоволення від того, що твої руки створюють будинки і цілі міста, не залишають байдужими вихованців.

Готується чергова виставка. Треба багато вміти і знати. Батьки-умільці згуртовують навколо себе майбутніх різьбярів, художників. Дають поради, допомагають готувати експонати.

Батьки — учасники загальношкільних масових заходів у дні святкування знаменних дат радянського народу, села, школи. Така форма роботи, коли активними учасниками одночасно виступають батьки, учителі, учні, на нашу думку, значно ефективніша порівняно з традиційною...»

«...Які ж питання розв'язуються на підсумкових зборах?

Збори засвідчують, що рік життя та праці, який щойно минув, є для кожного кроком уперед.

На зборах педагоги розкривають психологічні особливості учнів даного віку, внаслідок чого підлітки мають змогу побачити в собі людей у процесі становлення. Після загальної характеристики класного колективу класні керівники коротко характеризують окремих учнів. Вони акцентують увагу на позитивних якостях учнів, а також негативних рисах характеру,

накреслюють перспективні шляхи самовиховання і висловлюють тверду впевненість, що учні знайдуть у собі сили подолати негативні риси, виховати в собі справжніх людей. Як бачимо, основна домінанта характеристики — оптимізм, без якого не може бути й мови про ефективність виховання. Разом з табелем успішності учень одержує книжку з дарчим надписом. Бадьора мелодія духового оркестру, дружні оплески — все стверджує радісно й урочисто, що кожний подорослішав на один рік і до нього тепер ставляться вищі вимоги.

На підсумкових зборах ненав'язливо розкриваються зміст і значення педагогічної праці старших. _ Збори є також своєрідним стимулятором виховної діяльності, адже оцінюється робота класних керівників, а також батьків і матерів, сини й дочки яких є прикладом у навчанні, громадській і суспільно корисній праці.

Ми звично повторюємо думку, що авторитет вихователя — не результат його діяльності, взаємин з учнями. Однак ми часто забуваємо, що ставлення учнів до вихователів треба свідомо і наполегливо формувати. Щоб учні не були байдужими до вчительської, батьківської, материнської праці, вони повинні зрозуміти її складність, важливість, великий смисл.

Виховання в учнів високоморального, емоційного ставлення до батьків, близьких, до людей взагалі, зміцнення обов'язку перед ними передбачає проведення не епізодичної, а повсякчасної, багатогранної роботи.

Виготовлення кулі завершувалось. У класній кімнаті стало тісно. Сонячні осінні дні дали змогу закінчувати роботу на подвір'ї. І ось повітряна куля готова. Вона виявилася такою великою, що спочатку навіть було незрозуміло, як її вирівняти для наповнення гарячим повітрям.

Незабутня картина. Навколо стартового майданчика розмістилися гуртківці, бажаючи побачити зліт. Притихли. Чекають. Старшокласники швидко розклали багаття. Через старе відро гаряче повітря потрапляє до кулі. Нарешті куля заповнена, і ті, хто тримав її, відчули, як вона рветься вгору. Та раптом прикрість: знизу папір не втримав сили розтягу і розірвався.

Невдача нікого не розчарувала. Кулю блискавично обклеїли знизу цупким папером. Швидко вечоріло. Та глядачі, яких зібралося чимало, готові були чекати скільки завгодно, якби

тільки куля злетіла того дня.

Пуск! - пролунала команда. Оплески, вигуки «ура». Куля піднімалася все вище й вище.

Після цього гуртківці ще кілька разів запускали кулю в голубу височінь.

Нині, коли позаду десятиліття педагогічної праці, неважко дати пораду, як завоювати авторитет і повагу учнів. Авторитет серед дітей швидко завойовує той, хто любить з ними працювати на уроках і після них. Працювати без думки про оплату, славу, без суворого розмежування обов'язкового і необов'язкового. Хто любить якнайбільше бути в їхньому товаристві, завжди хоче щось розповісти, показати, виготовити з ними.

Учитель-початківець недавно сам був учнем. Через незначну вікову дистанцію він доступніший учневі, але при цьому завжди залишається старшим, мудрішим, не допускаючи водночас панібратства.

Діти завжди в пошуках ідеалу. Щоб бути для них зразком, треба жити і бути з ними значно більше часу, ніж вимагають службові обов'язки. Уроки — це лише частка нашої педагогічної праці. Щоб стати справжнім знавцем _ дитячих сердець, справжнім вихователем, справжнім авторитетом, не обмежуйтеся лише уроками. Якнайбільше бувайте з учнями, робіть їхнє позанавчальне життя цікавим і змістовним. Тоді прийде успіх, і ви дістанете справжню насолоду від педагогічної праці.'

Після запуску кулі в учнів з'явилася мрія побувати в небі, відчувати красу польоту. Провели розрахунки, і виявилось, що вантаж вагою 50—60 кг змогла б підняти куля завбільшки з школу. Облишили цей задум як нездійснений та й небезпечний. Захопилися виготовленням моделей планерів. А невдовзі районний комітет ДТСААФ передав школі справжній планер. Дитячим радощам не було меж, коли величезного птаха привезли на шкільне подвір'я.

Розпочалася підготовка до польотів. Удосконалювали планер: змістили центр ваги, переробили кабінку, фюзеляж. Скільки було хвилювань, коли пілот-учитель зробив перший обліт.

Мине час, і два найактивніших члени гуртка Віктор і Леонід стануть студентами інституту цивільної авіації, а решта закінчать

авіаційні училища - На кожного з них школа одержала відмінні характеристики з місць навчання, а пізніше — й з роботи. Це вдячність також і гуртку, де вони захоплювались авіацією, польотами, може вперше випробували свої сили.

Учитель народжується не лише в практичних ділах, а й у невинних педагогічних роздумах, у відкритті для себе давно відкритих і засвоєних в інституті істин, у критичному сприйманні й аналізі того, як формуються особисті професійні вміння і навички. Відомо, що досягнути високих педагогічних цілей одним, хоч би і найвдалішим актом, неможливо. Вихованці змінюються, але не стають відразу такими, як їх хоче бачити вихователь. Немає засобів, які творили б чудеса у вихованні — одразу формували зразкові особистості. Процес виховання особистості—тривале явище. Особливо це стосується навчання. Успіхи учнів в оволодінні знаннями, уміннями й навичками, кажучи делікатно, були скромними. Аналізи уроків показали, що не тільки цікава подача нового матеріалу з дослідями забезпечує навчальні успіхи, а й уміла дидактична обробка матеріалу, мудра турбота про сприйняття, усвідомлення, запам'ятання і вміле використання знань. Давала себе також знати недостатність навчально-матеріальної бази для проведення уроків. Ці навчальні турботи привели до появи нового задуму.

Було вирішено створити в школі клас програмованого навчання один з перших у Черкаській області. Новий задум став основною метою на тривалий період. Пригадується, як починали виготовлення тридцяти навчально-контрольних машин. Обсяг роботи виявився дуже великим: треба тільки спаяти десятки тисяч контактів, заготовити кілометри різноманітних проводів, прокласти їх під підлогою, знайти, виготовити і встановити сотні деталей. Гуртківці гаряче сприйняли нову ідею і активно включились у роботу. Допізна затримувалися в школі молоді вчителі. Уже дванадцята година ночі, а в кабінеті світиться. Отже, його господарі працюють.

І знову наполегливість принесла перемогу—роботу було завершено за вісім місяців.

У класі можна було по телефону проконсультуватися з того чи іншого питання, прослухати пояснення із магнітофонної стрічки, не заважаючи іншим. Машини були оснащені рухомою

стрічкою із записаними на ній тренувальними вправами, короткими довідками, домашніми завданнями.

Перші експериментальні уроки виправдали сподівання. Наприклад, матеріал з вивчення таблиці логарифмів, на який відводилося два уроки, учні засвоїли за 30 хвилин, виконавши всі запропоновані завдання. Під час перевірки 70% учнів одержали «4» і «5», двійок не було зовсім. Матеріал було засвоєно свідомо, міцно. В класі програмованого навчання значно активізувалась розумова діяльність. Учні працювали з цікавістю, не відчували втоми...»

«... Уміння бачити духовний світ учнів, глибоке розуміння їхніх запитів — основна причина того, що діти тягнуться до вчительки. Діна Степанівна справедлива, об'єктивна і вимоглива в ставленні до них. Це, зокрема, виявляється в оцінюванні знань. Вона також уміє дохідливо пояснювати навчальний матеріал, з'ясовувати ту чи іншу думку з такою повнотою, що не залишається жодного, хто б не був переконаний у її істинності.

Діна Степанівна — класний керівник десятого класу, який схожий на неї життєрадісністю, добротою, працьовитістю. Вона змогла згуртувати високочутливий до всього навколишнього, ідейно зрілий учнівський колектив, що вболіває за загальні інтереси і здатний самотійно розв'язувати питання, які ставляться на порядок денний.

Ідеальне учні уявляють інколи без достатньої конкретизації. А як його побачити в житті? Ідеальне в його конкретних проявах — це просте, буденне, те, з чим ми щоденно зустрічаємось. Воно не позначене надзвичайністю, оригінальністю, не є чимось вражаючим, непомірно відмінним від звичайного.

Учитель трудового навчання Віктор Васильович В. — людина проста і скромна. Учитель доречно пожартує, щось придумає оригінальне, йде він з учнями в гори, відкриває їм таємниці лісу, поля. З ним завжди цікаво. Віктор Васильович вважає, що романтика має бути необхідним атрибутом будь-яких дитячих справ. Якщо треба провести збір загону, до якого причетний учитель, то проводитиметься він обов'язково в незвичайному місці. Його форма і зміст будуть незвичайні і водночас нестимуть велике моральне, громадянське навантаження...»

«... Найбільше багатство школи — радість і щастя. З них виростають упевненість, сила духу, віра, переконаність, повага і самоповага, любов до Батьківщини. Без усмішки школа не школа. Поспостерігайте за дитиною, як вона грається, розмовляє, слухає. Ви побачите, наскільки сповнене усмішкою — дим невід'ємним багатством — дитяче серце.

Дитина стоїть під вікном і плаче. Поруч — нікого. Не вагайтеся: це — дитяче горе, справжнє горе, страждання, які треба вгамувати, замінити спокоєм.

Якось запитали:

— Як почуває себе двієчник у вашій школі?

Відповідь на запитання була такою:

— Кожний двієчник у нас щасливий. Практично їх у нас немає. Просто немає. Учень, який навчається гірше за інших, у своєму житті також переживає радість буття. Ось семикласник Сашко. Подивилися б ви на нього і переконалися б, що це справді так. Він активний, діяльний, невгамовний. Коли навіть дістане двійку, не побачиш у нього смутку на обличчі. Та нас більше хвилює інше: самопочуття відмінника. Галина навчається теж у сьомому класі. Сьомий рік відмінниця. Старанна, ввічлива учениця. Коли не глянеш на неї, вона, як кажуть, «тримається за серце». У Галини слабе здоров'я. Нинішні вимоги до учнів настільки високі, що у відмінників, які цілком віддаються навчальній праці, бувають відхилення в стані здоров'я. Інколи навіть задумуєшся, що краще, відмінник з поганим здоров'ям чи слабкий учень з хорошим здоров'ям? Здоров'я дитини — це теж усміхнене обличчя, щасливе дитинство.

Важливу роль у формуванні особистості відіграють постійне оновлення і примноження духовних багатств школи. До них ми відносимо ідейні, громадські, естетичні, трудові, моральні цінності колективу, які виявляються в застосовуваних колективом прийомах, методах, формах роботи, у традиціях, стилі, громадській думці і відображаються в засобах праці, у навчально-матеріальній обстановці. Примножувати духовні багатства — це означає вдосконалювати наявні цінності, видозмінювати шкільне життя, створювати нові духовні цінності.

Як же нагромаджуються духовні багатства нашого колективу? Спинимось, по-перше, на моделюванні виховних

заходів. Суть його розкривають такі педагогічні положення. Певні періоди, а це можуть бути і чверті, і півріччя, і роки життя шкільного колективу має досить окреслену певну виховну спрямованість і завершуються заходами чи заходом великого педагогічного ефекту. За своєю перетворювальною силою ці заходи мають ознаки макаренського «вибуху», але без ломки негативних стереотипів тут особистість за певний час долає значні відстані в своєму духовному розвитку.

По-друге, застосовуючи ті чи інші методи й форми роботи і плануючи їх ефективність, педагогічний колектив намагається повністю використовувати виховні переваги традицій та нововведень. Традиційно і по-новому визначається підхід учителя до моделювання чергових педагогічних «заготовок».

...У 1975/76 навчальному році життя учнівського колективу, здавалося, було змістовним. Попередня педагогічна робота давала свої наслідки, планомірно втілювалась у життя система виховання. Активно діяли піонерська й комсомольська організації. Музей продовжував роботу, спрямовуючи формування громадянина - патріота. Однак чогось не вистачало. Не вистачало атмосфери творення, яка утверджувала і рухала вперед наш колектив. Шість років залишалося лише мрією будівництво Палацу здоров'я. І от у 1976/77 навчальному році, незважаючи на неймовірні труднощі, ми почали зводити фундамент. Швидко визначилася проміжна мета — до 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції завершити будівництво підвального приміщення, а 7 листопада покласти першу цеглину майбутніх стін. Час підтвердив правильність зробленого висновку. Колектив ожив, почав боротьбу за досягнення нової мети.

Ми прагнемо, щоб у кабінетах не було випадкових, непотрібних речей. У кожному з них функціонує 3—4 стенди. їхня тематика поновлюється відповідно до вимог життя. Відомо, що чим більші умови є в кабінетах для опанування знань, які виходять за межі навчальних програм, тим багатше інтелектуальне життя школи, вищий рівень розумового розвитку учнів, менша небезпека відставання. На змінних стендах («Зверни увагу, як це відбувається», «Для чого так роблять?», «Як дізнатися?», «Чи знаєш ти механіку?», «Новини науки і техніки»)

яскраво висвітлюємо досягнення науки і техніки. Матеріали змінних стендів оформляємо у відповідні тематичні папки і використовуємо на уроках, вечорах, у гуртковій роботі. "У кожному кабінеті обов'язково є стенд, на якому вміщуємо новинки науково-популярної літератури з даного предмета і суміжних предметів, а також є бібліотека, де зібрано твори, які розкривають життя вчених і ознайомлюють з відкриттям наукових істин.

За традицією в кабінетах вивішені портрети видатних учених, які стали фундаторами тієї чи іншої науки. Під кожним портретом — планшет з висловлюваннями вченого. Актив кабінету постійно оновлює висловлення, все повніше розкриваючи науковий доробок і світогляд ученого. Згодом аркуші планшета з висловлюваннями кладемо до альбому «Крилаті висловлювання».

Коли вивчаються закони, які відкрив той чи інший учений, або ж відзначається знаменна дата в його житті,— біля портрета завжди квіти, а стінгазета кабінету присвячується його науковому подвигу.

Кабінети своїм змістом культивують захопленість наукою, викликають інтерес, збуджують допитливість учнів. Один із стендів ми використовуємо для постійно діючого конкурсу на звання кращого учня з навчального предмета. Завдання творчого характеру, задачі, вікторини, ребуси, загадки — усе, що пропонується на стенді, ґрунтується на вже вивченому матеріалі, і бажачі із задоволенням готують відповіді, які вкидають у скриньку. За кращі відповіді присуджується відповідна кількість очок, визначаються переможці, а інколи за участь у конкурсі учні одержують і оцінки.

Ми підтримуємо ініціативу учнів у збиранні значків, поштових марок, листівок, сувенірів, які відображають наукові досягнення, прославляють учених, наочно демонструють вклад науки в розвиток виробництва. Альбоми, стенди з цими матеріалами — не лише естетична окраса кабінету, а й засоби формування наукових уявлень, утвердження переконань.

«... Школа, як і всяке виробництво, має комплекс засобів, які дають можливість досягти поставлених цілей. Сучасна школа, на відміну від школи недалекого минулого, істотно відрізняється

навчально-матеріальними засобами, що забезпечують здійснення педагогічного процесу. У нинішній школі є пункт громадського харчування, запровадження обов'язкової середньої освіти та її вдосконалення привело до виникнення груп продовженого дня, розширення мереж шкільних інтернатів. Школа стає установою продовженого або цілодобового виховання, набуває рис школи-інтернату. Організація підвозу дітей потребує від школи транспортних функцій. Необхідність забезпечення дітей стабільними підручниками привела до нової форми бібліотечної роботи—створення та користування обмінним фондом підручників. Розширення бази виробничого і трудового навчання перетворює школу в заклад, де праця стає продуктивною. Школа, врешті-решт, як засіб освітньої підготовки набуває ознак наукового центру з відповідним устаткуванням, лабораторіями, кабінетами і т. ін.

Турботи про трудове життя первинних колективів, їхню громадсько-корисну діяльність — одна з найважливіших ділянок виховної роботи педагогічного колективу нашої школи. Ще нерідко вчителі, розв'язуючи практично питання трудового виховання, вдаються тільки до окремих заходів, забуваючи, що весь зміст шкільного життя учнів має бути пройнятий працею, а кожна година навчання та взаємин — трудовими елементами.

Шкільна праця — це комплекс постійних зусиль учня, його розуму, це різнобічне поєднання думок, інтересів, потреб, почуттів, які виникають у процесі свідомого напруження. Але найголовнішу роль у цьому комплексі, звичайно, відіграють інтелектуальне напруження, навчальна наполегливість, працьовитість, старанність.

Зростання навчальних та інших успіхів чи не найголовніше в роботі й розвитку колективу. Характерно, що семикласники правильно підійшли до оцінки трудових зусиль. Учитися краще, ніж навчався раніше,— незалежно, хто ти — трієчник чи відмінник — значить, більше трудитися, більше думати, читати, писати, розв'язувати задач, запам'ятовувати. Учитися краще — це вчитися на совість, підніматися вище, відчувати себе переможцем. Праця для себе стає в такому разі працею для інших, громадсько-корисною справою.

Серед справ, які обрали для себе семикласники, помітне

місце належить справам для колективу, а саме: творення краси, затишку, додержання порядку, тобто піклування про матеріальні цінності, створені руками інших людей. Участь у конкурсі «За кращий кабінет» виражає загальне прагнення бути охоронцем державного майна. Виховання почуття поваги до праці й людей праці, до матеріальних і духовних благ, створених людьми, починається тоді, коли в навколишніх предметах учні бачать втілення праці багатьох людей і своєї особистої праці, оберігають їх, додають до них краси. Бережно ставитись до матеріальних і духовних благ, доглядати за ними — це тривала, одноманітна і копітка праця. Якщо учні нетерпимі до бруду, безладдя, дбають про чистоту, порядок, красу всюди і в усьому, вони не байдужі до праці, бо знають, якою ціною створюються блага.

Серед корисних справ загону немало таких, які не приносять матеріального результату, але збагачують життя духовними цінностями, додають до морального досвіду колективу немало позитивних вражень. Це участь в операції «Спокій. Повага. Доброта», вшанування ветерана війни, допомога старенькій бабусі-інваліду та ін. Це моральна діяльність.

Є в плані роботи загону і оправи, де переважають продуктивна праця (закладання фундаменту, догляд за деревами), виявляються творчі сили й здібності (участь у виставці «Дари ланів»). Отже, різноманітність видів праці, спланованих загonom на два тижні, передбачає гармонійне трудове загартування учнів. Простежимо за життям класу в наступний період.

Постійність, безперервність корисного діяннн — ще одне важливе правило, якого додержує наш колектив, дбаючи про те, щоб трудове виховання було в тісній єдності із загальним розвитком особистості, утверджувало працьовитість, старанність, дисциплінованість, цілеспрямованість. Віра Петрівна, як і інші класні керівники, не допускає, щоб періодичні трудові завдання були основними засобами в процесі трудового виховання. Лише щоденні навчальні зусилля у створенні матеріальних цінностей для школи, колгоспу, села можуть принести результати.

Пильної уваги вимагає ще одна особливість процесу трудового виховання в сучасній школі та сім'ї, яку ми враховуємо, а саме: необхідність і обов'язковість участі учнів у посильній фізичній праці вдома, в школі, в колгоспі. У

гармонійному розвитку особистості фізична праця є, по-перше, найголовнішим чинником, який забезпечує, як і фізкультура та спорт, міцне здоров'я, добре самопочуття, розквіт природних задатків, і, по-друге, тим соціальним чинником, що формує психологічну готовність до продуктивної, праці. Безперечно, - при цьому ми забезпечуємо її безпеку, посиленість та тісний зв'язок з духовним життям учнів. Адже той, хто з дитинства не звик до фізичної праці, виростає безпорадною людиною, трудове напруження для нього виступає нерідко непомірним тягарем. Ось чому Віра Петрівна переживала справжнє вчительське задоволення, коли чула повідомлення про активну участь учнів у фізичній праці.

Організовуючи шкільну працю, ми дбаємо не тільки: про те, щоб учні працювали, турбуємось не тільки про окремі корисні справи, а й надаємо класному колективові можливості займатися різноманітними видами праці. Різнманітність праці не тільки задовольняє природне прагнення дитини до змін, новизни, забезпечує формування багатьох трудових умінь та навичок, вона повинна виявляти задатки, розвивати індивідуальність. У вихованні обов'язково щось виходить легше, краще, швидше, викликає політ думки, вправну роботу рук, збуджує почуття творця, першовідкривача. Вихованець має не раз і не два зустрітися з працею, яка б приносила йому щастя духовної творчості. Захоплення окремими видами праці охоплює згодом усе, чим займається учень, всяка діяльність стає тоді родючим полем для самовираження, самоствердження. Поезія починається із сильного враження, думка — із здивування праця — з радості досягнутого успіху.

Учнівське життя має свою швидкість, динаміку. Воно, може нагадувати політ птаха, а інколи, мов годинник, який зупинився, стоїть на місці, і тоді не діждешся кінця тижня. Віра Петрівна знала: якщо урок на урок, день на день схожі — одноманітність породжує нудьгу, байдужість. Учнівський колектив може зробити набагато більше, якщо працюватиме цілеспрямовано.

Вадим відвідав Івана Даниловича — ветерана війни — ще у вівторок, ідучи з уроків додому, і попросив, дозволу, щоб ланка з їхнього класу привітала його з Днем народження. Приємно вражений Іван Данилович погодився.

У п'ятницю вранці Іван Данилович старанно начищав ордени і медалі. В обідню пору став частіше поглядати на годинник та у вікно. А о третій годині навіть почав хвилюватися. Та ось на подвір'я чітким

Яке почуття презирства і ненависті охоплює учнів, коли поряд з прикладами масового героїзму народу вони дізнаються про факти зрадництва, підлості! Кипить душа, мимохіть стискаються кулаки...

Захаренко О.А. Переходимо на режим школи-комплексу. //Радянська школа. – 1981. – № 3. – С.4-5

Захаренко А. Требовательнее спрашивать с себя // Математика в школе. – № 3. – С.8-10

Захаренко А.А. Школа и жизнь // Слово лектора. – 1988. – № 3. – С.17-25

Навчально-методичне видання

Хрестоматія з української педагогіки

Навчально-методичний посібник

Надруковано з оригінал-макета автора
Комп'ютерний дизайн Дарина Березюк

Підписано до друку 06.04.2017. Формат 60х90/16.

Ум. друк. арк. 12.

Друк різнографічний.

Гарнітура Times New Roman. Зам. Наклад 100.

Видавництво Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Свідоцтво про держану реєстрацію:

Серія ЖТ №10 від 07.12.04

м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40